

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINI

Edebiyat Fakültesi
ARAŞTIRMA DERGİSİ

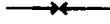
Sayı 2

N i s a n 1 9 7 1

S A H İ B İ
Edebiyat Fakültesi Dekanı
Prof. Dr. Selâhattin OLCAY

YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ
Edebiyat Fakültesi
Araştırma Enstitüsü Müdürü
Doç. Dr. M. Tevfik TARKAN

YAZI KURULU
Doç. Dr. M. Kemâl ÖZERGİN
Doç. Dr. Ahmet İ. TÜREK
Doç. Dr. Halûk İPEKTEN

İÇİNDEKİLER

Niyazi Akı	<i>Ahmet Rasim'in Çevirileri üzerine Bir Araştırma</i>	1
Kaya Bilgegil	<i>Osmanlı Devletinin Fenâ Durumu Karşısında Mehmed Âkif'in Gençlere Gösterdiği Yol</i>	17
Kaya Bilgegil	<i>Şinasi'nin Şiiri</i>	43
Hüseyin Ayan	<i>Seyyid Nesimî Hakkındaki Çalışmamız.</i>	65
Fahrettin Kırzioğlu	<i>Karapapak (BORÇALI-KAZAK) Uruğunun Kür-Aras Boylarındaki 1800 Yılına Bir Bakış</i>	75
Özalp Gökbilgin	<i>Kırım Hanı Sahip Giray Devri ile İlgili Bazı Kaynaklar</i>	91
M. Tefvik Tarkan	<i>1970 Dokuzuncu Nüfus Sayımı ve Sonuçları...</i>	95
M. Tefvik Tarkan	<i>Yukarı Kelkit ve Çoruh Havzası (Doğal ve Beşeri Coğrafya Etüdü)</i>	113
Ahmet İ. Türek	<i>Klasik Arap Edebiyatının Son Şairlerinden al-Ḥakam al-Xuzrî</i>	171
Baki Dereli	<i>Türkçe ve Fransızcadaki İsimleştirci Dönüşümler Arasında Bir Karşılaştırma</i>	179

AHMET RASİM'in ÇEVİRİLERİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA (*)

Prof. Dr. Niyazi AKI

Ayrı kültürlerle bağlı bilim dallarındaki yenilikleri, düşünce gelişmelerini ve sanat hareketlerini izlemek, kısa bir ifadeyle, geniş ölçüde kültür alışverişini sağlamak daima bir dilden ötekine yapılan çevirilerle mümkün olabilir.

Osmanlı İmparatorluğunun yoğun bir kültür değişmesi devresine girdiği XIX. yüzyılda da bu çareye başvurulmuş ve hayatın çeşitli ihtiyaçlarına cevap verecek birçok eser yanında düşünceyi ve zevki geliştiren edebî eserler de dilimize çevrilmiş ya da adapte edilmiştir. Zaten bunun içindir ki geçen yüzyıl edebiyatımıza hâkim olan düşünceleri, etki yapan ilham kaynaklarını, dil zenginliğini, hattâ yazarların üslûbunu aydınlatmamız, kırk elli yıl süre ile yapılan bu çevirileri incelememize ve bunlara neler borçlu olduğumuzu bilmemize bağlıdır. Başka milletler bu amaçla üniversitelerinde mukayeseli edebiyat kürsüleri kurmuşlardır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Münif Paşa'nın "Muhaverat-ı Hikemiye"si ve Yusuf Kâmil Paşa'nın "Tercüme-i Telemak"ı ile başlayan, daha sonra gazete tefrikalarıyla genişleyen edebî çeviri hareketi hâlâ devam etmektedir. O devir yazarlarımızın çoğu çeviri yapmışlardır; lâkin bunlar arasında büyük çevirici adını verebileceklerimiz ancak Ziya Paşa, Âli Bey, Ahmet Vefik Paşa, Şemsettin Sami Bey ve Ahmet Mithat Efendi'dir. Özellikle, gazete ve matbaa sahibi olan Ahmet Mithat Efendi, geniş halk topluluğuna okuma zevki aşlamak ve okuma yoluyla bilgi edinmesini sağlamak amacıyla çeviriden bir hayli faydalanmıştır. İki yüzyıldan beri en fazla tanıdığımız Batı dili Fransızca olduğu için yazarlarımızın çoğu Fransızca biliyor ve bu dilden çeviri yapıyorlardı; hattâ diğer yabancı dillerde yazılmış bazı eserler de Fransızcaya yapılmış çevirilerinden dilimize aktarılıyordu. Bununla beraber o devirde, Rusçadan, Almancadan, İngilizceden ve Rumcadan yapılmış bazı çevirilere de rastlanır.

(*) Millî Eğitim Bakanlığı tarafından kurulan (Büyük Türk Yazarlarını Yayın Yoluyla Anma Komisyonu) için hazırlanan bu yazıyı, aradan 4-5 sene geçtiği halde basılmadığı için burada yayınlıyoruz. Adı geçen komisyon Ahmet Rasim hakkında kitap yayınlarsa bu yazıyı alabilir.

1865 yılında doğan ve 1883 yılında on sekiz yaşlarındayken çeviri ile yazı hayatına giren Ahmet Rasim'i çeviri bakımından Ahmet Mithat Efendi'nin anlayış ve amacına bağlamak mümkündür. Ahmet Mithat Efendi gibi kendi kalemle hayatını kazanmaya karar verdikten sonra, elli yıl durmadan yazı yazması ve çeviri yapması Ahmet Rasim için bir zorunluktur; nitekim birçok eser yazan Ahmet Rasim'in çevirileri de küçümsenmeyecek ölçüdedir. Bununla beraber kendisine dair yazılan kitap, makale ve bibliyografyalarda çevirilerine yeteri kadar yer ayrılmamıştır. Mustafa Nihat Özön, Millî Talim ve Terbiye Heyeti'nin yayınladığı Bibliyografyada (cilt 2, sayı 12, Lahika, Kânunevvel 1932) Ahmet Rasim'in 11 çevirisinin adını verir ve bazılarında birkaç cümleyle sözeder. Suat Hızarcı, Varlık yayınlarında 1953'te çıkan Ahmet Rasim isimli kitabında çeviri sayısını 15'e yükseltir. Kırktan fazla yazarın çeşitli tarihlerde Ahmet Rasim'e dair yazdıklarını toplayarak ölümünün yirmi beşinci yıldönümünü anmak için 1957'de Hilmi Yücebaş tarafından yayınlanan Ahmet Rasim adlı kitapta çevirilerine yer verilmez. Ağâh Sırrı Levent, Türk Dil Kurumu tarafından 1965'te yayınlanan aynı isimdeki kitabında sadece Mustafa Nihat Özön'ün yukarıda adı geçen Bibliyografyasından faydalandığı için 11 çevirinin isimlerini verir. Bu yazarların isimlerini verdiği çeviriler şunlardır: Ürani, İki Damla Gözyaşı, Matild Laroş, La Dame aux Camelias, Karpat Dağlarında, Neşide-i Ruh, Muzikacı Yanko ve Kamyonka, Ohlan Karısı, Kaptan Jipson, Madam Hardibert, Asya Kumsallarında, Edebiyat-ı Garbiyeden Bir Nebze, Cümel-i Hikemiye-i Ecnebiye, Cezvit Tarihi, Ezhar-ı Tarihiye. Son dört eseri Suat Hızarcı ilâve etmiştir. Halbuki Ahmet Rasim'in kitap halinde çıkmış başka çevirileri ve dergilerle gazetelerde kalmış küçük çevirileriyle tefrika halinde yayınlanmış uzun çevirileri de vardır.

Fransa'da 1840'ta başlıyan gazete tefrikacılığı bize, yanılmıyorsak, Şinasi'nin Tercüme-i Ahval'de Şair Evlenmesi'ni tefrika etmesiyle 1860'ta gelir ve sonraki yıllarda yaygın bir hal alır; özellikle 1880'den sonra gazetelerin çoğu telif ve çeviri olmak üzere birçok yazıyı tefrika ederler. Bu tefrikaların birçoğu kitap haline getirilmiş fakat bir kısmı tefrika halinde kalmıştır. Aşağıda Ahmet Rasim'in de kitap haline gelmemiş çevirilerini göreceğiz.

Ahmet Rasim'in ilk çevirileri Darüşşafaka'da okuduğu fransızca derslerinden, fransızca okul antolojilerinden yapılmış küçük parçalardır. Daha sonra yaptığı çeviriler hem bazı türlerde toplanır, hem de hacim bakımından büyür. Ahmet Rasim'in bulabildiğimiz çevirilerini kronolojik sırayla tanıtırken, türkçesine, üslûbuna, fransızca bilgisine ve çeviri anlayışına dair bir fikir vermek üzere bazı çevirilerin asıllarını koymayı da yerinde buluyoruz.

1883-1887 yılları arasında Ahmet Rasim büyük küçük 17 çeviri yapmıştır; bunlardan ikisi kitap halinde yayınlanmıştır. Darüşşafaka öğrencisi iken gezgin Humbolt'un Amerika ormanlarındaki keşiflerine ait bir eserinden çevirdiği

parçayı Tercüman-ı Hakikat'a gönderir; bu çeviri basılmaz. Okulu bitirince, 1883 yılı içinde Fransızcadan Yolcu isimli bir yazı çevirir; Onu da aynı gazeteye yollar; bu yazının yayınlanması genç çeviriciyi teşvik eder(*). Bundan sonra yaptığı çevirileri şöyle sıralayabiliriz :

İSTİĞRAK - Victor Hugo, Ahmet Rasim, Gülşen, sayı 4, 20 Şubat 1301/1885. Romantik duygularla beslenen küçük bir yazıdır.

KEDER - Alfred de Musset'den, Ahmet Rasim, Şafak, sayı 2, 1 Mayıs 1301-1885. Bu da romantik duygular içinde hâtıraların değerini belirten küçük bir nesirdir.

KİTABE-İ SENK-İ MEZAR - Corneille'den, Ahmet Rasim, Şafak, sayı 9, 15 Ağustos 1301/1885. Bu küçük yazıda, bu hayatın geçiciliği, gerçek ve ebedî hayatın öteki dünyada olduğu anlatılır.

KİTABE-İ SENK-İ MEZAR - Malherbe'ten, Ahmet Rasim, Hamiyyet, sayı 1, 17 Nisan 1302/1886. Bunda da mistik duygular vardır.

KUMRU İLE YOLCU - Ahmet Rasim Beyefendi'nindir, Fransızcadan mütercemdir, Gülşen, sayı 18, 17 Haziran 1886. Bir yolcu ile kumrunun konuşmasını veren bu şiirde yolcuya cevap veren kumru, avcının tuzağından değil sevgilinin tuzağından korktuğunu bildirir.

DÖRDÜNCÜ MEKTUP - Goethe'nin Werther'inden, Ahmet Rasim, Gülşen, sayı 19 19 Haziran 1302 1886.

MAKBERLE GÜL - Victor Hugo'dan iktibasen, Ahmet Rasim, Sebat, sayı 2, Nisan 1302/1886. Bu manzum konuşmada makber güle şebnemleri ne yaptığını sorar; gül, bal yaparak dünyayı güzel kokularla doldurduğunu söyler, sonra makbere gömülen ölüleri ne yaptığını sorar; makber birer melek yapıyorum der.

TABİAT - Buffon'dan, Ahmet Rasim, Gülşen, sayı 22, 24 Temmuz 1302/1886.

CÜMEL-İ HİKEMİYE - Pascal, Rousseau, Fenelon, Voltaire, Massillon, Vauvenargue'tan (vecizeler), Ahmet Rasim, Gülşen, sayı 22, 24 Temmuz 1302/1886. Ahmet Rasim bu çevirilerini daha sonra yaptığı hikmetli söz çevirileriyle birleştirerek 1303/1887 tarihinde aşağıdaki isimle kitap halinde yayınlar.

CÜMEL-İ HİKEMİYE-İ ECNEBİYE - Mütercimi Ahmet Rasim, İstanbul Şirket-i Mürettebiye Matbaası 1303/1887, 128 sayfa. Bu vecizeler antolojisinde, aralarında Goethe, Hugo, La Rochefoucauld, Pascal, Voltaire, Vauvenargue, De Lisle, Laménais, Rousseau, Fenelon, Epictete, Socrate, La Fontaine ve

(*) Bu ilk çeviriyi koleksiyon eksikliği yüzünden görmek fırsatını bulamadık.

Schiller gibi isimler bulunan yetmiş kadar yazardan seçilmiş dört yüzden fazla vecize ve hikmetli söz vardır. La Rochefoucauld'dan alınan maxime'lerden fransızcalarıyla birlikte birkaç örnek görelim.

"Nezaketi fikir, ef'al-i namuskârane ve amal-i dakikayı düşünmekten ibarettir - La politesse de l'esprit consiste à penser des choses honnetes et delicates".

"Müdahene bir kalp akçedir ki kibir ve mahvetimiz sayesinde tedavül eder - La flatterie est une fausse monnaie, qui n'a de cours que par notre vanite".

"Enhar, deryaların içinde nabedit olduğu gibi fezail de menfaat içinde kaybolur - Les vertus se perdent dans l'interet, comme les fleuves dans la mer".

"Yalnız ben âkil olayım diye çalışmak adi cinnettir - C'est une grande folie de vouloir etre sage tout seul".

"Cihanda hükmeden servet ve mizaçtır - La fortune et l'humeur gouvernent le monde".

BOİLEAU'NUN SANAYİ-İ ŞİRİYESİNDEN - Ahmet Rasim, 1-7. parçalar, Gülşen, sayı 25, 18 Eylül 1302/1886; 8-16. parçalar, Gülşen, sayı 26 Teşrinievvel 1302/1886; 17-21. parçalar, Gülşen, sayı 27, 6 Teşrinsani 1302/1886. Ahmet Rasim'in ilk çevirilerinin en önemlileri hiç şüphesiz Boileau'nun 'Art Poetique'inden seçerek çevirdiği bu parçalardır. Bu çeviriler sayesinde fransız klâsik sanat anlayışını az çok tanırız. Bu önemli çevirilerden bir parçayı fransızca aslı ile veriyoruz :

"Tiyatro sahnesi üzerinde izhar-ı âsâr etmeyi ve eserlerinizin daima güzel olarak mevki-i temaşaya konuldukça yirmi seneden sonra yine mevzu-ı sahne olmak şerefine nail olmasını istiyor musunuz? Eğer istiyorsanız her bir nutkunuz ve kelâmınız içinde mevcut olan hissiyat-ı müheyyice kalbi taharri etsin ve orada icra-yı tesir ile heyecan-aver olsun. Bir hareket-i cemânenin dehşet-i hoş-ayendesini gösterir iken bu dehşet bizde bir havf-ı latifi ikaz etmez ve yahut kalbimizde bir merhamet-i âlicenabaneyi tahrik eylemez ise boş yere siz bir sahne-i âlimane göstermiş olursunuz. Sizin berahin-i barideniz tahsin ve alkış için daima tembel duran bir seyirciyi gevşetir ve sizin sanat-ı nutuk-perdazınızın mesai-i vahiyesiyle hakikaten yorulmuş olduğundan uyur ve yahut size itiraz eyler..

(Gülşen, sayı 27, 20 nci parça)".

"Voulez-vous sur la scene etaler des ouvrages
Où tout Paris en foule apporte ses suffrages,
Et qui, toujours plus beaux plus ils sont regarades,

Soient au bout de vingt ans encore redemandes ?
Que dans tous vos discours la passion emue
Aille chercher le coeur l'échauffe et le remue.
Si d'un beau mouvement l'agréable fureur
Souvent ne nous remplit d'une douce terreur,
Ou n'excite en notre âme une pitié charmante,
En vain vus etalez une scene savante :
Vos froids raisonnements ne feront qu'attiedir
Un spectateur toujours paresseux d'applaudir,
Et qui, des vains efforts de votre rhétorique
Justement fatigue, s'endort ou vous critique.
(Boileau - Art Poétique, Chant III, satırlar 11-24)"

İkinci mısraı atlanarak yapılan bu terkipli çeviri üzerinde şekil bakımından durmak hiçbir fayda sağlamaz; bu yirmi bir küçük parçanın o devir okuyucularına getirdiği sanat anlayışı asıl önemli noktadır.

VİCDAN - Chateaubriand'ın âsârından tercüme, Ahmet Rasim, Berk, cüz 7, cilt 1, 1303/1887. Bu yazı bizi, içimizden, doğru olmaya iten şuur üzerine küçük bir denemedir.

TEESSÜF - İ MADERANE - Madame de Sevigne'nin kızına bir mektubu, Ahmet Rasim, Berk, cüz 1, cilt 1, 1303/1887.

NISFİLLEYL - (Xavier de) Kaistre'nin âsârından, Ahmet Rasim, Berk, cüz 9, cilt 1, 1303/1887. Küçük bir nesirdir.

WERTHER I. ve II. MEKTUPLARI - Goethe, Ahmet Rasim, Nihal, cüz 1, cilt 1, 1303/1887. Yayınlanmakta olan Berk dergisi belki de sansür yüzünden Nihal'e çevrilmiştir; dergi sahibi "Bir İfadecek" te bunu hissettirir.

EDEBİYAT-I GARBİYEDEN BİR NEBZE - Mütercim ve mürettibi Darüşşafaka'dan muhreç Ahmet Rasim, İstanbul Dikran Karabetyan Matbaası 1303/1887, 94 sayfa. Bu antolojide de çoğu fransız olmak üzere yirmi dokuz yazardan alınmış, en uzununu dört sayfayı geçmiyen yazılar vardır. Racine'in Iphigénie'sinden alınan şu konuşmayı aslı ile verelim :

"Agamemnon — Ah kızım !

Iphigénie — Babacığım. sözünüzde devam ediniz.

A. — İktidarım yok.

I. — Bizim âlâm ve akdarımızın baisi olan trovalılar mahvolunlar !

A. — Trovalıların mahvı galiplerine epeyce gözyaşı döktürdü.

- I. — Mabutlar sizin eyyam-ı ömrünüz üzerine dahi nazar-ı dikkatlerini atfetmeye tenezzül ediyorlar.
- A. — Mabutlar bir zamandanberi benim hakkımda zalimane davranıyorlar. Avazelerime sağır oluyorlar.
- I. — Kurbanların hâkimi Kalşas mutantan bir kurban alayı tehiye ediyor diye işittik.
- A. — (Kendi kendine) Evvelce onların haksızlığını durdurabilir miyim ?
- I. — Takdim alayı yakında olacak mı ?
- A. — Benim istediğim kadar çabuk olacak.
- I. — Sizin nezirlerinize de beni ilhak etmeye müsaade edecek mi acep? Acaba mezbahta sizin mesut familyanız görülecek mi ?
- A. — Eyvah !
- I. — Susuyorsunuz ?
- A. — Mezbahta kurban sen gideceksin kızım! Allaha ısmarladık. (İfijeni ile Agamemnon'un Birinci Mülâkatından, s. 78-79)"

"Agamemnon

Ah ! ma fille

Iphigénie

Seigneur, poursuivez

Agamemnon

Je ne puis

Iphigenie

Périsse le troyen auteur de nos alarmes !

Agamemnon

Sa perte à ses vainqueurs coûtera bien des larmes.

Iphigenie

Les dieux daignent surtout prendre soin de vos jours !

Agamemnon

Les dieux depuis un temps me sont cruels et sourds.

Iphigenie

Calchas, dit-on, prepare un pompeux sacrifice ?

Agamemnon

Puissé-je auparavant flechir leur injustice !

Iphigenie

L'offrira-t-on bientôt ?

Agamemnon

Plus tôt que je veux.

Iphigenie

Me sera-t-il permis de me joindre à vos voeux ?

Verra-t-on à l'autel votre heureuse famille ?

Agamemnon

Helas !

Iphigenie

Vous vous taisez !

Agamemnon

Vous y serez, ma fille.

Adieu.

(Iphigenie, acte II, scene II.)”

Racine'in manzum trajedisinden bu parçayı nesir halinde çeviren Ahmet Rasim Calchas'ı Kalkas okusaydı, dokuzuncu mısraı da "Adaletsizliklerini bir önliyebilsem!" şeklinde tercüme etseydi daha başarılı bir sonuç elde etmiş olurdu.

Ahmet Rasim'in küçük çeviriler yaptığı 1883-1887 arası çeviricinin kendini yetiştirdiği bir çalışma devresi sayılabilir. Bu devrede Eskiçağ filozofları, klâsikler, din adamları, düşünürler ve şairler küçük seçme parçalar halinde yanyana gelirler. Bu dört yıllık devrede çeviricinin dili henüz çeviri için gereken kıvraklığı ve duruluğu kazanmış görünmez.

1888 yılında Ahmet Rasim'i sadece tarihi eserler çeviricisi olarak görürüz. O yıl dört küçük tarih kitabı verir :

EZHAR-I TARİHİYE - Mütercimi Ahmet Rasim, cüz-i evvel, İstanbul, Matbaa-i Ebuzziya 1305 (İç kapakta 1304/1888 olarak gösterilir). Bu eser dil ve gramer çalışmalarıyla ün yapmış fransız yazarı Pierre Larousse'un (1817-

1875) Fleurs Historiques des dames et des gens du Monde (1862) isimli eserinden çevrilmiştir.

CEZVÎT TARİHİ - Lee Taxil, mütercimi Bakırköy Mekteb-i Behrami muallimi Ahmet Rasim, Konstantiniye, Matbaa-i Ebuzziya 1304/1888, 44 sayfa. Metinde "Cezvitlerin Tarih-i Muhtasarı" başlığını taşıyan ve cezvitlerin doğuşunu, gelişmesini hikâye ve anekdotlarla anlatan bu küçük kitapta cezvit tarihinde zehir ve hançerle işlenen cinayetlere de yer verilir.

BORGIA'LAR - Leo Taxil, Mütercimi Mekteb-i Behrami muallimi Ahmet Rasim, İstanbul, Mahmut Bey Matbaası 1304/1888, 40 sayfa. Bu küçük kitap, kiliseye ve din adamlarına karşı yazılarıyla ün salmış fransız yazarı Leo Taxil'in (1854-1907) Les Borgia (1881) isimli eserinden çevrilmiştir.

Ahmet Rasim yazdığı önsözde kitabı türk dünyasına dil uzatanlara bir cevap olur ümidiyle çevirdiğini belirtir ve bu kimselere yine bir batılının eseriyle Vatikan büyüklerinin çirkin rezalet ve cinayetlerini tanıtır. Kitap, Borgia'ların doğuşunu, iktidara geçişini, rezalet ve cinayetlerini anlatır.

ESKİ ROMALILAR - Mütercimi Ahmet Rasim, Konstantiniye, Matbaa-i Ebuzziya 1304/1888, 76 sayfa (Hangi dil ve yazardan çevrildiği belirtilmemiştir).

Tercümeçiliğe birkaç yıl ara verdikten sonra Ahmet Rasim şu makaleyi çevirir:

JULES SİMON'UN BİR FİKRİ (Makale) - Ahmet Rasim, Maarif, sayı 3, 29 Ağustos 1306/1890. Bu makale düzenle okullardan ve eğitimden bahseder.

1891 yılında, o zamana kadar yaptığı çevirileri hacim bakımından çok aşan bir roman çevirir.

ÜRANİ - Camille Flammarion, mütercimi Ahmet Rasim, Konstantiniye, Âlem Matbaası 1308 1891, resimli çift sütun 140 sayfa. Muhayyile ürünü olan bu romanda bir genç bilginin rasathanedeyken küçük bir heykelini seyrede ede astronomi ve geometri tanrıçası Uranie'ye aşık olmasıyla başlayan feza seyahatı anlatılır. Eserde, yaradılışa, ruha, telepatiye ve sezgilere yer verilir; yer yer estetik düşüncelere de rastlanır.

Bu esere bir "roman philosophique" adı verilebileceği gibi bugün roman fiction denen roman dalına yaklaşan yönleri de vardır. Aynı eseri Leskovikli Hayrettin Bey de aslı ile ilgisini kaybedecek kadar küçülterek dilimize çevirmiştir (**ÜRANİ** -Yahut HEYET PERİSİ- Camille Flammarion, Leskovikli Hayrettin, İstanbul Artin Asaduryan Matbaası 1308/1891, 62 sayfa).

Taşıdığı fikirler bakımından önemli bularak aşağıya aldığımız parçada görüleceği gibi Ahmet Rasim'in çeviri dili yine eski ve terkiplidir; lâkin fransızca bilgisinin artması ve yazı tecrübesinin çoğalması bu dile güven getirmiştir:

”CİHANDA BİR NOKTA-İ SABİTE

Urani'nin hatırası, beni götürdüğü seyahat-ı semaviye, bana hissettirdiği hakayık, Spero'nun sergüzeşti, mutlakiyet hususunda ettiği mücadelât, anın görünüşü, başka bir âlem hakkında ettiği hikâye, fikrimi işgalden hâli kalmıyor ve ebedî bir surette fikrimin önünde ulûm ve fûnun-ı mevcudemin kısmen perde-i şek kısmen daire-i hal içinde kalmış olan mesail-i gamızasını ibka ediyordu. Bittedriç tefehhüm-i hakikat denilen meziyete nail olduğumu hissediyor ve cihan-ı mer'inin yalnız suver-i zahiriyeden ibaret olup ancak vüsul-i hakikate hizmet edebileceğini anlıyordum.

Havassımızın bize şehadet ettiği şeylerin cümlesi hayalât ve vehmiyattan ibarettir. Arz bize görüldüğü, tabiat bizim zanneylediğimiz gibi değildir.

Bizzat cihan-ı maddide hilkat-ı maddiyenin hal-i muvazenette bulunduğu nokta-i sabite nerededir? Temaşa-yı tabiat sebebiyle hasıl olan teessürat-i sariha ve tabiiye neticesinde sulp, mütevazın ve cihanın merkezinde sabit bir türabın sathında sakin olduğumuz çıkar. Bu teessür-i tabiiden kurtulmak ve üzerinde yaşadığımız dünyanın fezada mücerret, istinatgâhtan mahrum olduğunu, kendi üzerinde ve güneşin etrafında bir hareket-i seria ile deveran ettiğini anlamak için birçok âsâr-ı tettebbuun mürur etmesi ve fikrin bir suret-i cesurane (ile) incilâ bulması iktiza eylemiştir. Fakat âsâr-ı evveliyede tahlilât-ı fennîye girildiği halde sekene-i mütekaddime ve hattâ elhaletü haza nev-i beşerin dörtte üçü ayaklarımızın bir türab-ı sulp üzerinde dayanmış olduğu halde esasî cihandan sabit kalmış ve mebanisi a'mak-ı sema içinde adem-i tenahiye kadar imtidat eylemiş ve eyliyeceğine itikat edenler de vardır.

Mamafih her gün aynı güneşin gurup ve tulû ettiği, etrafımızda dönen kamerin, kevakinin aynı kamer ve kevakib, muntakat-ı burucun aynı buruc olduğu anlaşıldığı gündenberi bir sıhhat-ı fevkalâde ile küre-i arzın tahtında semada bulunan bilcümle nücumun tulû ve gurubu için bir halâ-yı mutlak lüzumu aşikâr oldu ve inanıldı (Ürani, sayfa 118)”.

”LE POINT FIXE DANS L'UNIVERS”

Le souvenir d' Uranie du voyage céleste dans lequel elle m'avait transporté, des vérités qu'elle m'avait fait pressentir, l'histoire de Spero de ses combats à la poursuite de l'absolu, son apparition,

son recit d'un autre monde, ne cessaient d'occuper ma pensée et de replacer perpétuellement devant mon esprit les memes problemes, en partie resolu, en partie voiles dans l'incertitude de nos sciences. Je sentais que graduellement je m'etais éleve dans la perception de la verite et que vraiment l'univers visible n'est qu'une apparence qu'il faut traverser pour parvenir à la realite.

Tout n'est qu'illusion dans le témoignage de nos sens. La terre n'est point ce qu'elle nous parait être, la nature n'est pas ce que nous croyons.

Dans l'univers physique lui -meme, où est le point fixe sur lequel la creation materielle est en equilibre ?

L'impression directe et naturelle donnee par l'observation de la nature est que nous habitons à la surface d'une terre solide, fixe au centre de l'univers. Il a fallu de longs siecles d'etudes et une audacieuse temerite d'esprit pour arriver a s'affranchir de cette impression naturel et à reconnaitre que le monde où nous sommes est isole dans l'espace sans soutien d'aucune sorte, en mouvement rapide sur lui-meme et autour du soleil. Mais pour les siecles anterieurs à l'analyse scientifique pour les peuples primitifs, et encore aujourd'hui pour les trois quarts du genre humaine nous avons les pieds appuyes sur une terre solide, fixee à la base de l'univers, et dont les fondements s'etendre jusqu'à l'infini dans les profondeurs.

Du jour, cependant, où il fut reconnu que c'est le meme Soleil que se couche et se leve tours, que c'est la meme Lune, que ce sont les memes étoiles, les memes constellations qui tournent autour de nous, on fut par cela meme conduit à admettre, avec une incontestable certitude, qu'il y a au-dessous de la terre la place vide necessaire pour laisser passer tous les astres du firmament, depuis leur coucher Jusqu'à leur lever. (Uranie, pp. 233-235, Coll. Guillaume Ed. Figaro)."

Ahmet Rasim bu çevirisinde "mutlakiyet" yerine "mutlak" deseydi ve birinci ile üçüncü paragrafların çeviri ve türkçesi üzerinde biraz daha dursaydı daha fazla başarı sağlamış olurdu.

Bir iki yıl arayla çeviriye tekrar devam eden Ahmet Rasim, 1894 yılında küçük yazıları çevirmekle yetinir; bunlar arasında Flandre edebiyatından alınmış küçük örneklere de rastlarız :

GARBİN EŞ'AR-I RENGİNİNDE - Ahmet Rasim, Hazine-i Fünun, sayı 31, 1 Kânunsanı 1311/1894.

BİR MEKTUP - Ahmet Rasim, Fransızcadan mütercem, Hazine-i Fünun sayı 35, 1 Şubat 1311/1894.

MADAME ACKERMANN - Ahmet Rasim, Hazine-i Fünun (Bayram Nushası), sayı 39-40, 1 Mart 1311/1894. Madame Ackermann'ın hayatını anlatan bu yazı imzasızdır; lâkin derginin bir yıllık yazılarını toplayan fihristte Ahmet Rasim'in çevirileri arasında görülür.

EZHAR-I HAZAN - SON GÜL - Roudolphe'tan, Ahmet Rasim. Malûmat, sayı 1, 11 Mayıs 1311/1894.

FLANDRE EDEBİYATI NÜMUNELERİNDE :

- 1) Hediye - Mademoiselle Rozali Lovling'ten
- 2) Yazın Bir Pazar Günü - Mademoiselle Virjini Lovling'ten
- 3) Mehtten Lâhte - Monsieur Antonis'ten
- 4) Volkan - Dr. Aman Davs'tan
(Çeviren Ahmet Rasim, Malûmat, sayı 6, 3 Temmuz 1311/1894).
- 5) Flandre Edebiyatı içinde Monsieur Montani.
- 6) Menazır-ı Tabiiyyi Tasvirde Monsieur Montani.
Çeviren Ahmet Rasim, Malûmat sayı 8, 24 Temmuz 1311/1894.
- 7) Eyyam-ı Aşk Eyyam-ı Hicran - Madame Helen Labidot Suart'tan
(Ahmet Rasim, Malûmat, sayı 9, 3 Ağustos 1311/1894).

Ahmet Rasim 1895 yılında şu üç hikâye ve romanı çevirir :

KUŞÇAĞIZ - İkdâm, sayı 408, 1 Eylül 1311/1895. Bu hikâye için İkdâm Gazetesinde şöyle deniliyor: "Teşkilini tasavvur ettiğimiz mecmua-i hikâyat-ı müntehibenin ikincisi olmak üzere arkadaşlarımızdan Ahmed Rasim Bey ahîren (Revue Encyclopédique) 'te neşredilen gayetülgaye hissî ve lâtif bir hikâyeyi kendine mahsus o tarz-ı lâtif ve üslûb-i nazikte tercüme ederek (Colibri: Sinekkuşu) namını (Kuşçağız)'a bittebdil ithaf eyledi."

Aile içinde durmadan söylenen Colibri şarkısı ile ailenin sonradan hastalanan çocuğu arasındaki ilgiye dayanarak yazılan dokunaklı ve romantik bir hikâyedir.

İNKİSAR-I EMEL - Ahmet Rasim, İkdâm, sayı 421, 14 Eylül 1311/1895.

İKİ DAMLA GÖZYAŞI - Muharriri Ahmet Rasim, İstanbul Âlem Matbaası, Hazine-i Fünun tefrika ilâvesi, 1311/1895, 8 sayfa. Kapakta 'muharriri'

deniyorsa da okununca hikâyenin çeviri olduğu anlaşılıyor; fakat hangi dilden ve yazardan çevrildiği belirtilmiyor. Sevginin yuva kurmaya yetmediğini ve paranın da önemli olduğunu anlatan bir hikâyedir.

AHZAN-I AŞK - Monsieur Raynbah'tan, Ahmet Rasim, İkdam, sayı 427, 20 Mayıs 1311/1895. Bu da Kuşçağız gibi İkdam'ın seçme hikâyelerindedir.

SONATE Â KREUTZER- Tolstoy, mütercimi Ahmet Rasim, 14 Teşri-evvel 1312/1895 tarihinden itibaren İkdam Gazetesinin 817-835. sayıları arasında 14 tefrika halinde yayınlanır. Bu roman çevirisi kitap halinde yayınlanmamıştır.

MATHILDE LAROCHE - Musavver Hikâye - Mütercimi Ahmet Rasim, İstanbul Tahir Bey Matbaası 1312/1895, Malûmat Kitabhanesi, çift sütun 148 sayfa. Bu roman önce Malûmat'ın tefrikası olarak çıkmıştır. Bu eserde, seviş-tikleri halde varlıksız oldukları için evlenmeyen iki gencin macerası vardır; bu gençler ayrılır ve ayrı evlilikler kurarlar; mutlu olamazlar; fakat birbirlerine mânen yardım ederler ve evliliklerini gölgelemeden yaşamayı kabul ederler.

1896 yılında Ahmet Rasim çeviriye fazla önem vermez görünür; bu yıl içinde kısa birkaç yazı çevirir.

DAİMA O - Manzum Tercüme - Madame Sarah Legrand, Leylâ Feride (Ahmet Rasim), Malûmat, sayı 116, 1 Kânunevvel 1313/1896.

DERLER Kİ ÜMİT OLMASA İNSAN YAŞAMAZMIŞ - Şiir - Madame Sarah Legrand, Leyla Feride (Ahmet Rasim), Malûmat, sayı 116, 1 Kânunevvel 1313/1896. Malûmat'ın kadınlara mahsus kısmında Leylâ Feride takma adıyla yazılar yazan Ahmet Rasim bu şiir için sayfa altına şu notu koymuştur. "Madame Sarah Legrand'ın İngilizceden Fransızcaya nakledilen ve tarafımızdan Türkçeye nakledilen şu eseri kâmil manzum ise de ben bir kısmını nesre, bir kısmını nazma tahvil ettim."

BEYHUDE ACIMIŞIM - Pierr Loti, Ahmet Rasim, Malûmat, sayı 118, 15 Kânunı 1313/1896.

Ahmet Rasim 1897 - 1906 arasında daha ziyade büyük türler tercih eder ve birkaç yazı hariç hikâye ile roman çevirisi yapar; bu devrenin çevirileri şunlardır :

KARPATES DAĞLARINDA - Carmen Sylva, Mütercimi, Ahmet Rasim, Dersaadet, İkdam Matbaası 1314/1897, 52 sayfa. Bu uzun hikâye daha önce 7 Haziran - 11 Haziran 1896 arasında 433 üncü sayıdan başlayarak 5 tefrika halinde İkdam Gazetesinde yayınlanır. Carmen Sylva takma adıyla Romanya Kraliçesi Pauline-Ottile Louise Elisabeth (1843-1916) yazılar yazmıştır. Hikâye Karpat dağlarında demir yolu yapımında çalışan bir amerikalı ailenin hazin macerasını

anlatır; mühendis sert iklime dayanamayan çok sevdiği karısını kaybeder; ölümü istemesine rağmen küçük çocukları kendisini hayata bağlarlar; romantik muhayyile ve duygularla yazılan hikâyenin babanın çocukları ve köpeği ile kasabadan ayrılışını anlatan son iki paragrafını alıyoruz :

”—Clarisse, ölünceye kadar sana sadık kalacağım, diye hitabetti. Bu adamı kenar-ı makberde giryekünan görerek bir müddet güler yüzlerinde âsâr-ı keder gösteren birkaç vücudun rakibolduğu bir adam geçti. Arkada gûya matemine iştirak etmiş gibi köpeği başını eğmiş idi. Geçenler, baharın ruz-ı lâtifine bir perde-i siyah çeken o elem-i azimin aks-i tesirine uğradılar. Delorme, bir müddet sonra iki tıfl-ı matemzedesi beraberinde olduğu halde yeniden navahi-i meçhuleye doğru gidiyordu. Fakat oralarda işini bitirmiş, yalnız saadet ve bahtiyarisini kendi eliyle hâk-i ebediyete defnetmiş idi.” S. 52.

LA DAME AUX CAMELIAS -(Çeviren) Ahmet Rasim, İstanbul 1316/1899, Asır Matbaası, 28 sayfa. İç kapakta yayın tarihi 1312 olarak gösterilir. Hazine-i Fünun’un 2, 3 ve 4 üncü sayılarında tefrika edilir. Bu çeviri Alexandre Dumas Fils’in La Dame Aux Camelias adlı eserinin kahramanına dair bilgi veren küçük bir kitaptır.

MUZIKACI YANKO - KAMYONKA - Henryk Sienkiewicz, mütercimi Ahmet Rasim, İstanbul Kitaphane-i İslâm ve Askerî 1317/1900, 46 sayfa. Birinci hikâye Polonyalı yazarın Petit Jean le Musicien adlı hikâyesinden çevrilmiştir. Bu acıklı hikâyede müziğe çok hevesli bir çocuğun keman yüzünden başına gelenleri ve ölümünü okuruz. Kamyonka’da ise karısının kaybından sonra kendisini tamamen sanatına veren bir heykeltraşın ölen karısı tarafından hazırlanan tatlı ölümünü buluruz. Her iki hikâyede de sanatın hayatı aşan kudreti üzerinde durulur.

OHLAN KARISI - Fransa meşahir-i üdebasından Jean Richepin, mütercimi Ahmet Rasim, İstanbul Kitaphane-i İslâm ve Askerî 1318/1900, 38 sayfa.

Jean Richepin (1849-1926), Prusya-Fransa savaşlarına ait bu hikâyesinde Prusyalı bir asker karısının hem intikam alabilen katı yüreğini hem de anne tarafını belirtir.

BİR NEŞİDE-İ AŞK - Polonya meşahir-i üdebasından Henryk Sienkiewicz, mütercimi Ahmet Rasim. Kitap olarak basılmayan bu büyük hikâye 17 Teşrin-evvel 1318/1902 tarihinden itibaren Sabah Gazetesinde 4669-4683. sayılarında 15 tefrika halinde yayınlanmıştır.

İLK SEVGİ - Rus meşahir-i üdebasından İvan Tourgueniev, mütercimi Ahmet Rasim. Kitap olarak basılmayan bu büyük hikâye 9 Teşrinisani 1318/

1902 tarihinden itibaren 4692-4712. sayıları arasında 21 tefrika halinde Sabah Gazetesinde yayınlanmıştır. Bu çeviri rusçadan değil fransızcadan yapılmıştır. Hangi dilden olursa olsun önemli nokta Ahmet Rasim'in bu çevirisinde, terkipleri, arapça ve farsça kelimeleri azaltmış, yumuşamış bir dil bulmamızdır. Aşağıdaki parça bu konuda fikir verebilir.

Üç arkadaştan biri ilk sevgisini anlatmaya koyulur :

"O zaman altı yaşında idim. 1833 yazında idim. Moskova'da ebeveynimin yanında bulunuyordum. Kaloni beldesi suruna yakın bir sayfiye tutmuşlardı. Pederim hakkımda lâkaydane bir iltifat gösterir. Validem başka bir çocuğu olmadığı halde benimle az meşgul olurdu. Onu başka türlü düşünceler yoruyordu. O zaman henüz genç, gayette güzel olan pederim validemi saika-i menfaatla teziç etmiş idi, validem kendisinden on yaş kadar geçkin idi, Hayatı oldukça gamkinane geçiyor, daimi surette muztarip, kıskanç, hırçın bulunuyordu, fakat bu haller pederimin huzurunda asla vaki olamazdı. Andan pek ziyade korkardı. Pederime gelince etvar-ı baride ve muhterizane ile uzak bulunuyordu. Ben ömrümde bu derece zarifane ve nazikâne sükûn ve metanet sahibi adam görmedim.

Bu sayfiyede geçirdiğim ilk haftaları asla unutmuyacağım. Hava pek lâtif idi. Biz oraya Aya Nikolâ yortusuna tesadüf eden dokuz mayısta gelmiş idik....

Sayfiyemiz iki alçak köşkü müştemil idi. Soldaki köşk bir resimli kâğıt fabrikası ittihaz edilmişti.

Saçları fena taranmış, cılız, pis gömlekleli, yüzleri çehre-i ayyaş gibi şiş on kadar çocuğun tezgâhlara tazyik veren tahta kollar üzerinde nasıl sıçradıklarını, yalnız nahif vücutlarının sıkletiyile kâğıt üzerine ne suretle resim bastıklarını seyretmek için arada sırada bu fabrikaya giderdim.

Sağ taraftaki köşk gayr-i meskûn olup kiraya verilecek idi. Dokuz mayıstan üç hafta sonra idi ki bir gün bu köşkün pencere kanatları açıldı. Kadın simaları görüldü. Buraya bir familya yerleşmiş idi.

O gün validemin yemekte kilerciden yeni komşuların kim olduğunu tahkik ettiğini, prenses Zasekin namını işidince evelemerde oldukça ihtiramkârane :

— Ya ! Prens ha ...

Dedikten sonra derhal :

--İhtimal, parasız bir prenses olmalı. Sözü nü ilave ettiğini hatırlıyorum."

NEŞİDE-İ RUH - Nurettin Ferruh ve Ahmed Rasim, Mademoiselle Bashkirtseff ile Guy de Maupassant arasında teati kılanan mekâtib-i edibeyi muhtevidir. Konstantiniye, Tahir Bey Matbaası 1318/1902, 59 sayfa. Bir Kısmı Malûmat bir kısmı da İrtika Dergisinde tefrika edilmiştir.

Geniş sanat kültürüne sahip olan ve yirmi dört yaşında ölen Rus kızı Marie Bashkirtseff Paris'te resim tahsil ederken Maupassant'a mektup yazar ve cevap alır. Şaka, hiciv ve muziplik bulunan bu on bir mektupta her iki tarafın özelliklerine dokunan satırlara da rastlanır.

KAPTAN GİBSON - Jules Verne, mütercimi, Ahmet Rasim, İstanbul Mihran Matbaası 1320, 323 sayfa. Bu macera romanı daha önce 7 Kânunevvel 1318/1902 tarihinden itibaren ve 4720-4808. sayılar arasında 88 tefrika olarak Sabah Gazetesinde yayınlanmıştır.

MADAME HARDİBER - Daniel Lesueur, mütercimi, Ahmet Rasim, İstanbul, Mihran Matbaası 1321, 202 sayfa. Aynı roman 5 Mayıs 1319/1903 tarihinden itibaren 4869-4937. sayılar arasında 54 tefrika halinde Sabah Gazetesinde yayınlanmıştır. Daniel takma adını kullanan bu Fransız kadın yazarının asıl adı Jean Loiseau Lesueur (1860-1921)'dür.

ASYA KUMSALLARINDA - Sven Hedin, mütercimi, Ahmet Rasim, İstanbul, Mihran Matbaası 1322/1906, 324 sayfa. 1 Teşrinsani 1320/1904 tarihinden ve 5414 inci sayıdan itibaren doksandan fazla tefrika halinde Sabah Gazetesinde yayınlanmıştır. Ahmet Rasim bu çeviriyi 1865'te doğan İsveçli gezgin Sven Hedin'in "Dans Les Sables de l'Asie" (1903) isimli eserinden yapmıştır.

Ahmet Rasim, çevirdiği tarih, hikâye , roman, şiir, eleştiri gibi türler yanında okullar için ve halkın teknik tecessüslerine cevap verecek yazıları da zaman zaman çevirerek derlemiştir. Küçük Hıfzıssıha (Mütercimi Ahmet Rasim, İstanbul Karabet Matbaası 1309/1892), Fonograf (Çeviren Ahmet Rasim, İstanbul Matbaa-i K. Bağdatlıyan 1302/1886) bu çeşit eserlerdendir. Mektep ve Şafak dergilerinde yaptığı fenni çeviriler de yine halkın bilgisini arttırmak içindir.

Ahmet Rasim'in 1883-1906 yılları arasında yaptığı çevirileri bazı örnekler vererek topluca gözden geçirmiş bulunuyoruz. Bu değerli yazarımızın çevireceği eserleri seçerken başta gelen endişesi hiç şüphesiz sarayı gücendirmemek, san-

sürün eline düşmemekti. Nitekim bu çevirilerin hiçbiri devrin baskılı idare anlayışına tepki gösterecek nitelikte değildir. Küçük nesirler, şiirler ve hikâyeler duygu ve muhayyile alanında kalan romantik eserlerdir; romanlar ise aile ve fert çevresinden uzağa gitmeyen psikolojik araştırmalar ya da macera ve seyahatlarla zaten içinde yaşanan toplum hayatından kaçan eserlerdir; sanata dair olanlar için de aynı görüş belirtilebilir; devrin siyasî anlayışına aykırı bir tutumu göstermeğe en müsait olan tarih çevirileri de hikâye ve anekdot çerçevesinden çıkmazlar.

II. Abdülhamit devrinde hayatını kalemiyle kazanmak zorunda kalan, kendi yazılarından da anlaşıldığına göre sansürün sillesini hissetmiş bir yazarın bu endişesini normal kabul etmek lâzımdır. Ahmet Rasim'in aynı devir içinde kalan telif eserlerinde de bu endişeyi görmek mümkündür. Her hangi bir siyasî düşünce veya olay karşısında dikilmek yerine halkın yetişmesini ön plâna alan, gazete ve dergileri birer okul kabul eden Ahmet Rasim, haykıran yazar olmak yerine çalışan yazar olmayı tercih etmiş görünmektedir. Aslında bu bir görünüş değil bir gerçektir.

İstiklâl Marşı'nın 50 inci kabul yıldönümü münâsebetiyle :

Osmanlı Devletinin Fenâ Durumu Karşısında

MEHMED ÂKİF'İN GENÇLERE GÖSTERDİĞİ YOL

M. Kaya BİLGEGİL

12 Mart 1337 İstiklâl Marşı'nın Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından resmen kabûlünün târihidir. Bu Münâsebetle Mehmed Âkif'e 500 lira nakdî mükâfat verilmişti. Şâir, bu parayı o sırada Millî Mücâdele içinde bulunan orduya bağışladı.

Bu Marşın kabul yıldönümünde, vaktiyle Âkif'in gençliğe göstermiş olduğu yolu, -günün şartlarına da tatbiki mümkün olur düşüncesiyle-söz konusu etmek istiyoruz.

Mesele, *Âsım*'ın sınırları içinde ele alınacaktır.

I. *Âsım*'ın Safâhat İçindeki Yeri

Âkif'in şiirleri *Safâhat* umûmî adını taşıyan yedi kitapta toplanmıştır. Bu kitaplardan herbirinin ayrı ayrı husûsî adları vardır.

Âsım, bu kitaplardan altıncısını teşkil etmektedir.

Eser, dört şahıs arasında cereyân eden uzun bir manzum muhâvereden meydana geliyor. Bu şahıslar :

Hoca-zâde : Merhûm Hoca Tâhir Efendi'nin oğlu (Şâir'in kendisi),

Köse İmam : Merhûm Hoca Tâhir Efendi'nin talebesi,

Âsım : (Esere ismini veren bu genç) Köse İmâm'ın oğludur,

Emin : Hoca-zâde'nin oğlu,

hüviyetleri ile karşımıza çıkıyor.

Âkif; bu kitâbını, Fuâd Şemsî Bey'e ithâf etmişti. Fuâd Şemsî Bey'den *Âsım*'la ilgili hâtîrâtını sormadığım için müteessîrim.

Eser; Köse İmâm'ın Hoca-zâdeyi ziyâretiyle başlıyor. İmâm, komşusu olan emekli bir paşanın derdiyle, *Âsım*'ın ahvâlini konuşmak üzere gelmiştir. Fakat diğerkâmdır :

*Oğlanın hâlini evvelce mi açsam ? Lâkin
Komşunun derdi dururken bunu açmak çirkin*

diye söze başlıyor. Anlıyoruz ki, söz konusu komşusu, üç beş yıl önce semtlerine gelip yerleşmiş; gayet ucuz fiyatla, -Şâir, bunu "*beleşten*" sözüyle ifâde ediyor.-sekiz ev, beş arsa sâhibi olmuştur. Başlangıçta hâli zararsızcadır. Son zamanlarda ibâdeti bırakmış; evinde sofracı olan bir Rûm kızına abayı yakmış; kızla evlenmek arzûsuna düşmüş; bu hususta "izinnâme" vermesi için imâmı zorlamış; muvaffak olamayınca, başka bir yolunu bularak bu kızı nikâhı altına almıştır. Daha fenâsı, çoluk çocuk sâhibi olan bu yaşlı paşa; emlâkini de yine aynı Rum kızının üstüne yazdırmak üzereymiş. Köse İmâm, Hoca-zâde'sinden bu derde devâ bulmasını ister. Hoca-zâde, İmâm'a komşusunun "*süfehâdan*" olduğuna dâir bir ilm ü haber metni yazdırır. Bu sûretle emekli paşa; "hacr" altına alınacak, emlâkinin de Eleni adlı yeni zevcesine geçmesi önlenecektir.

Âkif, bu vesile ile nazım hünerinin şâhikasına çıkar: O kadar rahatlıkla nesren yazdırılması dahî bir mehâret sayılacak olan ilm ü haberi nazman yazdırır.

Fakat eserde asıl hikâye kaybolmuştur. Söz konusu emekekli paşanın, âilsesinin, Eleni'nin âkibeti nedir? Bilemeyiz. Köse'nin Ziyâret sebebini teşkil eden ikinci hikâyeye, *Âsım*' bahsine geçilmesi için de birçok sayfaların atlanması lâzımdır. Araya çeşitli me'eleler, hikâyeler, fıkralar, bunlara dâir düşünceler girmiştir. Âdetâ -Battı'daki *Decameron*, *Heptameron*, Doğu'daki *Binbir gece*, *Yedi Âlimler*, *Aziz Efendi Muhayyelâtı* vb. eserlerde görüldüğü gibi-bahis içinden bahis çıkar. Fakat onlar hikâyelerdir; Âkif'in anlattıkları hakikatlerdir, mütâleâlardır; ileri sürdüğü tekliflerdir, tenkitlerdir. Recâi-zâde Ekrem Bey gibi, Trabzon Vâlisi Kadri Bey gibi, onun oğlu Hüseyin Kâzım Bey gibi, Mandal Hoca gibi reel şahıslar dahi *Âsım*'ın bâzı kısımlarında yer almıştır. O hikâyeler, belli hudutlarla birbirinden ayrılmıştır. *Âsım*'da vak'alar, kanâatler, fıkralar, tenkitler, mütâlealar iç-içedir. Bütün kitap bir tek manzûmeden ibârettir. Bu manzûmede Âkif'in tenkid ve telkîn etmek istediği hususlar, büyük bir sarâhatle okuyucunun gözü önüne seriliyor. Buna rağmen manzûmeyi muhtevâsı bakımından iki ana mihver etrâfında toplamak mümkündür: İslâm âleminin, bilhassa Osmanlı İmparatorluğu'nun kötü durumu ve *Âsım*'ın temsil ettiği gençlik.

II- ÂSİM'DA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN KÖTÜ DURUMU

1. Büyük İslâm devleti ideâli :

Manzûmenin muhelif yerlerinde, nüfûsu “*dört yüz bu kadar milyon*”a yükselmiş olan İslâm âleminin perişân durumu acı acı tenkîd edilmekte, bu âlemi kurtarmak için teşebbüs geçilmesi teklif olunmaktadır. Esere göre, İslâm âlemi dört kıt’ada pek muayyen olmıyan coğrafi sâhâya dağılmış hey’ettir. Hind de dâhil olmak üzere bâzı yer isimleri zikredilir. Fakat, İslâm dünyâsının mihrâkı Türkiye’dir. Büyük vak’alar Türkiye’de cereyân etmektedir. Tenkidlerin, tekliflerin ana noktaları bu sâhâda toplanıyor. Şâir, bâzı yerlerde, doğrudan doğruya Türk kelimesini tasrih etmiştir:

Yurdu baştan başa virâneye dönmüş Türk’ün

Hâlbuki, bu kavim, Şâir’e göre “*İslâm’ın - gürbüz - civan unsuru*” idi. Yalnız yurdu değil, kendisi de perişandır :

Sıtmadan boynu бүkүlmüş de o dimdik Türk’ün

Ona hem eskiler kötülük etmişlerdir, hem yeniler ediyor: Geçmiş yüzyıllarda :

”Sürdüler Türk’e “tasavvuf” diye olgun sırayı

Onun mâneviyatını tahrîbe çalışan yeni nesil de :

Diş bilermiş senelerden beri Türk’ün kanına

Mehmed Âkif’in söz konusu ettiği Türk; Çingiz Han’la akrabâ değildir. “*Kanun*” kelimesinin yanında alaylı bir sûrette “*yasa*”yı kullanan Şâir, bahsi buraya getirerek, bu akrabâlığın bir “*çifit*” ın uydurması olduğunu ileri sürüyor :

Hadi kanununuz assın beni, yahûd yasanız!

— *Yasa yok şimdi.*

— *Neden, bitti mi?*

— *Çoktan bitti.*

— *Dede Cengiz ya?*

— *Burak, Derdimi deştin gitti!*

— *Getirirler yine lâzımsa..*

— *Hayır, gitdi gider.*

— *Deme oğlum.*

— *Ya bizim düşmanımızmış o meğer.*

Dedenizdir diye bir kahbe çifitmiş yamıyan.

— Size ha?

— Öyle ya çok geçmedi, lâkin aradan,
Geldi bir başka gâvurcuk dedi : “Cengiz”le, ayol,
Bu hısmılık nereden çıktı ki, isiz Türk, o Moğol!”¹

Mehmed Âkif’in bahsettiği Türkler; Ertuğrul, Orhan, Osman, Selim, Yıldırım, Kanûnî Süleyman gibi öğünülecek devlet adamları; Süleyman Çelebi gibi yüce duyguları dile getiren şâirler; Sinan gibi büyük âbideler bânisi mîmarlar yetiştirmiştir.

Türk, hâl-i hâzırda maddeten, mânen perişân durumdadırlar. Fakat Âkif gelecekte büyük idealin gerçekleşeceğinden emindir.

2. Öğünülecek geçmiş :

Mehmed Âkif, hâlin bozuk durumlarını tenkîd ederken, bir karşılaştırma unsûru olarak geçmişin mes’ud günlerini de anıyor, o devirlerin üstün yönlerini belirtiyor. Bu üstünlükleri üç nokta etrâfında toplayabiliriz :

a) Halkın psikolojisi yönünden :

Eski devrin halkı ye’se düşmemiştir. Bu durum, ona hareket kabiliyeti veriyordu. Esâsen İslâmlık da ye’si meneder.

b) Manevî değerler yönünden :

Dîne saygı duyulur, hakka riâyet edilir, adâletin tecellisi için titizlik gösterilirdi. Sefâhat, kumar, isrâf, fuhuş... gibi fenâlıklar yaygın değildi.

c) Maddî refah yönünden :

Ziraat ileri, hayvanlar besili, mahsuller bol, insanlar sıhhatli, iştihaı, kuvvetli ve neşe’li idiler.

3. Ye’se ve atâlete düşen cemâat :

İslâm âlemini çeşitli fenâlıklar sarmıştır. Bunların başında halkın herşeyden ümîdi kesmiş olması gelir. Şâir’e göre,-biz, ecdâdın “nârma” yanarak ye’se düşmüş bulunuyoruz.

*Ye’si tekfir eden imanıma olsun ki yemin,
Bize telkîn-i ümid etmediler, yoksa bu din,*

Âkif, birkaç mısra sonra da, ye’sin, İslâmlığa “tedric ile zerk” edilmiş “mel’ûn” bir “aş” olduğunu ileri sürüyor. İslâm âlemi, atâlet içindedir :

¹ Bu mütâlânın munâkaşasını konumuz dışında bırakıyoruz.

*Pıhtı hâlinde yürekler, cevelânsız kanlar;
Çevirip yastığı tekrâr uyuyor kalkanlar!
Gözünün gördüğü yok beynine çarpan güneşi!*

Bütün ümmetin kanı uyuşmuş gibidir; herkes cebîndir :

*Sonra dörtüüz bu kadar milyon adam, hepsi cebîn!
Şark'a in, Mağrib'e yüksel göremezsin galeyan...
Nasıl olmuş da uyuşmuş bütün ümmetdeki kan?*

Ayrıca bu hâli, emperyalist âlem nice zamandan beri istismâr etmekte, tezyif ve tehdit vesilesi saymaktadır :

*Bir çift sillesi kaç yıldır öter beynimde :
Dedi: "Farzet senin Asya'n yedi yüz milyonmuş;
Ne çıkar? Davranamaz hiç ki ser-â-pâ donmuş
Vâkiâ biz bir avuç unsuruz ammâ boğarız
Kimi dünyâda görürsek, hareketsiz, cansız.*

Yaşamak, haktır. Aynı bedâhatle çalışmanın da borç olduğu söylenebilir. İslâmiyet, azmin, sebâtın dînidir. Fakat müslümanlar, Şâir'e :

*Ah o dîn, nerde, o azmin, o sebâtın dîn!
O yerin gökten inen dîni, hayâtın dîni.*

dedirtiyorlar.

Bütün bu tenkîdler, halkı uyarmak içindir. Fakat, o da, çok gayret ister. Âkif, bu uyarma işini üzerine alırken en kötü kelimeleri kullanmaktan çekinmez:

— *İyi ammâ nasıl skaz edeceksin bu leşi?*
— *Leş değil.*

— *Leş mi değil ?*

— *Dipdiri... Dalgın, yalnız...*

*Şimdi kurtarmak için azmedelim kurtarırız;
Verelim gel de şunun kalbine bir canlı ümid.
— Ne kolay! Sa'y-i medîd ister ayol, sa'y-i medîd!*

Görülüyor ki, Şâir için halkın kurtarılması teşebbüsü, "kalbine bir canlı ümid" vermekle başlamaktadır.

4. Siyâsî durumda bozulmalar :

Asım'da Osmanlı devletinin iyi devrelerini hasretle yâdeden mıs râlar vardır. Şâir de ifâde etmektedir ki, sonra, idâre bozulmuştur. Âkif, Sultan Hâmid'i sevmez. Mandal Hoca'nın ağzından mahlû Hâkan'ın fenâliklerini anlatır. Üstelik

bu Hoca'nın sürgün edilmesi vak'ası, eserde teferruâtlı sûrette yer almıştır. Aynı şahsın, Vâli Kadri Bey tarafından gördüğü yakın ilgileye kadar çeşitli hadiseler söz konusu edilir.

Fakat 1908 de hürriyeti getirenler, Sultan Hamîd devrini aratmıştır. Her fırsatta, "size hürriyeti biz getirdik" diye hakın başına kalkılmaktadır. Filvâki ahâli bir şahsın istibdâdından kurtulmuştur, fakat daha ağır yüklerin altına girmiştir. Tevfik Fikret'in *Devenin Başı* hikâyesine karşılık, Âkîf de, Köse İmâm'a, semerini değiştiren merkep fikrini anlattırır. Burada Sultan Hamîd usta semerci, onu takibedenler acemî semerci hüviyetiyle karşımıza çıkıyorlar. Merkeplerin canı yükten, çifte çifte semerlerden yanmıştır. Hele bunlar yenilendikçe taştan ağırları gelmektedir.

Semerci ustanın ölmesi için inkisâra karar verirler. Gün olur, zavallı usta göçer. Fakat yeri boş durucak değil a! Çıracak mı, kalfa mı kim varsa, gelen giden merkebe semer biçmeğe başlar. Yeni yapılan semerler, hayvanların sırtlarını yaralamıştır :

*Adam meğer acemiymiş, semerse hayli hüner;
Sırayla baytarı boylar zavallı merkebler.
Bütün o beller, omuzlar çürür, çürür oyulur.
Sonunda herbirinin sırtı yemyeşil et olur.
"Giden semerciyi" derler "bulur mayuz şimdi?
.....
Nasıl da kadrini vaktıyla bilmedik tuhaf iş :
Semer değilmiş o rahmetlininki devletmiş."*

Görülüyor ki, Mehmed Âkîf milleti, vaktıyla Abdülhamîd'in kıymetini bilmediği için peşîman göstermektedir.

Başka bir yerde de, o günlerin, -geri dönmesi mümkün olmayıyan-iyi günler olduğunu ifade ediyor :

*"Devr-i sabık" mı dedin şimdi ? Elindeyse, çevir.
Ensesinden tutup eyyâmı da gelsin o devir.*

Esâsen o devirde hürriyet için mücadeleye girip sürgüne gidenler de, neticenin böyle olacağını beklememişlerdi :

— Neye hürriyet için sürgüne gittindi ?

— Evet.

*Gittim ammâ bu değil beklediğim hürriyyet.
Zâten i'lân edilirken işi çakmıştım ya...
Çatlasan hayra yorulmazdı o miskin rü'yâ!
Ne herifler, ne kılıklar, ne nutuklardı, düşün!*

Bu büyük manzûmede, Meşrûtiyet'in elleri bayraklı şenlikleri, kalabalıklara nutuklar söyleyen gülünç simâları tehzil edilmektedir. Millet'in dâhisi, feylesofu diye anlatılan, memleketi ayakta tuttuklarından bahsolunan bu şahıslar, zuhûri koluna çıkmış oyunculara benzetiliyor.

Siyâsî şahıslar bu şenlik içinde iken asıl halk ağlamaktadır. Memleketi zulüm kaplamıştır. "Üç buçuk soysuz" her tarafa tasallut etmiştir.

*Ağlasın millet'in evlâdı da bangır bangır,
Durma hürriyeti aldık diye sen türkü çağır.!*

Fakat Şâir, zulmü alkışlayamayacak bir seciyenin sâhibidir. İdâreyi ele alan şahıslar, pusulasız, haritasız yola çıkıp gemiyi karaya oturtan kaptana benzetilmektedirler.

Şu mısralarla da devrin mâliyecisi tehzil ediliyor :

*Hele mâliyecimiz yok mu bu ilmin pîri,
Sayı dolmuştu, fakat bende tükenmişti sıfır;*

.....

Bütün bu bozuklukları, Birinci Cihân Harbi felâketleri tâkibetmiştir. Harbin bitmesi için, İngilizlerin ya doyup patlaması ya aç kalması lâzımdır. Bu husûs, Köse İmâm'la Hoca-zâde arasında geçen bir muhâverede şöyle anlatılıyor:

— Hoca, keşfet bakayım, şimdi bu harbin sonunu
— Onu Allah bilir ammâ, acabâ var mı sonu?
— Ne demek? Nâ-mütenâhî mi bu? Elbette biter;
— Aklım ermezse de evlâd, bu işin bitmesine
İki şeyden biri lâzım...

— O nedir?

— Dinlesene

*İngiliz yok mu, o hâin, ya doyup patlamalı;
Yahut aç kalmalıdır... Yoksa bizim fai kapalı.*

5. Büyük mânevi çöküntü :

Memlekette kötü insanlar peydâ olmuştur. Bunlar; ibâdetten, tâatten uzak, üstün ahlâktan yoksun, müzevvir, mütebasbıs, kallâş kimselerdir. Mütemâdiyen çevreyi idlâle çalışmaktadırlar. Dalkavukluk, en büyük hüneleridir. O kadar haysiyetsizdirler ki, en kötü sözleri, en çirkin davranışları, en ağır hakaretleri râhatça hazmetmektedirler. Belirli bir inanıştan mahrûm olan bu "gürûh", başta bulunan insana göre hüviyet değiştirmektedir :

Geçirirsin herifin burnuna, oh, der, ne nefis!
Aksırırın, vay efendim, bu ne âheng-i selis!
Tükürürsün o mülevves yüze “hak tû! diyerek;
Sırtır : “Sorma, samîmiyyetimiz pek yüksek”
İçiyorsan, sofu, sarhoş herkes sana sâkı...
“İşretin hürmeti hâlâ mı? O sizler bâkî”
Irza düşmansan eğer, âileler hep mahrem...
“Ne büyük vahşet esâsen bu selâmlıkla harem!”
Bir muhâlif hava yok, dinlediğin aynı sadâ :
”Zât-ı samîminize millet de hükûmet de fedâ!”
Menfaatdir seni tehdîd edecek tek mevcûd,
.....

Şâyet, başta bulunan insan sofuysa, bu zümreye giren herkes ona uygun hâle bürünmeğe çalışacaktır :

Sofusun farzedelim, şimdi de boy boy tesbih...
Dalkavuklar bütün insan kesilir lâ-teşbth!
Taylasan, cübbe, kavuk, hırka, hep esbâb-ı riyâ
Dış yüzünden Ömer’in devri muhtin güya.

Fakat baştaki iktidar mevkiinden düşmiyegörsün. Bu def’a eski dalkavuklar ona küfre başlarlar :

Sen de bir tekmede buldun mu, nihâyet yerini?
.....
Sana hergün sekiz on kere söverler mutlak
Hani dillerde gezen nâmin, o hiçden şerefin?

Bu insanlar, yeni gelene eskisi aleyhinde söylenmedik söz bırakmıyacaktırlar:

Sonra nevbete, uzun boylu söverler selese
Halefin farzedelim şimdi öbür mektebden
Dalkavuklar yeni bir maske takarlar da hemen,
Kuşatırlar yine etrafını :

— Sübhân-allâh!

Bu ne fitrat, bu ne vicdan-ı meâli-âgâh!
Zât-ı ulyaları Hakk’ın bize inâmısınz
Kimsiniz söyleyiniz, Hazret-i Mûsâ mısınız?
Hele Fir’avn’ın elinden yakamız kurtuldu;
Hele mahvolmadan evvel sizi millet buldu.
Âh efendim, o herif yok mu, kızıl kâfirdi.
Çünkü birşey tanımaz her ne desen münkirdi.
Ne edeb der, ne hayâ der, ne fazîlet, ne vakar;
.....

Şâyet, bu yeni şahıs :

İyi ammâ neye sarmıştınız etrafını hep?

diye soracak olsa, şu cevâbı alacaktır :

— *Hakk-ı devletleri var, arzedelim neydi sebab :
Tepeden tırnağa hergün donanıp sırsıklam,
Hani, yuttuksa o tükürükleri, faslam faslam,
Vatan uğrunda efendim, vatan uğrunda bütün.
Biz o zilletlere katlanmamış olsaydık dün.
Memleket yoktu bugün, yoktu iyâzen bi-llâh...
Öyle üç balgam için millete kıymak da günah!
Herif ancak bizi bir parçacak olsun saydı;
Başiboş kalmaya gelmezdi, eğer kalsaydı,
Mülkü satmıştı ya düşmanlara, ondan da geçin,
Yıkmadık aile koymazdı Hüdâ hakkı için.*

Menfaat temini için alıp yürüyen bu dalkavukluklar dışında, üzülecek bir husûs da halkın, içinde bulunduğu şartı kavrayamamasıdır; fazla olarak bu halk; gördüğü fenâlıklara karşı aksülamelde bulunacak hissi de kaybetmiştir:

*Tanımaz gittiği yer hangi taraf, gördüğü ne?
Fikri yok, duygusu yok, sanki yürür bir kötürüm!
Bu da sağlıksa eğer bence müreccahdır ölüm.
Üç beyinsiz kafanın zevkine şaşkın gibi râm;
Kırbaç altında bütün gün, ne tazallûm, ne kıyâm*

Esâsen halk, aklını çalıştırma melekesini kaybetmiştir. Âkif, bu husûsu anlatırken bir fikradan faydalanıyor. Fıkra, bir bekçinin, yakaladığı hırsız, yalnız ayaklarından bağlaması ile ilgilidir. (Bekçi, hırsızı yakalamıştır; ancak ellerini serbest bıraktığı bu adamın, kendi kendine ayaklarındaki bağı çözebileceğini düşünmemiştir. Marifetini, sevinerek beyine anlatır. Aralarında şöyle bir konuşma geçer:

— *Hele bak! Kendi çözer elleri boştaysa...*

— *Paşam,*

Hiç telâş etme!

— *Neden?*

— *Çünkü bizim köylü adam..*

— *Ne çıkar -? Gitti gider...*

— *Gitmesinin var mı yolu?*

*Tut ki, ben bilmemişim bağlanacakmış da kolu;
Ayağından ipi gevşetmeği akletmez o da.*

Millet, adâlete teşnedir :

*Heybe sırtında, "adalet" dilenirken millet,
Müsterih olmanın imkânını, var insâf et!
"Yaşasın!" mâcunu âlâ idi, yut keyfine bak!*

"Ve'l-asr" sûresinde kurtuluşun yolu gösterilmiştir: Gerçek imân, doğruluk, hak, sebât. Binâenaleyh, müslüman dâima hakkın tarafını tutmaya mecburdur :

*Hele zulmün galeyânında bu mecbûriyyet,
Daha şiddetli olur başkalarından elbet.
Çünkü hak böyle zamanlarda kalır tehlikede.*

Şâir; bir zâlime, hakka riâyet etmesini ihtârı yüzünden o zâlim tarafından öldürtülen insanı, Hamza'dan sonra gelen en şanlı şehid sayıyor. Bir hoca, hakkın yerine gelmesi için başını veren talebe yetiştirdiği zaman değerlidir. Doğu'nun, Abdülhamid'e meydân okuyan Mandal Hoca gibi îmanlı adamlara ihtiyacı vardır. O îmanı taşıyan beş on kişinin bulunması, dünyanın yeniden titretilebilmesi için kâfidir.

*— İşte gördün ya, hocam, millet için lâzım olan,
Hoca Mandal'daki îman gibi sağlam îman.
Titretirsin yine dünyâyı, emîn ol, tir, tir;
Hele sen şark'a o îmanda beş on sine getir.
Züppe vâliye çatan hangi müderrisse, ona,
Sorarım ben ki : Açık gördüğü bir hak yoluna,
Kellesinden geçecek molla yetiştirmiş mi?*

Hâlbuki müderrisin tenkidi, kuru lâftan ibârettir.

Memleketi, "neme lâzım" cılık bitiriyor. Buna karşılık Âkif, hakkın zâyi olduğu yerde "neme lâzım" diyecek tıynetle insan değildir.

*Adam aldırma da geç git diyemem, aldırırım,
Çiğnerim, çiğnenirim, hakkı tutar kaldırım.
Zâlimin hasmıyım ammâ severim mazlum...*

Halkın sefâletiyle alayedercesine sefâhat düşkününü, iffet karşılığında makamlar, mesnetler kazanan, birkaç sene içinde arsalar, evler sâhibi olabilen, kadınlara hoş görünebilmek için gülünç hâllere düşen adamlar türemiştir. Meselâ, evindeki sofracı rum kızıyla evlenmek için saçını boyayıp kahvede halkın diline düşen ihtiyar paşa bunlardan biridir :

*— Hiç adam hâline bakmaz mı be? İnsâf azıcık!
Çok şükür hâlime... Nem var? Yüzüm ak, alnım açık..
İyi bak sen bana bir kerre.*

— Hayır, kendin bak;

*Bence bir kellen açık, bir de sakal diplerin ak.
— Amma sen halt ediyorsun! Sakalımdan size ne?
— Ne mi? Ondan beleş eğlence mi var seyredene?
Gülüyor kahvede el, çarşıda bakkal, çakkal,
Olma beyhûde elin ağzına bir parmak bal;
Çatlasan sofracı rumdan karı olmaz adama.*

Bu insanlar, parayla her istediklerini yaptıracaklarına kanidirler. Köse İmam, bu konuda da muhâtabına iyi bir ders verir :

*— Hoca eğlenme, hemen yazmana bak, iste para!
— Ay o murdar kâğdın pek mi büyük hatırı ki,
Beni ürker diye tumuş sayıyorsun bir...iki ?
Kaç paran varsa büküp katla da indir cebine,
Yazamam nâfile.*

Bütün bunlara, bir de yeni neslin geçmişle bağlarını koparmış olması katılmaktadır. Fakat onu ayrı bir başlık altında gözden geçirelim :

6. Eski - Yeni karşılaşması :

Yeni nesil geçmişle ilgisini kesmekle öğünmektedir. İçlerinde ecdâda söğenler dahî vardır. Âkif'in babası, Abdüllhamîd'i sevmediği hâlde, pâdişah aleyhinde konuşulmasını hoş karşılamazmış.

Yeni neslin diğer bir husûsiyeti de, dîn adamlarını hor görmeleridir.

*Nesl-i hâzır ki sarık gördü mü terzîl ediyor,
“Defol ıskatçı!” diyor, cerci diyor, leşçi diyor...*

Bugünkü “gerici” kelimesi yerine, o zaman “mürteci” sözü vardır. Eğer, hakkı müdâfaa mürtecilikse, Âsım şiirinde konuşanlar, o sıfatı taşımaktan iftihâr duyarlar.

*İrticâın şu sizin lehçede ma'nâsı bu mu?
Yok canım!*

— Yok deme!

*İşte ben mürteciim, gelsin işitsin dünyâ!
Hem de baş mürteciyim, patlasanız, çatlasanız!
Hadi kânûnunuz assın beni, yâhut yasanız?*

Eserde, okulların gereği gibi vazîfe görememesi de tenkîd konusu oluyor. Herşeyden önce, yetiştirdiği adamlar, memleketin ihtiyâcını görememektedir. Memlekette birçok yüksek okul vardır: Tıbbiyye, Mülkiyye, Bahriyye, Baytar, Ziraat, Mühendishâne. Millet, bunlara milyonlar veriyor. Fakat her iş için

yabancı memleketlerden ehil olan adam getirtiyoruz. Demek ki, bu okullar yur-
dun muhtâc olduğu insanı yetiştiremiyorlar :

*Bir alay mekteb-i âli denilen yerler var;
Sorumuz bunlara millet ne verir ? Milyonlar.
Şu ne ? Mülkiye. Bu ? Tıbbiye. Bu ? Bahriyye. O ne ?
O mu ? Baytar. Bu ? Ziraat. Şu ? Mühendishane.
Çok güzel, hiçbiri hakkında sözüm yok, yalnız,
Ne yetiştirdi ki şunlar acaba ? Anlatınız.
İşimiz düştü mü tersâneye, yahut denize,
Mutlaka âdetimizdir, koşarız İngiliz'e.
Bir yıkık köprü için Belçika'dan kalfa gelir;
Hekimin hâzıkı bilmem nereden celbedilir ?
Meselâ bütçe hesâbâtını yoktur çıkarana...
Hadi mâliyyeye gelsin bakalım Mösyö Loran.
Hani tezgâhlarımız nerde ? Sanâyi nerede
Ya Brüksel'de, ya Berlin'de, Ya Mançester'de !*

Hâlbuki memleketin okula ne kadar ihtiyâcı vardır: Hele köylerin baş
ihtiyâcı, okul ve yoldur. Bunu, Şâir, bir köylüye söyletiyor:

*Bize lâzım iki şey var: Biri mekteb, biri yol.
Neye Türk'ün canı yangın, neye millet geridir;
Anladık biz bunu, az çok, senelerden beredir.*

Heyhât, münevverler köylüyü hor görmektedir :

Onu insan bile saymaz mütefekkir tabaka.

Bu husûs, Âsım'da iki hikâye etrâfında toplanıyor: Birincisi halk ve bir
köy öğretmeni, ikincisi asrî bir vâli.

Şâir; Köse İmâm'a, Konya'ya bağlı bir nâhiyede geçen "öğretmen kovma"
hâdisesini anlatır. Hoca-zâde, Konya'da bulunduğu günlerin birinde, etrâfı
da görmek ister. Bir nâhiyeye uğrar. Burada halkın öğretmeni kovduğunu öğrenir.
Ahali, yeni misafirden kendilerine va'z etmesini istemiştir: Şâir de, o va'zında
ilmin ehemmiyetini anlatır; sözü öğretmeni kovmalarına getirir; cemâati ayıplar.

Fakat gece misâfir olduğu evin sâhibinden öğrenmiştir ki, okulu yaptıran
halktır. Hükûmetten öğretmen istemişler; hükûmet de, kovdukları adamı gön-
dermiştir. Şu mısırâlar, köylünün ağzından söyleniyor:

*Neye Türk'ün canı yangın neye millet geridir;
Anladık biz bunu, az çok senelerden beridir.
Ne mühendis verecekler bize, artık ne hoca,
Para bizden, hoca sizden deyiverdik.. O zaman,
Çıkagelmez mi bu soysuz, aman Allahım aman !
Sen, oğul, ezbere çaldın bize akşam , karayı...
Görmeliydin o muallim denilen maskarayı.*

Öğretmen; çeşitli tutumlarıyla köye uymıyan bir insandır: Evvelâ dîni vazifelerini yerine getirmemekle halktan ayrılmıştır:

Geberir cami'e girmez, ne oruç var, ne namaz;

Temizlikten uzaktır :

*Gusül abdestini Allah bilir ammâ tanımaz.
Yelde izler bırakır gezdi mi bir çiş kokusu;
Ebenin teknesi ömründe pisin gördüğü su!
Kaynayıp çifte kazan, aksa da çamçak, çamçak,
Bunu bilmem ki yarın hangi imam paklayacak?*

Adamın bu vasfı etrâfında başka mısralarla karşılaşılıyor :

*Yağlı yer, çeşmeye gitmez; su döker, el yıkamaz;
Hele tırnakları bir kazma ki insan bakamaz,
Ne ayıptır desen anlar, ne tükürsen utanır.
Tertemiz yerlere kipkirli potinlerle dalar;
Kaldırımından daha berbâd olur artık odalar.
Örtü, minder bulanır hepsi, bakarsın çamura.*

Öğretmende göze çarpan intibaksızlık bundan ibâret değildir: Huyu da kötüdür. Halkı küçümsemektedir. Kimseyle selâmlaşmaya bile lüzûm duymaz. Milletten o kadar uzaktır :

*Huyu dersen, bir adamcıl ki sokulmaz adama...
Bari bir parça alırsaydı ya son son, adama !
Yola gelmez şehirin soysuzu, yoktur kolayı.
Yanılıp hoş-beş eden oldu mu, tınmaz da ayı,
Bir bakar insana yan yan ki, yüz olmuş manda,
Canı yandıkça, döner öyle bakar nalbanda.
Bir selâm ver be herif ! Ağzın aşınmaz ya... Hayır,
Ne bilir vermeyi hayvan, ne de sen versen alır.*

Köye müslümân olmıyan su mühendisleri gelmiş; fakat ahâliyi zerre kadar incitmemişlerdir. İçlerinde rakı vesâire içen, seccâdeye çizmeyle basan bir insan çıkmamıştır. Köylüye, iyi davranmışlardır :

Tatlı yüz, bal gibi söz... Başka ne ister köylü ?

Fakat, öğretmenin bu kötü tutumu; ahâliyi, emekleriyle vücûda getirdikleri kocaman okulu kapalı bırakmak pahâsına, onu kovmak zorunda bırakmıştır

Manzûmenin züppe vâli ile ilgili kısmında mektepli-medreseli mücâdelesiyile de karşılaşılıyor: Son zamanlarda hükûmet, “şımarık bir deliyi” bir yere vâli tâyin etmiştir. Bu adam da, ilk iş olarak bütün hocaları huzûruna çağırır. Hoca-

lar, tebrik vazîfesini edâya da fırsat bulduklarını düşünerek memnûniyetle bu dâvete icâbet ederler. Vâli, “meclis” denen “bir koca divan” kurdurur; kürsüye abanarak nutka başlar :

Der ki :

— “Yirminci asır, fenlere zihniyetler

*Verebilmekle tebellür ve tefâhürler eder.
Vakıa hâlet-i rûhiyyesi var akvâmın;
Belki ferdiyyeti sarsar biraz aksü'l-ameli...
Sâde şe'niyyet-i â'sârı durup dinlemeli...
İctihâdî galeyanlar da mühimdir ya, asıl,
İktisâdî cereyanlardır olan müstahsil
Bunu te'mîn edemezlerse nihâyet hocalar,
İskolastikle sanâyi yola gelmez, bocalar,
İlk adımdır atacaktır bunu elbette ilim;
Par-pirensip, gelin islâh-ı medâris diyelim”*

Burada, Şâir'le Köse İmâm'ın “Par-pirensip” sözü üzerindeki alaylı mükâlemesiyle karşılaşyoruz.

Nutuk bittiği zaman, mecliste bir soğukluk başlamıştır. Nihâyet, hocalardan biri kalkar; vâliye nutkunda söylediği şeylerin anlaşılabilmesi için altı yüz yılın geçmesi gerektiğini bildirir. Bahsi, medreselerin islahına getirir:

*Sâde “islah-ı medâris” mi ne, bir şey dediniz...
Onu anlar gibi olduksa da izah ediniz !
Acabâ hangi zaruret sizi sevketit buna ?
Ya fesâd olmalı meydandaki, islâh oluna.
Bunu bir kerre kabul eylemeyiz, reddederiz.
Sonra, biçâre medâris o kadar sâhbisiz,
O kadar baştan atılmış da o hâliyle yine,
Düşüyor, kalkıyor ammâ gidiyor hizmetine.*

Bundan sonra hoca, medreselerin gördüğü hizmetleri sayar: Halkın irşâdı, bu müesseselerin üzerindedir. Müfti, vâiz, hâtib, imâm, hoca, hâfiz, kayyûm oradan yetişmektedir.

Adli tevzi edecek hâkime fikh öğretene o

Medreseler, bu işlerin görülmesi için yurt dışından adam getirtmeğe muhtac olmamışlardır. Hâlbuki, birçok yüksek okullar mevcuttur. Bunlara milyonlar sarfedilmektedir. Ancak, memleketin fenle ilgili herhangi bir işi olursa, yurt dışından uzmanlar getirtiyoruz.

Âkif'in mektepli, Köse İmâm'ın medreseliyi temsil ettiği bu manzûmede Köse; zaman zaman Hoca-zâdesine çıkışır. Hoca-zâde de bililtizâm onu kızdıracak sözler söyler. Aşağıdaki konuşma, Köse İmâm'ın böyle bir çıkışmasıyla başlıyor :

*Söyle, mirâsyedi Bey, kimdi yıkan medreseyi?
Biz miyiz, siz misiniz ? Sızınız elbet.*

— *Elbet*

— *Yıktınız kazmaya kuvvet, ne de sür'atle!*

— *Evet!*

— *Bir hünermiş gibi ikrâr ediyor ağzıyla...*

— *Çünkü mekteb yapacaktı!... Ne kolay söylemesi!*

— *Bir kümes yaptığınız var mı ki, bir kaz kümesi?*

Köse İmâm, medreseleri yıkıp yerine okul kuramıyan yeni nesle hücum ederken ithâmını en ileri dereceye götürüyor:

İnkılâb ümmetinin şânı yakıp yıkmaktır.

Şâir, hadd-i zâtında medreselerin de bozulmuş olduğu kanâatindedir. Onlardan artık büyük âlimeler çıkmıyor.

7. Maddî Sefâlet :

Âsım'ın muhtelif yerlerinde Birinci Cihân Harbi'nin getirdiği yoksulluklarla bunun doğurduğu maddî sefâlet levhaları da karşımıza çıkıyor Daha manzûmenin başında Hoca-zâde, ziyâretçisi olan Köse İmâm'a çayın yanında, şeker yerine üzüm ikram eder. Zirâ şeker "dört yüz"e yükselmiştir. İş, şekerden ibâret kalsa..

Herşeyi kasıp kavuran, ocakları söndüren bu sefâhatin umûmî levhası, -yaşamaktan dahî bıkmış olan- Köse İmâm tarafından şöyle anlatılır:

*Bir güler çehre sezip gördüğü yoktur gözümün;
Geceden farkını görmüş değilim gündüzümün.
Senerler var ki, harâb olmadığım gün bilmem;
Gezerim abdala çıkmış gibi sersem sersem.
Dikilir karşıma hep görmediğim, bilmediğim;
Sorarım kendime: Gurbette mi, hayrette miyim?
Yoklarım taşları, toprakları : İzler kan izi;
Yurdumun kan kusuyor mosmor uzanmış denizi!
Tüter üç beş baca kalmış... O da seyrek seyrek...
Âşinâ bir yuva olsun seçebilsem, diyerek,
Bakınırken duyarım gözlerimin yandığını;
Sarar âfâkını binlerle sıcak kül yığını.*

Köse; Türk'ün yurdunu virâneve dönmüş görmenin çöküntüsü içindedir:

*Ne o göm-gök dereler var, ne o zümrüt dağlar,
Ne o çıldırmış ekinler, ne o coşkun bağlar,
Şimdi kızgın günüün altında pinekler, bekler,
Sâde yalçın kayalar, sâde ıpıssız çöller.
Yurdu baştan başa virâneye dönmüş Türk'ün;
Dünki şen, şâtır ocaklar yatıyor yerde bugün.
Gündüz insan sesi duymaz, gece görmez bir ışık,
Yolcu haykırsa da, baykuş gibi çığlık çığlık.
"Bu diyârın hani sâhipleri? " dersin, cinler,
"Hani sâhipleri?.." der karşiki dağdan bu sefer!*

Halk beş parasızdır. Açlık çekmektedir. Çavdar karışığı ekmeği bulabil-
mek değil, çavdar karışık mezbeleğe yatmak dahî, saâdetdir. Bit, hastalık, sefâlet
her tarafta kol gezmektedir. İnsanlar, zelil sûrette ölümün kucasına bırakılmıştır:

*Milletin beş parasız onda, emîn ol, yedisi!
Gündüzün aç dolaşır, akşama kırk ev kedisi!
Yatırın âlemi çavdar karışık mezbeleğe;
Bu ne? Ekmek! Diye dünyâyı verir velveleye.
Hastalık, kehle, sefâlet saradursun, kol kol,
Sâde siz seyre bakın :*

— Harb-ı umûmî bu, ayol!

— Devr-i sâbıkda gebermezdi adam böyle zelil,
Dirî bir yanda uzanmış, ölü bir yanda sefil.

— Neye hürriyet için sürgüne gittindi?

— Evet.

Gittim ammâ bu değil beklediğim hürriyet.

Maddî sefâlet, yalnız şehirleri değil, köyleri de yakıp kavurmuştur. Burada,
bir köy düğünü vesilesiyle ziyâret edilen Kartal'da müşâhede edilen yürekler
acısı durum anlatılıyor :

Herkesin sağık durumu bozuktur :

*Bet bentz sapsarı bî-çârelerin hepsinde;
Ne olur bir kişi olsun görebilsem zinde!
Şiş karın sıska çocuklar gibi kollar sarkık;
Arka yusyumu, göğüs çökmüş, omuzlar kalkık.
Gözlerin busbulanık rengi, kapaklar şiş şiş;
Yüz buruşmuş, uzanmış, cebhe, daralmış gitmiş
Gezecek yerde o âvâre nazarlar dalıyor;
Serilip düştü mü bir noktaya, kaldırmayı zor!
Sitmadan boynu bükülmüş de o dimdik Türk'ün,*

*Düşünüp durmadan öksüz gibi küskün küskün
Gövde teşrihlere dönmüş , o bacaklar değnek;
Daha yaş yirmi iken eller, ayaklar titrek.
Öyle seksenlik adamlar aramak pek yanlış;
Kırk onun ömrüne son merhale olmuş kalmış,
Değişik sanki o arslan gibi ırkın torunu!
Bense İslâm'ın o gürbüz, o civân unsurunu,
Kocamaz, derdim, asırlarca, sorulsaydı eğer!
Ne çabuk elden ayaktan düşecekmış o meğer!...*

Bu düğünde (!) meydâna çıkan pehlivanlar, kıyâfetlerinden vücûtlarına kadar perişandırlar :

*Birbirinden daha biçâre sekiz çıplak adam!
Ah o soygunluğu rü'yada gören korkardı :
Çünkü gömlek gibi etten de soyunmuşlardı!
Bir delik torbaya girmiş kimi kisbet yerine;
Çekivermiş kimi bir lime çuval dizlerine.
Kiminin giydiği çakşır, kiminin bez şalvar;
Kiminin uçkuru boynundan asılmış donu var.
Acaba yağ sürünürler mi desem, yağ nerede?*

Daha güreşe başlar başlamaz, alınlarından ter boşanmıştır. Göğüsler kö-
rükten beter şekilde ötmektedir. Karınlar, “soluganlar gibi” kalkıp inmektedir.
Dizlere, titreme çökmüştür. Dördü birden yere cansız düşmüşler. Hiçbirisinde
kalkacak derman yok.

*Güreşin böylesi hiç görmediğim bir şeydi;
Orta boş, hepsi de bunlar gibi âvâreydi.*

Şu mısırâlarda gelin arabasının sefâleti anlatılıyor:

*Karşıdan tentesinin nısfı hasır, nısfı aba;
Bir tekerlekleri alçak, yana yatmış araba;
Yerliden az kaba, maltız geçisinden az ufak,
İki mahzun öküzün seyrine münkad olarak;
Ne yanık mersiyeler söyletiyor dingiline!
Bunu gördüm acımak geldi içimden geline.
Sana baksın da kızım, bahtın utansın... Ne deyim?*

Toprak da, geçmiş çağların aksine olarak verimsiz hâle gelmiştir:

*Şu bayırlarda - ki, vaktıyla bütün bağlardı-
Sesi dünyâyı tutan bir bereket çağlardı.
Ya şu vâdî, çırılçıplak uzanmış bi-tâb;
Hiç yazın böyle fezâsında tüter miydi serâb?
Şimdi âfâka alev püskürüyor her çatlak,
Yarılıp hasta dudaklar gibi yer yer toprak.*

Şâir, köydeki hazîn hâli anlatırken davulları, zurnaları dahî ihmâl etmiş değildir:

*Neyse, değnekci gelip : "Meydan açılsın, savulun!"
Der demez başladı kalbî sesi yırtık davulun.
Güm güm ötmek ne gezer! tık nefes olmuş kasnak;
Göğsü tokmak gibi küt küt! vuruyor hışlıyarak:
Zurna hum hum mı nedir, söylemiyor bir türlü;
Üfliyen çingenenin rengi mezar, kendi ölü.*

Hâsılı köylünün ahlâkı, sıhhati, iktisâdî hayâtı toptan bozuktur:

*Köylünün birşeyi yok sıhhati, ahlâkı bitik;
Bak o sırtındaki mintan bile tiftik tiftik
Bir kemik bir deridir ölmedi kaldıysa diri;
Nerde evvelki refâhın acabâ onda biri?
Dam çökük, arsa rehin, bahçeyi icra ister;
Bir kalem borca bedel faizi defter defter.*

Fakat, biraz para kazanacak olursa artık işi gücü terkeder:

*Bire dört aldığı yıl köylü emîn ol kudurur;
Har vurur, bitmiyecekmiş gibi, harman savurur.
Uğramaz gün kavuşur, çiftine yâhut evine;
Sabah iskambil atar kahvede, akşam domine.
Muhtasar, gayr-ı müfid ilmi kadardır dîni;
.....
.....
.....
Okumak bahsini geç, ... çünkü o defter kapalı,
Bir redif zâbiti mektepleri debboy yapalı.*

Türlü fâciaların cirit oynadığı köylerde, nesillerin kökünü kurutacak hastalıklar vardır :

*Sıtma, fuhs, içki, kumar, türlü fecâyi' salgın...
Sonra söylenmeyecek şekli de var hastalığın.
Bir taraftan bulanır levse hesapsız namus;
Bir taraftan serilir toprağa milyonla nüfus.*

Fakat, ölen insanların yerlerine yenileri de yetişmiyor:

*Hadi aldirmayalım yükseledursun o fiyat
Nerde noksanı telâfi edecek tâze hayât?
Evlenip âile teşkili bugün zor geliyor;
Görüyorsun ya, nikâhlar ne kadar seyreliyor!*

Görülüyor ki, Âkif'e göre İslâm âlemi perîşan, Türkiye maddî ve mânevî çöküntüler içindedir. Manzûmede yer yer büyük bir ye'sin tezâhürleri ile de karşılaşırız. Fakat bu hâl, devâmlı değildir. Şâir, hemen ye's aleyhindeki hutbelere geçer, naslarını sayıp dökmeğe başlar. Esâsen, Âsım'ın nesli varken ümitsizliğe düşmek de yersizdir.

O nesil, Çanakkale savaşında büyük kahramanlıklar göstermiştir. Burada, okuyucuların, orta okul sıralarından beri çeşitli ders kitaplarında karşılaştıkları meşhûr Çanakkale şehidleri manzûmesiyle Âsım'ın nesli öğülüyor. Manzûmenin şimdiye kadar izâhına çalıştığımız kısmı, umûmiyetle Âkif'in realist yönünü teşkil etmektedir. Bundan sonra anlatacağımız kısımda, onun idealist yönüyle karşılaşırız.

III - ÂSİM'İN NESLİ

1 - Bu neslin umûmî vasıfları :

a) *Fizikî yönden*: Bu nesil içinden örnek olarak seçilen Âsım'ın endâmı son derece âhenklidir. Selâbetli kemikler, katı eller, geniş omuzlar, uzun boy, mevzun kafa, sağlam boyun... bu âhengi meydâna getiren çizgilerden birkaçıdır:

*Neydi oğlandaki endâmın o âhengi, fakat!
Belli her uzvu için ayrı çalışmış hilkat.
Ya kemikler ne selâbetli, ya etler ne katı;
Tepeden turnağa gûyâ, dolamışlar halatı,
İki üç katlı büküp bir çınarın gövdesine.
Hele taşmış dökülürken o muazzam sine,
Öyle bâriz adelâtın ebedî dalgaları,
Ki yorar ârızalar seyrine dalmış nazarı.
Çok geniş dersem omuzlar, boy o nisbette uzun,
Ufarak bir kapı sırtın kabaran eb'âdı,
Çarpışık durmada nâçar iki müdhiş kanadı.
Enseden tâ bele sarkan o derin hat, o yarık,
Arzı umkunda nihan tûl-ı mücerred artık!
Bel nisâbında, omuzlar gibi taşkın çatılar,
Adelî baldırının kutru hemen boynu kadar.
İki çam bölmesi kol, kim tutacak, kim bükecek.
O bileklerle o ellerse demirden daha pek.*

Bu muhteşem vücûda sâhibolan genç, spor zevkini pehlivanlıkla tatmîn etmektedir. Hoca-zâde, Âsım'ın Çöldeki son güreş sahnesini de anlatıyor.

b) *Mânevî yönden* : Manzûmenin Çanakkale şehidlerine âit kısmı, söz konusu neslin mânevî hasletlerini çeşitli tezâhürleriyle ortaya koyuyor. Daha sonra

da, söz, doğrudan doğruya Âsım'a intikal ettirilmekte, onun şahsında neshin mânevî üstünlükleri belirtilmektedir. Şâir, Köse İmâm'a oğlunun iç dünyasını anlamasını tavsiye ederken şunları söylüyor :

*Onu, bir şi'r-i hamâset gibi, ilhâm-ı Ezel,
Sana sunduysa, açıp rûhunu teşrihe çalış...
Galiba, oğlanı yanlış görüyorsun, yanlış !
Yalnız göğsünün eb'âdı mı sandın yüksek ?
İn de a'mâkına bir bak, ne derinmiş o yürek !
Dalgalandıkça içinden taştan iman denizi,
Dökülen hisleri gör : İncilerin en temizi.
Gövde yalçın kayadan âbide, lâkayd-i ecel;
Sanki hiç duygusu yok... Bir de fakat rûhuna gel;
O ne ifrât ile rikkat! Hani, etsen ta'mîk,
Bir kadın rûhu değildir o kadar belki rakîk.
Sonra, irfânı için söyleyecek söz bulamam;
Oğlanın bildiği, öğrendiği her şey sağlam.
.....
.....*

Sağlam fikir sağlam vücutta bulunur sözüne maddî örnek teşkil eden Âsım, üstün ahlâk sâhibidir. Ferâgatkârdır. Çölde, güreş tuttuğu arkadaşını bililtizam yenmemesi şöyle izâh ediliyor :

*Yenemezmiş onu, bir kerre değilmiş dengi,
Bir de biçâre adam pek mütaazzım şeymiş,
Kahrolurmuş kederinden tutarak yenseymiş.
Sonra, lâyıık mı imiş yerlere sermek şimdi,
Böyle düşmanla bütün gün dögüşen bir yiğidi.*

Âsım ve arkadaşları, memleketi kasıp kavuran kötü hâdiseler karşısında şiddetli aksülameller göstermektedir. Bunlar, umûmiyetle babasını memnûn etmiyecek hâdiseler sûretinde tecelli ediyor. Köse İmâm, oğlunu ikaz arzûsundadır; fakat yüz göz olmaktan korkuyor. Bu yüzden de Hoca-zâde'nin ona öğüt vermesini istiyor. Zirâ-babasına göre- Âsım: "Ne nasihatdan alır şey, ne azar dinliyecek." Böylece söz konusu aksülamellerden bâzısını öğrenmiş oluyoruz. Şiirde, bu aksülamel çeşitlerinden üçüne temâs edilmiştir: a) Örfleri hiçe sayarak çevreyi râhatsız eden gençlerle mücâdele. b) Memleket sefâlet içindeyken har vurup harman savuran harp zenginleriyle mücâdele. c) Hükûmeti basma niyeti.

a) Şımarık gençlerle mücâdele :

Çevresini hiçe sayarak insanları iz'âceden gençlerle mücâdele için örnek olarak zikredilen hâdis, Âkif'in dindâr tarafıyla da ilgili bulunuyor. Dinî duyguları

gevşemiş gençler; davranışlarıyla çevreyi rahatsız edecek dereceye gelmişlerdir. Öyle ki, işi tecâvüze kadar götürmektedirler. Bir ramazan günü iftardan yarım saat önce Âsım ve babası Üsküdar'da vapur beklerken, bir kısım yolcular sigaralarını yakıp dumanını da Köse İmâm'ın yüzüne üflemişlerdir. Bu, Âsım'ın çingar çıkarması için kâfi geliyor:

*İçlerinden biri, hem şüphesiz, en kaltabanı,
Üç nefes püfliyerek burnuma; "Sen söyle, Hocal"
Neye bağlanmalı hayvan gibi hâlâ oruca?"
Deyivermez mi, tabii senin oğlan tokadı
Herifin yırtılacak ağzına kalkıp yamadı.
Gâlibâ pek canı yanmış ki yuvarlandı leşi...
Asıl itler gerideymiş, koşarak, dördü beşi,
Ansızın serdiler evlâdını karşımda yere.
Ben şaşırmuş, "aman oğlum!" demişim bir krre.
Hele yâ Rabbi şükür toplanıp oğlan birden,
Kömür almış deve kalkar gibi doğruldu hemen.
O nasıl cehd ile kurtulmak idi anlamalı;
Silkinip atdı belinden asılan dört çuvalı!
Dedim : Artık sizi haklar bu zıdır şimdi, durun,
Ne ağız kaldı yiğitlerde hakikat, ne burun;
Kime indiyse nüzûl inmişe benzetti onu.*

Hattâ bunlardan biri tabancayla hüçûm etmiş, böylece de en fazla dayacağı o yemiştir. Manzûmenin bu kısmında, Âkif, hakkın kuvevetlide sayılışını da ifâde ediyor .

b) *Sefâlet karşısında sefahat:*

Savaşın doğurduğu sefâlet; bu perişanlık içinde halkın ıstırabıyla alay edersine eğlenen insanlar; millet yoksulluk çekerken her türlü isrâfa imkân bulan bozuk ahlâklı mahdut zümreler de, Âsım'ı meşgul etmektedir. Bu yüzden delikanlı geç saatlerde evine gelir. O gelinceye kadar babası, kızkardeşi endişe içinde kıvranırlar. Köse İmâm:

*Bizim ev mahkeme; hâkim, bereket versin, acar;
Geceden hükmü verir, gündüziün icrâya koşar!*

diyor. İcrâ ettiği hüküm, haksızları cezâlandırmaktır. Âsım, bir hayli insanın derdine devâ bulmak için koşmaktadır. Fakat :

*Kimin imdâdına koşsun ? O kadar çok ki sefil...
Hangi mâtemli evin derdine çıksın ortak?
Bir yağın kül kesilen, baksana, binlerce ocak!
Hangi yardım dilenen aczi tutup kaldırsın?
Hangi mel'un çetenin boynunu ilkin kırsın?*

Âsım; bütün kötülük yuvalarına cephe almıştır. Bunlarla çetin mücâdeleye girer. Bir def'asında babası -yüz göz olmak istememesine rağmen- ona öğüt vermek zorunda kalmış, şöylece cevâb almıştır :

— *Harekâtım sizi bîzar ediyormuş çok şey!
Babacığm öyle değil, dinlemeyin rastgeleni.
Dinleyin suçlu muyum, haklı mıyım, bir de beni.
Herkes ac bekliyor kaldırımın sırtında...
Siz gidin, perdelerin hepsini kaldırtın da,
Alenî işret edin âleme göstermek için!
Meze tıfana dalmış, kulac atmaktasınız;
Yutkunan halka bakın, pencerelerden, sayısız.
Paranız yok ya, şu ben var diyeyim, bol keseden;
Hakkınız nerde sefih olmıya dünyâ açken?*

Hikâyenin gerisinden öğreniyoruz ki, Âsım, meyhâne sâkinlerine dağılmalarını teklif etmiş; "defol, git!" cevâbını almıştır. Böylece de, bir bir kollarından tutarak hepsini dışarı atar.

Bu çeşit vukuâtından biri de, bir kumarhaneyi basmasıdır. Bu hâdiseyi babasına şöyle anlatıyor:

*Gelelim şimdi kumarbazları tehdide. Evet,
Bütün evlerde ışksız bunalırken millet,
O kulübden sırtan şenliğe insan duramaz;
Yanyormuş, dediler, haftada bir sandık gaz!
Ben bu isrâfı tabîî çekemezdim artık;
Taşdım söylenilen petrolü sandık sandık
Bir ufak ölçü, dedim... Buldu nihâyet bakkal;
Aldı herkes gazı, gülyaç(ı) gibi, miskal miskal...
Ne donanmıştı sokak, doğrusu şehrayindi;
Sormayın parçalanan zulmeti, üç gün sindi!
Babacığm, işte kumarbazlara zulmüm bu kadar:
Bir de öksüzler için bin lira aldım zor zar.*

Âsım, cümbüşeden muhtekirler zümresini de râhat bırakmaz. Köse İmâm'ın dayanamayıp nasihat vermeğe başlaması; hâdisenin tamâmını öğrenmemize mâni oluyor. Eserde söz konusu edilebilen kısmı şöyledir:

*Gelelim cümbüşe. İnsâf ediniz vakti midir?
Yâhud insan gibi eğlense herifler ne denir?
Muhtekir kafilesiymiş, ne edeb var, ne hayâ,
Yine söz dinlemeyin, anlamayın mâtemini,
Sürün artık serilen yurdumuzun son demini!
Sağda yüzlerce ölen, solda hesabsız sürünen;*

*Karşıdan bunlara gülmek ne demektir alenen?
Durmayıp, derdine ortak görünen halkın da,
Demiş olsam, bilirim vüs'unüzün fevkinde.
Ağlamak çok kişinin zevki değilmiş, lâkin
Gülmek herkes için zannederim, pek mümkün.
Komşulardan sıkılın, pesten atın nar'aları.
Büsbütün sustururum sonra, çıkarsam yukarı!
Son sözümdür size... Beyhûde fakat, nerde duyan?
Taştı kusmuk gibi her pencereden bir hezeyân...*

Burada, Köse İmâm, biraz sonra söz konusu edilecek itirâzıyla oğlunun sözünü keser; neticeyi öğrenemeyiz.

Âsım'ın hemşiresi Melek, daha tehlikeli bir niyeti haber vermiştir: Bâb-ı âli'yi basma kararı.

*Hoca-zâdem sen asıl derdi bizim kızdán işit :
Senin abdal daha bir hayli de çılgın bularak,
Bâb-ı âli'yi ...*

— Aman?

— **Basmayı kurmuş...**

— **Hele bak!**

*Acabâ kim ki ayartan ?.. Ama zannetmem pek...
— Deme oğlum, bana tekmîlini anlattı Melek.
Kız biraz azmine engel herifin, yoksa fenâ...
Hem basar, hem de asar, çok deli şey âmennâ?
— Söyle, pek kanlı oyundur, yanılıp oynamasın.
— Beni hiç saydığı yok nâfile... Bir sen varsın,
Bir de hemşiresi var zabtedecek- şimdi onu.
Aman oğlum, bana terketmeyiniz mecnûnu.
— Yok canım, vazgeçer elbette, bu gerçek mi deli?
— Bilemem, korkuruyorum kız beni ikâz edeli.*

Bundan sonra, Köse İmâm'ın, hükûmet darbesiyle ilgili düşünceleri karımıza çıkıyor; o imâm ki, mevcut hükûmetten şikâyetçi olan insandır; fakat:

*İş o evvelki vakayı' gibi olsaydı, evet,
Belki bir parça teselliye bulurdum cür'et.
Lâkin, oğlum, görüyorsun : Kurulan perde yaman;
Hani baştanbaşa kan, dış yüzü kan, iç yüzü kan!
Bir damar patlamasın, sel götürür memleketi:
Yoksa göstermiye Rabbim o elîm âkibeti.*

Görülüyor ki, İmâm'ın endişesi, herşeyden önce memleket içindir. Maa-mâfih oğlu için de üzülmüyor : Devrin, iyi ahlâk sâhibi gençliğini temsil eden

Âsım; kendi isteği ile cepheden cepheye koşmuştur; babası itirâz etmemiştir: Savaşta öldüren gazi, ölen şehîd olacaktır. Fakat memleket içinde öldüren katil, öldürülen maktul olur.

*Kaplamış yurdumun âfâkını, mâdem, şühedâ...
Varsın olsun kalanın uğruna Âsım da fedâ.
Hem gâzâ, hem de şehâdet, ne saâdet, bu"derim;
Ciğerim yansa da söndürmek için azmederim.
Ama "katil" deseler oğlumu yâhud "maktul",
O zaman işte benim âkibetim pek mechûl*

3. Gençliğe gösterilen yol :

Şimdiye kadar gördük ki, memleketin -Âsım'ın mısralarını akseden- durumu, her yönden fenâdır: Bu konuda Köse İmâm'la Hoca-zâde, -aşağı yukarı- aynı kanâati taşıyorlar. Bu kötülükler karşısında,hamiyetini kaybetmemiş gençler, aksülâmel göstermektedirler. Bu aksülâmelin tarzı, Köse tarafından beğenilmez. Biraz sonra-Köse İmâm'ın itirâzlarına temâstan sonra-göreceğiz ki, Hoca-zâde de gençliğin tâkibedeceği yoldan bahsedecektir.

Köse, oğluna itirâz ederken, hükûmetin zorbalıkla, yumrukla yürütülemediğini söyler:

*Bana anlat bakayım şimdi; şu bîcâre ocak,
Zorbalar saltanatından ne zaman kurtulacak?
Hiç bu mantıkla, a divâne, hükûmet mi yürür?
Bir cemâat ki erenler işi yumrukla görür.
Kafa bitmiş demek artık, çekiver kuyruğunu!
Kuvvetin hakkı mıdır enselemek bulduğunu?*

Memlekette hâkim olması gereken kanundur; birlik, o sâyede sağlanır:

*Bize Âsım, ne şunun yumruğu lâzım, ne bunun;
Birinin pençesi ister yalnız: Kanûnun.
Ver bütün kudreti kanûna ki vahdet yürüsün...
Yoksa millet değil ancak dağınık bir sürüsün...
Memleket zâten ayol baksana, allak bullak,
Sen de hissinle yürürsen batırırsın mutlak.*

Söz konusu edilen daha başka meselelerden sonra, Hoca-zâde'nin nasihati; gençliğe ideal diye gösterilen şeyleri karşımıza çıkarıyor. Bir memleketin ikbâli için iki şey lâzımdır: Bunlardan biri ma'rifet, diğeri de fazilettir. Bizim ecdâdımız, büyük faziletlerle mücehhez insanlardan teşekkül ediyordu. Fakat o faziletler, son üç yüz yılın yürüyen ilmiyle birleşip onun yanı-sıra gitmedi. Bu

yüzden de millet, cehâlete battıkça battı: Sonunda Batı'nın emriyle yatıp kalkmağa mecbûr oldu. Doğu, bugün ma'rifetten de yoksun, faziletten de. Fakat bizim milletin rûhunun derinliklerinde, kökleri çok uzak mâzilere giden faziletler vardır. Bir gün o kökler, aşılış devirleri yırtarak fıskırabilir, yine etrâfa dal budak salar. Gençliğe düşen şey; Batı'nın ilmini, ma'rifetini yurda getirmektir. İnkılâbın yolu, budur. Üstelik yârının ilmi; maddenin en küçük parçalarından enerji çıkarmak olacaktır.

Şâir'e göre ma'rifet, saâdet vâsıtalarını yurda taşır. Fazilet de, onları memleketin yararına kullanır.

*Ma'rifet, ilkin ahâliye saâdet verecek
Bütün esbâbı taşır, sonra fazilet gelerek
O birikmiş duran esbâbı alır, memleketin
Hayr-ı a'lâsına tahsis ile sarfetmek için.*

Şayet bir "ümmedde" ma'rifet kudreti olmazsa, o ümmed, yalnız faziletle yükselemez. Âsâbına, ibtidâîliğe mahsûs olan "avâre" bir "sükûn" çöker. Bu andan itibâren kendisi de hâlınden memnûn bir hüviyete bürünmüştür. Biz; hasmımızı hâkim yaşatan fen şevketinden, irfan kudretinden mahrûmuz. Hâl-i hâzırdeki şeref kırıcı hüsrânımız da bu yüzdendir. Evet, memlekette yüzlerce "mesâvî" yüzüyor. Fakat, bundan dolayı ümîdi kaybetmemek lâzımdır. Bütün bu kötülükler, "birkaç maskara"nın işidir. Bu itibarla, Âsım ve arkadaşlarının aslâ yılmaması gerekir. O nesil, gözünü Batı'nın ilmine çevirmeli, Batı'ya gitmeli, oradaki çocuklarla gece gündüz didinmeli, vakit kaybetmeden üç yüz yıllık ilmi kazanmalı, fen diyârında sızan pınarları kana kana içip o faydalı sulardan yurda da getirmeli, aynı kaynakları burada îhyâ etmek için artık kafaları çalıştırmalıdır.

Memleket, tabîi kudretlerle, servet kaynaklarıyla doludur. Üzülecek husûs; bizim, o kudretlere başkaları gibi hâkim olmamamızdır. Bunun için, Âsım'ın nesli, vakit kaybetmeden Berlin'e gitmeli, oradan müsbet ilimleri getirmelidir. İnkılâbın yolu budur :

— Hepsinin mesleği sağlam mı?

— Evet, müsbet ulûm.

— İnkılâbın yolu mâdem ki, bu yoldur yalnız,

Nerdesin hey gidi Berlin!" diyerek yollanınız.

Altı ay, bir sene gayret, size eğlence demek.

Siz ki yıllarca neler çekmediniz, hem gülerek!

Hani bir ömre bedeldir şu geçen her gününüz;

Bir gün evvel gidiniz, bir saat evvel dönünüz.

Şarkın âğuşu açıktır o zaman işte size;

O zaman varmanın imkânı olur gayenize.

O zaman dinlerim artık seni, Âsım, bol bol...

— Yarın akşam gideriz.

— Öyle mi? Berhudâr ol!

SONUÇ :

Âsım adını taşıyan ve tek manzûmeden ibâret olan kitap, konunun gelişmesi bakımından üç yön taşıyor :

- a) Realiste yön.
- b) Realisme'le idealisme'nin karışık bulunduğu yön,
- c) İdealiste yön.

Manzûme, evvelâ Türkiye'yi saran kötülükleri ortaya koymaktadır: Daha Meşrutiyet'in ikinci defa ilânıyla başlayan felâketler, Birinci Cihan Savaşı'nda son haddini bulmuştur. Memleket maddî ve manevî sefâlet içindedir. Açlık, hastalık, zayıflık, ölüm, topraklarda mahsullerin bereketsizliği, sefâlet birbirini kovalamaktadır. Bunlara ilâve olarak da mürâî, haysiyetsiz, muhtekir, sefih saygısız, manevî bağlardan mahrûm insanlar türemiştir. Halkın çektiği yoksulluğa karşılık; harb zenginleri, alabildiğine israf, sefahat içindedirler. Kumar, fuhuş alıp yürümüştür.

Bunların karşısında *Âsım*'ın nesli vardır: Bu nesil, cepheden cepheye koşmuş, üstün vasıflı gençlerden teşekkül etmektedir. Bu üstünlük kollarındaki kudretten manevî hüviyetlerine kadar her taraflarında göze çarpar. Halk, toprakla çavdarın karışık olduğu maddeleri gıda sayarken sofralarında su gibi çeşitli mezeler akan sefihler, halk bir damla gaz yağı bulamazken sandık sandık gaz yağı harcıyan "kulüp" adlı kumarhane sâkinleri hep bu nesil tarafından yola getirilmekte; temiz kalpli yaşlı müminlere saygısızlık eden türedi gençler yine onlar tarafından te'dibedilmektedir. Üstelik yumruk kullanan bu nesil, Bâb-ı âli'yi basmağı da tasarlıyor.

Şiirin sonuna doğru, bu mücâdele tarzının tasvîp görmemesiyle karşılaşıyoruz: Yumruk yerine, kanun hâkimiyeti gelmelidir! Memleket üçyüz yıldan beri Avrupa'nın ilerliyen ilminden mahrûm kalmıştır. *Âsım*'ın nesli vakit kaybetmeden Batı'ya gitmeli, oranın ilmîni, fennîni kazanıp yurda dönmelidir. Bu ilmi, içinde taşıdığı fazilet duygusuyla birleştirerek memleket hizmetine vermek, yurdun işlenmiyen servetlerini işler hâle getirmek sûretiyle üzerine düşen inkilâbı gerçekleştirmiş olacaktır. Manzûmede kötülükle ilgili levhalar, realiste, dürüst gençlerin kötü kimselerle mücâdelesini, realisme'le idealisme'in karışık bulunduğu; gençlere tavsiye olunan yol da, idealiste kısmı meydâna getiriyor.

ŞİNÂSÎ'NİN ŞİİRİ

M. Kaya BİLGEGİL

Tanzîmat Edebiyatı'nın başlangıcında karşımıza çıkan Şinâsî, Türk Edebiyatında çok hususî bir yerin sahibidir. Bize intikal eden eserleri, mühim bir yekûn tutmamakla berâber, o, ilk hususî Türk gazetesi sâhibi, ilk başmuharrir, ilk tiyatro muharriri, Fransızca'dan ilk defa şiir tercüme eden insan, -Ahmed Vefik Paşa bir yana bırakılırsa- ilk folklor araştırmacısı olarak karşımıza çıkar. Şarklı, garplı, yerli yönleri vardır. Tahsilinin başlangıcı ile, *Müntahabât-ı eş'ar'*-ının bir dîvançe vasfı taşımasıyla Arap darb-ı meselleri ve Arapça kelâm-ı kibara gösterdiği ilgi ile şarklıdır. Tiyatrosu, gazeteciliği, bâzı manzûmelerini Fransızca'ya, bazı Fransız manzûmelerini Türkçe'ye tercümesiyle garplı; safî Türkçe, bililtizam lisan-ı avâm üzre kaleme alınmış yazılarıyla, sokak Türkçe'sini yazıya geçirmesiyle, tiyatrosunun içinde yer alan mahalle ve aynı eserin *Karagöz*'deki *Ters Evlenme* sahnesini hatırlatan vak'ası ve Türk atasözleri üzerindeki faaliyeti ile yerlidir. Yeni nesrin kurucusudur. Lisân üzerinde çalışmaları vardır.

Bütün bu çeşitli yönleri içinde, bu makalede yalnız şairliği söz konusu edilecektir.

I. Eseri :

Şinâsî, içinde şiirlerini toplayıp ilk def'a 15 Safer 1279, daha sonra musahhah ve ilâveli olarak 1287 Ramazan'ında neşrettiği küçük kitaba *Müntahabât-ı eş'arım* adını vermiştir. Yalnız bu addaki "müntahabât" kelimesi, eserin küçük-lüğünü izâh için kâfidir. Bilâhare Ebuzziyâ Tevfik tarafından vücûda getirilen 1303 târihli baskıdan itibaren *Divân-ı Şinâsî* adını da alacak bu küçük eserde (Ebuzziyâ'nın 1310 da bir defa daha bastırıldığını, 1945 te Muallâ Anıl tarafından içinde hayli yanlışları olan diğer bir baskısının çıktığını, 1960 da Süheyl Beken'in yeni bir baskısını vücûda getirdiğini ilâve edelim.) dört manzûme, Şinâsî'den başka şahıslara âittir. Şâir; bunlara nazîreler yazmıştır. Ayrıca bu eserde üç manzûme de kendi şiirlerinin Fransızca'ya tercümesidir. Bütün bunlar, eserin Şinâsî'ye âit kısmının ne kadar az olduğunu gösterir. Şinâsî'den bize pek az manzûme intikal edebilmiştir.

Müntahabât-ı eş'arım dokuz kısımdan meydana gelmektedir: Dini manzûmeler, kasâid, gazeliyyât, şarkiiyyât, medhiyyât, müfredât, tevârih, hikâyat, hezeliyyât ve hicviyyât kısımları. Bu bölüm başlıklarının çokluğuna rağmen, bunlardan herbirinin ihtivâ ettiği manzûmelerin sayısı gayet azdır. Dinî manzûme yedi tanedir; fakat bunlardan “Tahmid” başlığını taşıyan parça, bir beyitten ibârettir; “Beyt-i murassa” ve “Müfred”in ikişer mısralık olacağı adlarından anlaşılır. “Tevekkül” ve “Tehlil” dörder mısralık iki manzûmedir. Geriye -kala kala-meşhur “Münacât” la “İlâhi” kalıyor.

Kasâid kısmında, Reşid Paşa vafında yazılmış dört kasîde ile Nef'i'nin bir manzûmesinden alınan kısım ve Şinâsi'nin buna nazîresi yer almaktadır. Gazeliyyât kısmında, kendisine âit dört gazel vardır; ayrıca Sâmî ile İzzet Molla'nın birer manzûmesi yer alır ki, Sinâsî bunlara nazîre yazmıştır. Hele Şarkiiyyât başlıklı bölüm, bir tek marş ihtivâ ediyor. Medhiyyât bölümü, dört medhiye, iki kıt'a, bir taziyet, bir de “arz-ı Mahabbet” başlıklı parçayı ihtivâ ediyor. Müfredâtın üçü “beyt-i murassa”dır, birisi Ragıb Paşa'ya nazîre olan beyittir, ondan sonrası da çeşitli müfredlerden teşekkül ediyor. Ayrıca “Mesârî” umumî başlığı altında yer alan dört tâne mısraî vardır. Eserde, en mühim yeri tevârih alıyor. Onları dört manzûm hikâye ile; bâzıları birer beyitten ibâret olan, aralarına bir kısmının Fransızca tercümeleri de serpiştirilmiş bulunan hezeliyyât ve hicviyyât tâkibetmektedir.

Bütün bu izâhatı şöylece hülâsa edebiliriz: Eser, tertip bakımından eskidir; ihtivâ ettiği manzûmelerin sayısı azdır.

Şinâsi'nin nazımla ilgili çalışmalarından bahsederken *Terceme-i Manzûme* adlı kitabının da ismini zikrederim: İlki 1859 da olmak üzere şâirin sağlığında iki def'a bastırılmış olan, son zamanlarda Dün-Bugün yayınları arasında da karşımıza çıkan bu küçük kitapta Lafontaine, Lamartine, Racine, Gilbert ve Fenelon'dan terceme edilmiş parçalar yer alıyor: Lafontaine'in “Kurt ile Kuzu”su ile Lamartine'in “Souvenir”ini tam terceme etmiştir. Esther'den Athalie'den, Andromaque'ten ancak parçalar terceme etmekle yetinmiştir. Gilbert'den çevrilen parçanın bir kıt'adan ibâret olduğunu, Telemaque'tan bir parçanın da nazmen Türkçe'ye çevrilmiş bulunduğunu ilâve edelim. Bunlar, Şâir'in ilerdeki mısra temrinleri için nümûne teşkil etmeleri bakımından ehemmiyetlidir.

II- Şinâsi'nin Şiirine Âit Merhaleleri Tâ'kibedebilmek Mümkün müdür?

Bu suali, “kısmen mümkündür” diye cevaplandıracağız. Tahsilinin başlangıcında Tophane'de İbrahim Efendi adlı bir zattan şark dilleri okuduğunu biliyoruz. Hersekli Ârif Hikmet Bey'den ve Bursalı Şeyh Zâik'ten Farsça okumuş; hattâ bunlardan ikincisinin derslerinde sonradan gösterdiği ilgisizlik yüzünden Şeyh

Zâik tarafından hicvedilmiştir. *Ruznâme-i Cerîde-i Havâdis*'le arasında geçen "mes'-ele-i mebhusetün anhâ" münâkaşasında "mübtediler için" Arapça bir "sarf" yazdığını da bildirir. Esâsen daha Paris'e gitmeden ismi *Fatin Tezkiresi* 'ne geçecek kadar şöhret sâhibidir. Birçokları arasında bunun düşürdüğü târih beğenilir.

Biz; İbrahim Efendi'den Arapça okuduğu zaman, bir Çerkez kızına âşık olması yüzünden müslümanlığı kabul ederek Reşâd Bey adını alan Comte de Châteauneuf'ten Fransızca öğrenmesinin; başlangıçta Şark ve Garp kültürünü aynı ölçüde almasını sağladığı iddiâsına katılmıyoruz. Filvâki o devrede ne ölçüde Arapça öğrendi? Ne ölçüde Fransızca öğrendi? Bu cihetler, mechûlümüz. Fakat kültürde muhîtin payı mühimdir. Ayrıca o devrin şartları içinde Fransız şiirinin havasına girebilmesi, bize güç görünüyor.

Müntahabât-ı eş'ârım adlı divançeye giren kasîdelerin hepsinin yazılış târihlerini biliyoruz. Ayrıca muayyen hadiselerin vukuu ile ilgili hayli târih düşürmüştür ki, bunlar da bizim için hareket noktası olabilir. Bir târihin düşürülmesi, tekabül ettiği hâdiseden yıllarca sonra olamaz; ancak hâdisenin fert veyâ cemiyetteki te'siri devresine rastlayabilir. Bu itibarla bunlar, zaman tâyini için mühimdir.

Şinâsi Efendi'nin 1261, 1262, 1263, 1264, 1265, 1269, 1270, 1271, 1272, 1273, 1274 yıllarının bazı vak'alarıyla ilgili târihleri elimizde. 1265 le 1269 yılları arasında târih düşürmüş de bize intikal edememiş midir? Bilmiyoruz. Reşid Paşa için yazdığı kasîdeleri sıra ile (kitaptaki sıra ile değil, kronolojik sıra ile,) 1265,1272,1273,1274 târihlerini taşıyor. Târihlerde tamâmen bir üslûp birliği göze çarpıyor: 1265 târihli kasîde, diğer kasîdelerden tamâmen ayrı yapıda. Ayrıca Şâir bu husûsu "üslûb-ı kadîm üze inşâd olundu" cümlesi ile, kendisi de ifâde ediyor. Bu kasîde ile târihler arasında bir berâberlik mevcut. Bunun dışında kalan kasîdeleri ile diğer manzûmeleri ayrı bir bütün teşkil ediyor. Şimdiye kadar üzerinde durulmayan bu târihlerle söz konusu kasîde, Şinâsi Efendi'nin önce, zannolunduğundan daha başarılı bir dîvan şairi olduğunu, sonradan tarzını değiştirdiğini düşündürüyor. Tabii bu başarı, tekniğe hâkimiyet yönündendir; o, mevcut eserleri ile ilhâmı kısır bir şâir görüyor.

Şu hâlde, Şinâsi'nin şairliğine âit birinci merhalede onu Dîvan şairi olarak göreceğiz :

a) *Divan Şairi Olarak Şinâst* :

Daha kitabının tertibinde dîvan şiiri an'anesinin göze çarptığını yukarda söyledik. Garp te'sirine takaddüm eden manzûmelerde, onun eski nazma hâkimiyetini müşâhede ediyoruz. Muahhar devreye âit târihlerinde de aynı tekniği muhâfaza ediyor

1261 ve 1262 yıllarına âit dörder, 1263, 1264, 1265 yıllarına âit üçer târini vardır. Daha sonrakiler de Fransa'yı gördükten sonra yazılmıştır. Fakat bunlarla aynı vasıftadır. Bütün bu târihlerin yıldan yıla değişen husûsiyetleri olmadığı için, biz, yalnız umumî vasıflarına bakacağız :

1- *Şinâsî Efendi bu manzumelerde vezne hâkimdir :*

Karaköy köprüsünün inşâsı münâsebetiyle yazdığı-ki, bu hâdise 1261 yılında vuku bulmuştur-târih manzûmesinden bir örnek alalım :

*Dâver-i deryâ-atâ Sultân-ı İskender-siyer
Pâdişâh-ı ruzgâr ü sâye-i Rabb-i Mecîd*

Aynı yıla âit diğer bir örnek :

*Günâh-ı varsa nebiyy-i emîn hürmetine
Karîn-i mağfiret etsin Gafûr-ı bi-eşbâh*

Yâhut :

*Fevt-i fırsat eylemezdi rahmetullâh-ı aleyh
Taât-ı cân-âferine her dem eylerdi rükûn*

Misâlleri çoğaltmak mümkündür.

2. *Bu tarihlerde tenâzura riâyet eder :*

*Bu haclegâh-ı fenâ içre etmeyip ârâm
Arûs-ı nev idi gitdi Aliyye Hânım vay*

Yâhut :

*Gürledi gitdi reis-i meclis-i Tophâne âh
Gayrı topçu askerinin topu ağlarsa nola*

Buradaki "gürleyip gitme" tâbirinde, gürlenmekle Tophâne arasındaki münâsebet ve "topu" sözünde "hepsi" ve "silâh" mânalarının birleşmiş olmasından doğan. tevriye karşımıza çıkıyor.

3- *Şinâsî Efendi, bu târih manzûmelerinde söz oyunlarını da kaçırmaz :*

Bir örneğini yukarda gördük. Başka bir örnek verelim :

*Hasret-i kundak bıraktı ehl-i seyfin cânına
Nâr-ı bârût-ı gamı oldu müyesser çok kula*

Yâhut :

*Olurdu fazl-ı Hayy-ı lâyemûta nâiliyyetle
Bilâ kibr ü riâyâ gûyende-i lil-kibriyâü'l-hamd*

4- Şinâsî Efendi, bu târih manzumelerinde Kur'an'ın âyetler z.kreder, iktibaslarda bulunur :

Kıldı me'vâyı makarr "İnnâileyhi râciun"

Yâhut :

*Cümle mevcûdât fânî Hayy ü Bâkîdir İllâh
"Küllî şey'in hâlikün" nassı ana oldu güvâh*

Yâhut :

Mükrem etsin "udhulül cennet" hitabıyla İllâh

Kelime-i şehâdeti, eskiler dahi bu kadar güzel şekilde manzûme bünyesine sokamazlar :

*Meâda eyledi Elhac Emin Efendi dühûl
Be-nutk-ı "Eşhedü enlâ ilâhe illAllah"*

5- Şinâsî Efendi'nin bu târih manzûmelerinden bazıları mülemmâlıdır :

*Cünûdun şanını ilâ eder Abdülmecid Han kim
Hüvelmansûr-ı fi'd-dünyâ Hüvelgâzi bi-avn'illâh
Esir etdi bizi amma Kemal-i lûtf u adliyle
Etâ at seyfehü'l-a dâ Bitav'in lâma a'l-ikrâh
Fürûg-ı tiği mihr-âsâ irişmiş şarkdan garba
Lenâ ezkâruhu innâ Feeinnâ zehretü'l-efvâh
Bu topçu kışlasın inşâ eden ol Pâdişahdır kim
Berîun bil-ata'l-evfvâ Ani'l-endâd-ı ve'l-eşbâh
Şinâsî eyledim inbâ Cüyüşe böyle târihin
Bana' s-sultân meştâ Nefisâ câhadü'-li'llâh*

Bu manzûme 1272 târihinde yazılmıştır; teknik eskidir; fakat içinde "Esir-i aşkın olduk gerçi kurutlduk esâretten" mısraını hazırlayacak yeni tasavvur vardır.

6- Şinâsî Efendi, bu manzumelerde, bir mısraın iki ayrı bölümünde tarih düşürür :

İçsen bu mâ-i sâfiGelür çeşme ferr-i nev

1265

1265

Yâhut :

Oldu bu çeşme el-hakMâ-i hayâta mecra

1265

1265

Yâhut :

*Dört vechile Şinâsî Târiht kıldım imlâ
Tüccârın âb-ı rûyi Yapdı bir ayn-idil-cü*

1265

1265

7- Şâir, ayrıca her mısraî târih rakamına tekabül eden uzun manzûme de yazmıştır; Karaköy köprüsü için yazılıp da söz konusu köbrünün başına asılan tarih manzûmesi böyledir: Onsekiz mısradan teşekkül ediyor; her mısradaki harflerin yekûnu 1261 sayısını veriyor.

8- Bu târihlerin eski edebiyatı veren yönleri çoğaltılabilir. Burada başka bir noktayı işâret edelim: Şinâsi daha bu manzûmelerde redifsiz kafiyeler kullanmıştır. Redif sözüyle eskilerin “vasl ü şayegân” dedikleri tekrârlanan kelime-leri kastediyorum; ekleri değil. Dikkat edilecek ikinci bir husûs da, Şinâsi'nin uzun mısraî, daha 1261 yılında iltizâm etmeğe başlamış olmasıdır.

Köprü, gemi, binâ, çeşme inşâsı; binâ, çeşme tâmiri, ölüm ve benzeri hâdiseler için söylenen bu târihlerin muhtevâları üzerinde durmak, hangi vak'alar münâsebetiyle yazıldıklarını söylemekten başka bir netice vermeyecek; bu itibarla zâit sayıyoruz. Yalnız Tophane Kaleminin genç me'mûru Tanzîmat'ın getirdiği adâlete daha 1261 yılında hayran görünür. Abdülmecid Hân için :

*Ahd-i pür-adlinde câri sûbesû âb-ı sürûr
Zevk u behcetle geçer eyyâmı aynı rûz-ı fyd
Feyz-i adli cümle-i mülkü ihata eyledi
Ab ü tâb-ı şevketi oldu mezîd-ender-mezîd*

Bu “adl”, eski şiirdeki Nüşirevân'ın veyâ Farûk'un adline benzetilen, sırf medih maksadiyle söylenmiş “adl” değildir.

Şinâsi'nin divân şâiri olan yönüyle ilgili sözümüzü tamamlamak için 1264 târihli kasidede de bir göz atalım :

1- *Bu kasidede mısralar, umûmiyetle geniş ve muhkemdir ;*

*Mehçe-i bârgeh-i rif'ati mahsûd-ı kamer
Râyet-i nusratı reşk-âver-i şems-i rahşân*

Yâhut :

*Sadr-ı gerdûn-azamet dâver-i Dârâ-dârât
Safder-i sa'd-sıfat dâd-ger-i devr-i zamân*

Yâhut da :

*Mevkib-ârâ-yı vegâ sâik-i erbâb-ı gazâ
Mu'lin-i şevket-i Sultân-ı Mecîdü'l-ünvân*

2- *Bu-kasidede de redife itibar edilmemiştir; örnekler yukarda.*

3- *Söz oyunlarını kaçırıyor :*

Meselâ

*Mülke vaz^c ettiği Kanunu göreydi andan
Bû-Âli eyler idî kesb-i Şifû-yı îkan*

”Kanun” ve ”Şıfa” kelimelerinin ”mülk kelimesine göre cins ismi, Bû-Âli’ye göre has isim olarak alınacak şekilde kullanılması.

Yahut :

*Kısm-ı a dâyı edip kabza-i teshirine bend
Seyfine oldu kasemler kılıcı rûh-ı Sinan*

beyti de çeşitli yönlerden söz oyunlarını taşıyor: “A^cda, kabzâ, bend, seyf, kılıç, Sinân” kelimeleri çeşitli yönlerden birbirleriyle ilgili. Fazla olarak “kabza-i teshirine bend etti” cümlesi sonundaki “bend” ayrıca kemend mânâsında kullanılmıştır. “Kabza” kelimesinin kullanılışında da “silâh kabzası”nı düşündüren bir hâl vardır. “Seyf” ve “Kılıç” kelimeleri bir taraftan birbiriyle ilgili durumdadır; diğer taraftan “kasemler kılıcı”, ”yeminler edici, yeminler eden” mânâsındadır. ”Sinân” kelimesi, hem Sinân Paşa’yı ifâde ediyor; hem de mızrak mânâsına geliyor.

Başka bir beyite bakalım :

*Böyle bir menzil-i tâm almadı Râmî bir gez
Gerçi meydân okuyup attı okun astı kemân*

“Menzil-Râmî-meydan-attı-ok-kemân...” kelimeleri arasında ki münâsebet âşi-kârdır. Diğer yandan “Râmî” kelimesi, hem Râmî Paşa, hem de “mermi atan” hem de bu adı taşıyan semt mânâsında kullanılmıştır. “Gez”, “def’a” mânâsında kullanıldığı gibi, silâhın nişan alınacak noktalarından birini de ifâde ediyor. “Okunu attı” da sözü, ikinci mânâsıyla okunu bıraktı, tasavvurunu ifade ettiği gibi; “keman astı” kemanını bıraktı tasavvurunu da veriyor. Beyit, bir tevriyeler cem’iyeti halindedir.

Bu kasîdede, edebiyat kitaplarının adını kaydetmediği san’at bile vardır.

*Safha-i âleme menşur olarak ünvanın
Etti Tevkii-yi güm-geşteyi bî-nâm ü nişân*

beytindeki “güm-geşte” ve “bî-nâm ü nişân” kelimeleri gibi.

4- Kasîdenin muhtelif yerlerinde anâsır-ı erbaaya işaretler vardır :

*Bir gazûbâne nigâh eyler ise gabrâya
Kara toprak kesilir cevher-i gencine-i kân
Sarsar-ı hışmı hubûb eylese sû-yi bahre
Küre-i nâre çıkar mevc ü hurûş-ı Tûfân*

beyitlerindeki “kara toprak, hubub, bahr, kürre-i nâr” sözleri gibi. (Burada bir dikkatsizlik vardır: Kürre-i nâr arzın merkezinde olduğuna göre, “çıkamaz”; ”iner” demesi lâzımdır. “Kürre-i nâr” ile güneşi de kastetmiş olmamalı.)

Şâir, bâzan “anasır-ı erbaa”dan üçünü tek beyte de toplar :

*Bir nefes eylese nûş âb-ı revân-ı adlîn
Âteş-i zulmünü faark eyler idi Nûşirevân*

Bu beyitte “nefes”in “hava”ya, tekabül ettiği meydandadır; “âb” ve “ateş” kelimelerini de doğrudan doğruya söylüyor. Hele ilk mısra, “nûş”u “âb” kelimesinden önce, “revân”ı sonra getirmek sûretiyle şekle âit ustaca bir oyunla, eski şâirlerin de gıpta edeceği bir manzara arz ediyor.

5- Şahıs isimleri Şark tarih ve efsanelerinden alınmıştır; ancak Osmanlı câmiyası içinde yetişen şahısların da isimlerini vermek sûretiyle an’anedan ayrılıyor :

*Ferd-i ferzâne vü nihrîr-i Hâirî-tahrîr
Mübdî-i hüsn-i Makamât-i meânî vü beyân
Vermedi sadra şifâ buncalayın İbn-i Hakîm
Bû-Âlî eyler idi kesb-i Şifâ-yı ikân
Görse ger bastatını İbn-i Sabâh-ı Kindî
Kendi etmezdi o gün kendisini istihsân
Hâtem’in nâmı kalıp fass-i cihanda bî-nakş
Bâkil’i etse idi terbiye hüsn-i nutkum
Mesel eylerdi belâgatte misâl-i Sahbân
Kuvve-i nâtıkamın şâhîdi rûh-i Hâkîm
Bîdebâ bîd-i leb-i cûy-i kemâlâtıdır*

ve ilâahiri. Şinâsî; İskender, Risto, Eflâtun, Biliunus gibi Müslüman şarkın sık sık andığı Yûnan meşâhîrinin de isimlerini mukayese unsuru olarak zikreder. Sinan, Lutfî, Haşmet, Râgıb, İbn-i Kemâl, Kadı İlyâs gibi Osmanlı isimlerine de yer verir.

6- Aynı kasîdede eski hey’et ilmine âit istilahlarla da karşılaşırız :

*Sâye-i hey’et-i şîrânesine girse nemel
Fehd ü zi’bin görünüür aynına ayn-ı su bân*

7- Kasîdede Mübalâğa esâtır :

*Gonce-i tab -ı latîfinden alırsa nükheth
Gülşen-i cennet-i a laya döner hâristan
Âsafâ şa şa a-i kevkeb-i ikbâlindir
Kurretü’l- ayn-i mübâhât-ı sipîhr-i gerdân
Pertev-i re’-yi münîrinden alır mihr şu’âc
Ahzeder fazlasın andan dahi mâh-ı tâbân*

8- Bu kasîdede fahriye vardır; daha sonrakilerde buna rastlamıyacağız :

Benim ol şâir-i esrâr-Şinâsı asrın

diye başlayan kısım :

Benim ol Nef’î-yi rûşen -dili sâfi gevher

sesiyle karşımıza çıkıyor.

Hulâsa, Şinâsi; hayalleriyle, söz oyunlariyle, mübalâğalarıyle, kullandığı tarihî ve efsânevi şahıs isimleriyle dil ve tekniğe hâkim bir divân şâiri olarak yetişmiş; Avrupa kültürünün te'sirine marûz kaldıktan sonra yeni bir şiir düzeni kurmak istemiştir. Ancak Fransız te'sirinden sonra yazıldığını tahmîn ettiğimiz şiirlerinde serpiştirilmiş olan eski edebiyat unsurları vardır.

b) *Yeni Şâir Olarak Şinâsî :*

Şinâsî Efendi, Türk nazmındaki te'sirini bu yönüyle göstermiştir. Şimdiye kadar ondan bahsedener de bu yönü üzerinde durmuşlardır. Mister Gibb'in şâirimizi, "sözü söylenecek şeyin emrine verdi" diye öğmesi de bu yüzdendir. Şinâsî, değişen Türkiye'nin tam adamı olarak bu şiirlerde konuşur: Mes'eleleri vardır. Bunları anlatacak yeni bir dil ister. Bu itibarla, konuyu, Şinâsî'nin yeni şiirlerindeki dilinden başlayarak ele almak lâzımdır.

1- Şinâsî Efendi'nin bu ikinci merhaledeki şiirlerinde göze çarpan ilk şey, kelime hazînesi, terkipler bakımından giriştiği tasfiyedir. Şiirini, sokakta, dük-kânda, mahallede konuşulan dille kurmak ister. Hiç olmazsa eski yüklü terkip-leri azaltır.

*Kulunun zâfına nisbet çoğ ise noksânı
Ya anın kahrına gâlip mi değil ihsânı*

Varlığım Hâlikımın varlığına şâhitdir

Gökde varsın arasın yıldızı ehl-i tenctm

Akluma bâde verir başka cilâ-yı irfân

Nûr ol da in mezârına işret şehîdinin

Bizim şeyhin kerâmâtı olur menkûl kendinden

Hükmeden gönlüme cânân oldur

Mühr kimdeyse Süleymân oldur

bu misâller daha çoğaltılabilir.

Fakat Şinâsî bunlarla da yetinmez. "Sâfî türkçe" başlığı altında bir takım manzûmeler dener. İki manzûmesinin "sâfî Türkçe" olduğunu kendisi tasrih etmiştir. "Karakuş Yavrusu ile Karga" hikâyesinin altında da "bililtizam lisân-ı avâm üzre kaleme alınmıştır" kaydı vardır. "Arz-ı Mahabbet" başlıklı manzûmenin çok mısraları sâfî Türkçedir. Bu denemeler, dilin asırlardan beri

kazandığı kıvamı birdenbire kaybettirir. Dil, birden bire XVI. ncü yüzyıl acemiliğine düşer; veznin memdûd hecelerini doldurmak için kelimeler çekilip uzatılır.

*Gören saçın arasından yüzün parıltısını
Sanır ki kara bulutun içinde gün doğmuş
Yanında kan ile yaş içre kaldığım görüp el
Demez mi kim birini su kızı suya boğmuş*

Bu mısırâlarda Türkçedeki “parıltısını, kara, bulutun, kan, yaş, birini, su kızı, suya” sözlerini, bu sözlere eziyet vermeden okumak mümkün değildir.

Yâhut :

*Eşi yok bir güzeli sevdi beğendi gönlüm
Kıskanır kendi gözümden yine kendi gönlüm*

Yâhut da :

*Göge mi erdi başım yer yüzüne geldimse
Varmı bak bencileyin yıldızı düşkün kimse*

Bu ifade tarzı, bazan da “fenn-i edeb”i, “haslet-âmûz-ı edeb olduğu için edeb” sayan Şair’i, kaba bir realizme götürür :

Ayağında donu yok fesliğen ister başına

Bütün bunlar, Şinâsî’yi yeni bir şâir saymak için kâfi midir? Bizden evvel de işaret edildiği gibi, hayır! Ahmed Paşa’dan beri, konuşulan dili deniyen bir şâirler zümresi gelmiştir. Şinâsî Efendi’nin “sâfi Türkçe”si; Edirneli Nazmî, Aydınlı Visâlî, Tatalı Mahremî’nin “Türkî-ı basit”idir. Fakat bu kelimeler, yeni şiirin zarfına âit değişikliği göstermeleri bakımından mühimdir.

2- Şinâsî Efendi, bu devreye âit nazmında eski şiirlerindeki tumturakı da bırakır. Esâsen o yüksek perdeli ses kelimelerle gider. Vaktıyla :

*Sarsar-ı hışmı hubûb eylese sû-yi bahre
Kürre-i bahre çıkar mevc ü hurûş-ı Tûfân*

diyen şâir, bu tonu :

*Bedbaht ana derler ki elinde cühelanın
Kahrolmak için kesb-i kemâl ü hüner eyler*

beytinde görüldüğü gibi hafifletir.

3- Artık eski şiirindeki mübalâğa kaybolmuştur.

*Hilm ile yek nazar eyleser leb-i deryaya
Derakap sâkin olur cûş-i bahr-i umman*

beyti yerine, çok sevdiği Reşit Paşa’yı öğerken daha tabîî sözlere çerçevesinde kalacaktır.

4- Eski mürâât-ı nazirleri tamamen bırakmış değildir; fakat bir beyitte üç dört kelimenin etrafında da oyun yapmaz. Esâsen bu yeni şiirde san'at, mümkün merteye fikrin hizmetindedir :

*Ne belâdır getirir başıma fikr-i nâmus
Kırılır gâhice şem'in alevinden fânûs*

5- Bu şiirlere; halk tâbirleri, ifâde malzemesi hazırlar :

“Kan etmek, su kızı, ayağında donu yok fesleğen ister başına..”

6- Şinâsî, bu manzûmelerde ata sözlerine büyük bir yer vermiştir :

Gemisini kurtaran kaputandır

Elde altın bileziktir san'at

Acımaz kestiği parmak şer'in

Kuzguna yavrusu anka görünür

Tekkeyi bekleyen elbette içer çorbayı

Vermeyince sana ma bûd ne yapsın Mahmûd

Ekdiğin bağ-ı cihanda biçdi

Mühr kimdeyse Süleymân oldur

Yapar garib kuşun âşiyânını Allâh

Dağ dağa kavuşmaz kavuşur âdeme âdem

Gül dikensiz olamaz yâr daht engelsiz

7- Kasîdelerinin başından nesibi çıkarmıştır; bunlardan birini de mesnevî şeklinde söylemiştir. Fakat nesipsiz kasîde, daha önce Gündüz Akıncı'nın da işâret ettiği gibi¹ Nef'î, Nâbî, Şeyh Gâlib, İzzet Molla, Hersekli Ârif Hikmet, Leskofçalı Galib'de de vardır. Bütün bunlar ve bunlara benzer değişiklikler, Şinâsî'nin Türk şiirinde yaptığı yenilikler değildir.

Buradan şu neticeyi çıkarırız: Şinâsî, eski şiirden yeni şiire geçerken, bu edebî nev'in malzemesinde hayli değişiklik yapmıştır. Bu değişiklik, halka yönelme ile izâh olunur.

¹ Prof. Dr. Gündüz Akıncı, *Ba'ıya yönelirken Şinasi*, Ankara, 1962, S. 17

O halde, Şinâsî'nin yeni olan yönü nedir? Tanzîmâtın getirdiği yeni mefhum ları şiire sokması mıdır? Filvaki, “kanun, hak, adâlet, can, mâl, nâmus” gibi kelimeler, onun kasîdelerinde dikkati çeker durumdadır. Şüphesiz ki, bunlar yeniliğin dış belirtileridir. Şâir, Tanzîmat'ın vezîrini bu mefhumlar etrafında öğer. Biraz sonra bunlara döneceğiz. Ancak onun yeniliği, bize intikal eden yazılara göre, ilk defa Münâcâtıyla dikkati çekmiştir. Bu Münâcât, Nâmık Kemâl'i eski şiir meclislerinden *Tasvir-i efkâr* gazetesine çeker; neticede, dîvan şairi Kemâl Bey; Şinâsî'nin tilmizi, vatan şâiri olur. Hâdiseyi Nâmık Kemâl'in satırlarından takibedelim: “Hangi senede olduğu hâtırımında değildir, fakat zannıma göre 78 sene-i hicriyyesinde olacak, bir ramazan günü Sultan Bâyezîd câmii avlusundaki sergilere girdim. Eliime ta lik yazı litograf basma ile bir kâğıt parçası tutuşturdular, yirmi de para istediler. Parayı verdim, kâğıdı aldım . Üstünde ”İlâhî” ünvanını gördüm. Derviş Yunus ilâhîsi zannettim, bununla berâber okumağa başladım. O ilâhî neydi bilir misin, neydi? Beni yazdığım yazının şimdiki derecesine isâl etmeğe, milletin lisânını şimdiki hâle getirmeğe sebab-i müstakil olan ilâhî bir ilâhî idi” Bu Münâcât'ın çok güzel bir tahlilini, Mehmed Kaplan'ın *Türk Dili ve Edebiyatı* dergisindeki makalesiyle *Şiir Tahlilleri* adlı kitabında bulacaksınız. Biz de, oradaki esas fikirleri nakle çalışacağız.

Önce metne bir göz atalım :

Münâcât

*Hak T aâilâ âzâmet âleminin pâdişehi
Lâmekândır olamaz devletinin tâhtgehi
Hâsıdır Zât-ı İlâhisine mülk-i ezeli
Bî-hudûd anda olan kevkebe-i lemyezeli
Eser-i hikmetidir yerle göğün bünyâdı
Dolu boş cümle yed-i kudretinin icâdı
İzzet ü şânını takdis kılar cümle melek
Eğilir secde eder piş-i Celâlinde felek
Emri vech üzre yer eyler gece gündüz hareket
Değişir tâzelenir mevsim-i feyz ü bereket
Pertev-i rahmetinin lem asıdır ayla güneş
Tâb-ı hışmından alır alsa cehennem âteş
Şerer-i heybet-i ulviyyesidir yıldızlar
Anların nûru bu gök kubbesini yaldızlar
Kimi sâbit kimi seyyâr be- takdir-i Kadır
Tanrının varlığına her biri bürhân-ı münter
Varlığın bilme ne hâcet küre-i âlem ile
Yeter isbâtına halk ettiği bir zerre bile
Göremez zâtını mahhlûkunun âdi nazarı
Hisseder nurunu ammâ ki basiret basarı*

*Vahdet-i zâtına °aklümca şehâdet lâzım
 Cân ü gönliümle münâcât ü ibâdet lâzım
 Neş'e-i şevk ile âyâtına tapmak dilerim
 Anla var hâliküme gayri ne yapmak dilerim
 Ey Şinâsî içimi havf-ı İlâhî dağlar
 Sûretim gerçi güler kalb gözüüm kan ağlar
 Eder isyânüme gönliümde nedâmet galebe
 Neyleyim yüz bulamam ye's ile afvüm talebe
 Ne dedim tövbeler olsun bu da f°il-i şerdir
 Benim özrüüm günehimden iki kat bedterdir.
 Nûr-i rahmet neye güldürmeye rûy-ı siyehim
 Tanrının mağfiretinden de büyük mü günehim
 Bî-nihâye keremü °âleme şâmil mi değil
 Yoksa °âlemde kulu °âleme dâhil mi değil
 Kulunun za°fına nisbet çok ise noksânı
 Ya onun kahrına gâlip mi değil ihsânı
 Sehvine oldu sebep °acz-i tabî'i kulunun
 Hem odur âlem-i ma'nde şefî ı kulunun
 Beni °afveylemeye fazl-ı ilâhîsi yeter
 Sanma hâsâ kerem-i nâmütenâhîsi biter*

Bu Şiirin taşıdığı yenilikler, Prof Dr. M. Kaplan tarafından iyi belirtilmiştir². Onun dikkatini kısaca tekrarlamak faydalı olacaktır.

Mehmed Kaplan'a göre, manzûme iki kısımdan meydana geliyor: 1- Allâh'ın azametini anlatan kısım; 2- Kendisinin bu azamet karşısındaki durumunu ifade eden kısım. Aynı plân eski tevhidlerde de vardır. O hâlde Şinâsî Efendî'nin Münâcât'ı o tevhidlerden nasıl ayrılmıştır? İçindeki teferruatı çıkarmakla. Şâir; Hakteâlâ'nın azâmet âleminin pâdişahi oluşunu, mekândan münezzehtir bulunduğunu, devletin tahtgâhı bulunmayışını bildirmekle yetinmiş; onun azâmetini yarattığı yıldızlar âlemiyle izâh etmiştir. Allâh'ın varlığını isbat lüzumunu duyar; bunun için de eserden müessire geçme yolunu tutar. Halk ettiği bir zerre bile onun varlığını izâh etmeğe yetmektedir. Fakat bu işte karâr kılmaz; zirâ, mahlûkunun âdî nazarı, Allah'ın zâtını görmeğe kâfi değildir. Bu takdirde de, hads (=intuition), şâirin imdâdına yetişir :

Hisseder nurunu amma ki basîret basarı

Kendisi isyânı, aczi, günâhı nedâmetiyle şiire girmiştir.

Mehmed Kaplan Bey'in dikkat ettiği diğer bir nokta da, bu manzûmedeki son 20 mısırın ton bakımından eski tevhidlerden ayrılmasıdır. Eskilerde, asıl münâcât, yalvarma olarak kendini gösterir. Şinâsî, patetik bir edâ ile kendi kendine konuşmaktadır. Profesör Kaplan, bunu da, Şair'in içinde iki medeniyete âit kıymetlerin çarpışmasından doğan trajedi ile izâh ediyor.

² Prof. Dr. M. Kaplan, *Şiir Tahlilleri*, I, İstanbul, 1858, S. 18 vd.

Bu şiirin diğer bir husûsiyeti, halkın kullandığı kelimelerle, halka has ifâde tarzlarıyla yazılmış olmasıdır. Şiir tasannudan uzaktır; çıplak ifâde ile yazılmıştır. Nâmık Kemâl'e ilk defa yeni görünen manzûmenin üslûbundaki yenilikler hakkında Profesör Mehmed Kaplan'ın dikkatini böylece ö. etliyoruz.

Ne dedim, tevbeler olsun bu da fi'l-i şerdir

mısraında üç ayrı cümleinin toplanmasını da Mehmed Kaplan yenilik olarak kaydeder.

Ayrıca, Hamdi Tanpınar merhûmun, Şinâsî'den bahsederken “Racine'in Athalie'sini Türkçeye tercüme etmeğe çalıştığı mısralarda kendi Münâcât ve İlâhî'sine yol açmıştır”³ dediğini de ilâve edelim.

Şinâsî'nin şekle âit yenilikleri hakkındaki sözlerimizi tamamlamak için, kasidelerinde Reşid Paşa hakkında söylediği sözlerin, onun vasfına uygun olduğunu, bu manzûmelerde yeni mevfhumlar etrâfında konuştuğunu, fahriyeye yer vermediğini, çıplak nesir cümlesi yaptığı gibi, lâfız oyunlarından mümkün merteye uzak yahut zaman zaman bunlara yer vermek suretiyle çıplak mısralar vücuda getirdiğini, manzûm hikâyede çok tabîi ve selis bir ifâde ile muhavereye kavuştuğunu ayrıca belirtelim.

b) *Muhtevasıyla Yeni Olan Şiir :*

Şinâsî'nin akılcı bir şair olduğu daha başkaları tarafından da ifâde edilmiştir. Filhakika öyledir. Fakat buradaki “akılcılık” kelimesini bir felsefî isti-lâh olan “rasyonalisme” mânâsında kullanmadığımızı işâret edelim. Kelimeyi tamâmen lûgat mânâsında kullanıyoruz. Hikâyeleri, hezeliyâtı, galeziyatını da ihtivâ eden küçük dîvânının 29 yerinde “akıl” kelimesini kullanır. Mecmûa-i eş'arının hacmi, içindeki nazım çeşitliliği göz önüne alınırsa bu az değildir. Mensur yazılarında da aynı kelimenin tekrârlandığını görürüz. Esâsen zihnî bir şâir olan Şinâsî Efendi'nin akla ehemmiyet verışı; şüphesizdir ki, ona Montesquieu gibi Voltaire gibi XVIII. asır Fransız muharrirlerinden geçmiştir.

Onu, Münâcât'ında Tanrı'nın varlığını isbat düşüncesine götüren, M. Kaplan'ın da dikkat ettiği gibi, akli idi.

Vahdet-i zâtına aklımca şehâdet lâzım

Aklı, onu “halk ettiği bir zerreye” bile bakmak sûretiyle Allah fikrine götürür. Şâir, şu beyitte âdetâ Descartes gibi konuşuyor. :

*Varlığım Hâlık'ımın varlığına şâhiddir
Gayrı burhan-ı kavi var ise de zâiddir*

“Tehlil”de Allâh'a ibâdetin lüzûmundan bahsettikten sonra, ibâdetten ne anladığını ortaya koyar: İbâdet, Allah'ı düşünmek ve anmaktır; bundan maksat da, Allah'ın birliğini tasdik etmektir; şer'î inanışa aykırı olan son mısra, -an'anevî mânâda- ”recâ vü havften müberrâ” olan ahlâkını da göstermek bakımından mânîdardır :

³ A. H. Tanpınar, *Ondokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1942, S.

*Cenâb-ı Kibriyâ el-hak sezâvâr-ı ibâdetdir
İbâdet ana zıkr ü fikr-i hâlisten ibâretdir
Garez bundan mücerret i'tirâf-ı Zât-ı vahdetdir
Ne hayf-ı nâr-i dûzahtır ne şevk-i zevk-i cennetdir.*

Târih manzûmelerinin birinde geçen :

Edip şefâ'at ana hazret-i Habîbullah

mısrâi istisnâ edilirse, Şinâsî Efendi, değil naat yazmak, hiçbir şiirinde Hazret-i Peygamber'den bahsetmez. Bu, gayet manidardır.

Şinâsî Efendi, Allâh'ın varlığını kabul ediyordu. Şer'i akîdeler bahsinde, muhitinden ayrı bir zihniyete sâhiptir. Onun dinî görüşlerinde, XVIII. yüzyıl Fransız mütefekkirlerinin te'sîri bulunmalı. Bu görüş, akla dayanan bir görüştür.

O, Reşit Paşa'yı da çok def'a aklımdan dolayı öğer. Kanun insan aklının mahsûlüdür. Aklın tedbiri ile hareket ederiz; irâdemiz, onun tedbiri ile bizi isâbetli yolda yürütür. Akıl ve irfan, insan için şan kazanma vesîlesidir.

Bunların dışında, şâir kader aleyhtarı ve halkçıdır. Allâh'ın varlığını bile akılla kabul eden Şinâsî'nin şiirindeki yeni muhtevâ işte bu üç kaynaktan gelir.

Şinâsî'nin Dünyâ Görüşü :

Bu, bizi hemen Nef'i'ye yazdığı nazîrenin karşısına götürür. Bu iki manzûmenin birbirine tekabül eden mısraları karşı karşıya getirilirse, eski zihniyet ile yeni zihniyet arasında, yer yer diyalektiğe varan bir diyalog meydâna çıkar.

Eski zihniyetin dünyâyı küçümsemesine karşılık, Şinâsî'nin dünyâya ehemiyet verdiğini, ayın, değişik şekiller almasının, insan ömrünün geçmekte olduğuna işâret sayıldığını; dünyâda, her vâkiadan bir ders alınacağını; insanın mâhiyetini, işleriyle meydâna gelen eserlerinin isbât edeceğini; kişinin, derecesi ölçüsünde iyilik ve kötülükte bulunacağını; insanın aczini görmesinin akıl için zarâr olmadığını; doğru yolu aramanın selim akıl için vâcibe sayılacağını bildirir. Bu manzûmede Şinâsî bedbaht insan, telâkkisini de ortaya koyar: Bedbaht kimse, meziyetleri kendisini çevreleyen insanlar tarafından bilinmeyen kimsedir.

“Dünyaya bağlanmak lâzımdır. Akıl doğru yolu aramalıdır. İnsanlar iyi eser bırakmalıdır” cümleleriyle hülâsa edilebilecek olan; dünya, düşünce, iş sevgisini telkin eden bu manzûme bugün için çok basit görünür. Fakat Nef'i'nin şiiri karşısında çok yânidir.

İçtimâi mes'eleler şâiri olarak Şinâsî :

Onun içtimâi mes'elelerle ilgili görüşleri; kasîdelerinde, *Arı ile Sivrisinek* hikâyesinde, bazı müfretlerinde karşımıza çıkar. Bunlar içinde halk hikemiyâtı çerçevesine girecekler istisnâ edilmek şartıyla, diğerleri kaynak itibariyle, XVIII

inci asır Fransız düşüncesine bağlanabilir. Mehmed Kaplan, *Ruhi'l-kavânin* e bağlı bazı fikirlerini işaret etmiştir.

O daha millet ve vatan telâkkisiyle çevresinin yadırgayacağı bir insandır:

Milletim nev^c-i beşerdir vatanım rû-yi zemîn

der. Kendisinden yıllarca sonra Tefvik Fikret'in de tekrarlayacağı bu fikri, Nâmık Kemâl'in *Vatan* makalesinde itirazla karşıladığı mâlûmdur. Hamdi Tanpınar merhum, bu mısraın, Victor Hugo'nun :

Avoir pour patrie le monde et pour nation l'humanite

mısraının tercümesi olduğunu bildiriyor. Şimdilik bunu nakl ile iktifâ edelim.

Fakat bütün insan oğullarını milleti sayması, onun asıl milletinden bahsetmesine mâni değildir. Onun bir milleti vardır; hattâ Allah, Reşid Paşa'yı bu milleti diriltmek için yollamıştır :

Hak seni milletin ihyâsına etmiş meb'ûs

diyor. "Meb'us" kelimesini bugünkü mânada kullandığı kanâatinde olanlardan ayırıyorum: Mısraın başında "Hak" kelimesi bulunduğu göre, "meb'us", "bi'set" le alâkalı olmalıdır. Esâsen Şâir'in Peygamber'e âit çeşitli sıfatları Reşid Paşa'ya verdiğini biliyoruz.

Bu millet, Tanzimat'la bir medeniyete âit kıymetleri bırakıp diğer medeniyete ait kıymetlere yönelmiştir.

Tanzimat; her şeyden önce "kanunlaştırma" fikrini getirmiştir; kanun insana hürriyetini vermiştir :

Bir ıttık-nâmedir insâna senin kânûnun

Fransa'nın kanlı ihtilâlini iyi bilen Şâir; kimsenin burnu kanamadan kanunların hazırlanmasını da öğer :

Hakk u insâf ile kan etmeden etdin kânûn

Reşid Paşa'nın vesîle olmasıyla hazırlanan kanunlar: Devlete ve vatana yeni baştan beka, saltanata istiklâl sağlayan kanunlardır.

*Öyle kânun-ı müebbet ki verir ez-ser-i nev
Devlet ü mülke be kâ saltanata istiklâl*

İnsan aklı; zorbalığı önlemek için kanunu icâd etmiştir :

Bu cebri men için ıakl-ı beşer kodu kânûn

Adâlet, ancak kanunlar sâyesinde sağlanır. Bâzi akıllı kimseler de "nefs ü herâ-mın boğazına zincir" takan bu adâlete diyânet demişlerdir. Reşid Paşa adâleti ile öğülür :

Adl ü ihsânını ölçüp biçemez Nevton'lar

Bu yeni manzûmede, Şark kahramanlarına âit isimlerin. yerlerini Garplı bir âlime bıraktığına da işaret edelim.

İnsanlar, hayvanlar zorbalıkta, cür'ette bulunsalar bile; “adl ü hikmet” ilâhî bir sıfattır; Reşîd Paşa da böyle bir sıfatla “re’y ü tedbir” etmektedir ilââhiri...

“Akl-ı hakîmâne” sâhibi Reşîd Paşa, “Muhyi-i devlet ü dîn muhteri-i Tanzîmât” olduğu için öğülmektedir. Tanzîmât'ın getirdiği “cân, nâmus” emniyetleri, kalbimizi bir mum gibi aydınlatmaktadır; o mumu, zulüm rüzgârının söndürmesinden de Reşîd Paşa'nın adâleti koruyacaktır.

*Şem'idir kalbimizin cân ile mâl ü nâmus
Hıfz için bâd-ı sitemden olur `adlin fânûs*

“Seninle etmededir itihâr tâc ü serir” diye öğdüğü Reşit Paşa'ya :

Eyâ ehâli-i fazlın re'is-i cumhûru

diye hitâbetmesi; yaptığı kanunların ehemmiyetini anlatırken, Pâdişâh'ı dahi fiil ve hareketlerinde sınırlayacağından bahsetmesi, bir kimsenin -bugün dahi-kolay kolay gösteremeyeceği bir cesarettir :

Bildirir haddini Sultâna senin kânunun

Şinâsî Efendi'de görülen diğeri bir davranış da, medeniyet hayranlığı, cehâlet ve taassup düşmanlığıdır. XIX ncu yüzyılda, hilâfet merkezinde Reşîd Paşa'yı “medeniyet resûlü” diye öger. Yukarda da işaret ettiğimiz gibi Peygamber'e âit başka sıfat ve fiilleri de Reşîd Paşa hakkında kullanmıştır: Reşîd Paşa “vücûd-ı mu'ciz” sahibidir: Onun deheni “mû cize-gû” dur; vücûdu, “sadr-ı millette ulu bir mûcizedir”, tassup bu “mu'ciz” vücuttan sakınır; ebnâ-yı zaman” onun devrini “vakt-ı saadet” bilir. Hamdi Tanpınar'ın sözü ile, Şinâsî; medeniyeti yeni bir din gibi kabûl ediyor.

Yeni Osmanlılarla siyâsî bir münâsebette bulunmayan Şinâsî; devlet şekli ile meşgul görünmüyor: Onun için kanunların yapılması, adâletin gelmesi, memleketin taassuptan kurtulması lâzımdır. Hattâ Sultan Mecîd'e sevgisi de vardır: Bazı şiirlerinde bunu da görüyoruz. O, inanmadığı şeyi yapmaz.

Halk hikemiyâtı sayılacak içtimaî fikirlerini bir yana bırakarak, bir iki cümle ile de *Arı ile Sivrisinek* hikâyesine temas edelim: Sâ'yi ögen, tembelliği yeren, çalışmayanın çalışanın sırtından geçinmesine râzî olmıyan Şinâsî; burada “Devletçi” bir görüşle karşımıza çıkıyor. Takriben, 20-25 yıl önce, husûsî bir sohbetimi de Mehmed Kaplan, *Se'ele, İnfâk-ı muhtâcîn* gibi makalelerdeki devletçi görüşe dikkatimi çekmişti. Bu husûsu bir yerde yazdıysa göremedim. Aynı durum başbuğları, sarayları öğülen arı hikâyesinde de var. Arı :

*Biz ki yâsube olup ferman-ber
Fırkamız yek-dil olur ser-tâser
Nûr u ezhâr üzerin cây ederiz
Vus^cumuz mertebe işler gıdertiz*

diye öğünür.

Kendi Şiirinde Şinâsî :

Şinâsî'nin şiirinde kendisinin gerçek hayâtı ile ilgili ip uçları bulmak gayet güçtür. Münâcât'ındaki nedâmeti, içindeki "havf-ı İlâhî", her insanın yaşayacağı ruh hâletidir. 1256 târihli kasîdesinde, Paris'in bâde-i şevki ile söylemek istediği gazelde yaşanmış bir sevincin akisleri görülebilir.

Çeşm-i ümmdimi ol nûr ile rûşen ederek

mısrâı, Reşîd Paşa'ya gençliğinde nasıl bir ümitle bağlandığını ifâde ediyor. Başka bir beytinde, doğduğu günden beri üzüntü çektiği belirtilmektedir:

*Kurtulmadım °âlemde bir an derd ü elemden
Sahrâ-yı vücûda geleli ketm-i °ademden*

Başka bir beyit de, Paris'te duyduğu gurbet hissiyle alâkalıdır:

*Ne gam uçup vatanımdan bâ'id düştümse
Yapar garîb kuşun âşyanını Allâh*

Diğer taraftan Paris'ten dönüşünde düştüğü durumu ifâde eden meşhur beyit var :

*Bitince meyve-i fazlım bahâr-ı °ömrümde
Dikildi bağ-ı cihanda ocağıma incîr*

Şu müfredin ikinci mısırânda karakterinin ehemmiyetli bir çizgisini görüyoruz:

*Beni küçük düşüren pâyemin küçüklüğüdür
Büyük belâya sokan gönlümün büyüklüğüdür*

Görülüyor ki, Şinâsî, bu küçük divânında kendisiyle ilgili hiçbir söz bırakmamıştır. Şiirindeki lirizm eksikliğiyle bu kendisinden bahsetmeyişi arasında bir münâsebet olsa gerek.

III- Manzûm Hikâyeleri :

Şinâsî'nin Divânçe'sindeki manzûm hikâyelerden, *Eşek ile Tilki*'nin ayrı bir ehemmiyeti vardır. Bu yüzden hikâyelerini, kısaca da olsa, ayrı bir başlık altında söz konusu etmek istiyoruz. Bu kısımda *Tenâsüh*, *Eşek ile Tilki*, *Karakuş Yavrusu ile Karga*, *Arı ile Sivrisinek* adlı dört manzûm hikâye toplanmış bulunmaktadır.

a) Birinci hikâye: Tenâsüh-i ervâha inandığından bahseden yapma, şöhretsiz bir filozofa; söz söylemesini bilen bir kimsenin, sen bunun delilisin, binaenaleyh, iddiâna inanırım diye cevap verişini anlatıyor. Bu hikâyede, yapma filozof, “öküz” diye anlatılmakta, kendisine “ağzına ot tıkar gibi” cevap verilişinden bahsedilmektedir.

b) Hamdi Tanpınar’ın, bizi manzûm tiyatronun eşliğine getirdiğinden bahsettiği *Eşek ile Tilki* hikâyesi şöyledir:

*Çıkdı bir bağın içinden yola bir yaşlı himâr
Nakl için beldeye yüklenmiş idi rûy-i nigâr
Derken aç karnına bir tilki görünce geldi
Böyle bir tâze üzüm hasreti bağrın deldi
Öteki çiftiyi attı bu yanastıkça biraz
Sonra lâkin aradan kalktı bütün nâz ü niyâz
“Gelsem olmaz mı huzûra a benim aslanım
“Tâ yakından bakayım hüsnünüze hayranım
“Dâ'im olsun beyimin sâye-i lûtf u keremi
“Gül biter basdığı yerlerde mübârek kademi
“Benzer ol hoş kokulu kuyruğu a'lä miske
“Koklarım burnuma urmazsa efendim fiske
“Eyler 'irfânını îma o sühan-gû gözler
“Yakışır ağzına mevzûn u mukaffa sözler”
Eşek ifrât-ı neşâtından anırdı der iken
Sanki karpuz kabuğu gördü yahut tâze diken*

Tilki

*“Canıma işledi gitdi bu ferah-nâk havâ
“Siz sükût etseniz ammâ yine var başka safâ
“Çünkü bülbül işitüp nağmenizi sirkat eder
“Çağırır belki gelir dinliylene hüzn ü keder”
Tilki böyle nice diller dökerek zevk etdi
Eşegi bir kuyunun başına dek sevketti*

Tilki

*“Burada bir güzel âhur ile yemlik vardır
“Neyleyim yükle girilmez kapısı pek dardır
“Uyuyup yatma gibi zevk ü sefâ çok anda
“Su içip yem yemeden gayrı cefâ yok anda
“Anda sakın dişilerde o letâfet başka
“Hele bir kere bakın düşmeyin ammâ ‘aşka”
Yaklaşınca eşek âyine-i âba baktı
Yüzü ‘aksin sezerek ağzı suyu pek aktı*

Eşek

“Vâkıâ görmedeyim dilber ü nâzik bir baş”

Tilki

“Çağırın tez anı gelsin size olsun oynas”
“Buraya gel” diye feryâd ederek taşıtı humâr
Kuyudan °aks-i sedasın İşidip şaştı humâr

Tilki

“Gördünüz mü sizi şimdi ediyorlar da vet
“Bu ziyâfette acep yok mu bana bir hizmet
“Burda kalsın yükünüz tek ininiz siz aşağı
“Arkanızdan gelirim olmağa tavla uşağı”
Eşek atdı yükünü yerlere kendin kuyuya
Tilki mirâs yedi tâ ana rahmet okuya

c) Şimdi de ikinci hikâyeyi teşkil eden Karakuş Yavrusu ile Karga'dan bahsedebiliriz: Anasının dağa yem tedârikine gittiği zaman bir bora çıkıyor. Dağdaki yuva içinde bulunan Karakuş yavrusu, o yuva ile berâber düşüyor. Köylü çocukları bu yavruyu yakalayıp kafese koyuyorlar. O sırada bir karga gelip dala konuyor, kiraz yiyor. Karakuş yavrusu, kargaya “bûlbûl ağa” sözü ile iltifât ederek yediğinin sadakasını istiyor.

d) Bir sivrisineğin, başıboşluğundan âzâdeliğinden arıya öğünerek bahsetmesi üzerine, arının reîsimiz var, müttehidiz, temiz yerlerde yaşarsız, siz her zaman temiz yerlerde yaşamazsınız, pis yerlerde de yaşarsınız diye cevap verişini hikâye ediyor. Ayrıca hikâyede içtimaî görüş bakımından mühim olan :

*Lâcerem bir de biri hiddet eder
Emdiğin kana seni diyyet eder*

mısrâlar da yer almaktadır.

Bu hikâyelerden *Eşek ile Tilki*; diliyle, muhâverelerindeki tabiilikle hâlâ örnek durumdadır.

Gündüz Akıncı'nın *Batıya Yönelirken Şinâsî* adlı risâlesinde, bu hikâyelerin kaynakları üzerinde bazı tahminlerde bulunduğunu ilâve edelim. Biz *Eşek ile Tilki* hikâyesini *Mesnevî*'deki “Tavşanın Hilesi” hikâyesiyle ilgili görüyoruz³

Şimdi, baştan beri söylediğimiz şeyleri bir iki cümle ile hülâsa etmeye sıra gelmiştir :

1. Şinâsî'den bize pek az şiir intikal edebilmiştir.

2. Şinâsî şiire divan şairi olarak başlar, bu edebiyatın tekniğinde kendi gücü ölçüsünde bir mükemmeliyete erişir.

3. Batı kültürünün tesirinde kaldıktan sonra eski tarzı bırakır; yeni bir çığır açma teşebbüsüne girişir.

3 Tahir-ül-Mevlevî, *Şerh-i Mesnevî*, C. I., kitap: II, s. 514 vd. İstanbul 1964,

4. Kendisinden sonra yetişenlere te'sirleri, bu yeni tarz şiiirleriyle.
5. Bu şiiirlerdeki teknik kusûrları, Türk edebiyatının asırlardan beri kavuştuğu imkânların birdenbire bırakılması sebebiyledir.
6. Bu yeni şiiirde halk ifâde tarzlarına râğbet etmiştir.
7. Şiiri süs unsurlarından tecrîd etmiştir.
8. Teferruat yerine, esâsı gözönüne serecek belirli unsûrlar üzerinde durmuştur.
9. Akılcıdır, halkıcıdır, kanûnu, adâleti, medeniyeti, tanzimatı, Reşid Paşa'yı öğer,. Taassubun, cehlin aleyhindedir.
10. Reşid Paşa'yı öğerken onun hakkında kullandığı sözler, Paşa'nın vâsıflarına uygundur.
11. Şiirimize, yeni ictimâf mefhumları yerleştirir.
12. Devri için çok büyük cesâret sayılacak sözler söyler.
13. Şiiri; didatik bir vasıftadır; birçok beyitlerine hikemî sözler yerleştirmiştir.
14. Edebiyatımıza, Avrupa tarzında manzûm hikâyeyi o getirir. Bu vâdide kendisinden önce tecrübe edilmiş hissini uyandıracak derecede muvaffakiyete ulaşır.

SEYYİD NESİMİ HAKKINDAKİ ÇALIŞMAMIZ¹

Dr. Hüseyin AYAN

"Nesimi, hayatı, edebî kişiliği, eserleri ve Türkçe Divanı'nın metni" adını taşıyan bu çalışma, önsöz, 5 bölüm ve şiirlerin fihristini kapsamaktadır.

Birinci Bölümde, Seyyid Nesimi'nin hayatı; kaynakların verdiği bilgilerin kıymetlendirilmesi yapılarak, bunlar muvacehesinde şairin hayatı oldukça geniş bir şekilde yazılmıştır.

İkinci Bölümde, Seyyid Nesimi'nin edebî kişiliği ele alınmaktadır.

Üçüncü Bölümde, Seyyid Nesimi'nin Türk Edebiyatındaki yeri ve tesiri belirtilmeye çalışılmıştır.

Dördüncü Bölümde, Seyyid Nesimi'nin Türkçe Divanı ile O'na izafe edilen Mukaddimetü'l-hakâyk adlı mensûr eserin durumu ele alınmıştır.

Beşinci Bölümde de Türkçe Divanı'nın tenkidli metni ve bu divanda yer alan şiirlerin fihristleri bulunmaktadır.

* * *

Çalışmamızın plânını ana hatlarıyla böylece özetledikten sonra bu bölümlerde söz konusu ettiğimiz hususları birer birer ele alalım :

Önsözde bu çalışmanın gayesi belirtilmiştir. Bu çalışmaya neden lüzum duyulduğunu şöyle ifade etmeye çalıştık :

"Kaynaklarda Nesimi'ye dair yazılanlar ekseriya hikâye olmaktan ileriye gitmediği gibi birbirini de tutmamaktadır. Edebiyat tarihleri ise Seyyid Nesimi'den birkaç kelimeyle bahsederler. Bu sözler arasında bize gerçek Nesimi'yi tanıtabilecek bilgiler yok gibidir. Bu yüzden, İslâmî Türk Edebiyatı'nın büyük şa-

1 Hüseyin Ayan, Nesimi, hayatı, edebî kişiliği, eserleri ve Türkçe Divanı'nın metni, Doktora Tezi, yöneten Prof. Dr. Hasibe MAZIOĞLU Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi No 111, 2c.

irlerinden olan Nesimî'nin hayat hikâyesi ve edebî şahsiyeti karanlıklar içindedir. Onu edebiyatımızdaki yerine oturtmak için ciddi çalışmalara ihtiyaç vardır. Bilhassa Yeni Türk Harflerinin kabulünden sonra divanını okuma imkânı da ortadan kalkmış bulunmaktadır. Zaten divanının Eski Türk Harfleriyle yapılmış baskıları da eksik ve yanlışlarla dolu olup ildir bir baskı yapılması zaruridir." dedikten sonra, Nesimî üzerinde yapılan çalışmalara da kısaca temas ettik. Bu çalışmalardan başlıcaları: Dr. Ali Alparşlan'ın "Câvidân-nâme'nin Nesimî'ye Tesiri 2" adını taşıyan doçentlik tezi ile Abdülbaki Gölpınarlı'nın "Nesimî, Usûlî, Ruhî 3" adlı kitapçığıdır.

Bunlardan başka Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde Saide Saygı 4'nın "Nesimî Divanı'nın Transkripsiyonu" ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde İbrahim Olgun' 5 un "Seyyid Nesimî, Hayatı ve Şahsiyeti" adlı mezuniyet tezleri vardır. Bunları da anmak gerekir.

Çalışmamızın Birinci Bölümünde Seyyid Nesimî'nin hayatı söz konusu edilmektedir. Bu bölüm 9-31. sahifeleri işgal etmektedir. Burada kaynakların Nesimî'nin hayatı hakkında verdikleri bilgiler derlenerek kıymetlendirilmektedir. Sonra da bu bilgi ve menkabevî rivayetler göz önünde tutularak Nesimî'nin hayatı yazılmaya çalışılmıştır. Nesimî'nin hayatı hakkında verilenleri teferrüâta düşünmeden kısaca özetleyelim :

Nesimî'nin doğum yılını ilk defa 1369/1370 olarak iddia eden M. Kulu-zâdedir 6. Bu iddiaya hiçbir kaynak gösterilememektedir. Selman Mümtaz'a 7 göre "sekizinci asrın son yarısında" doğmuştur.

Bazı kaynaklar, Rıza-Kulı-Han Hidayet'in Riyazî'l-ârifin'i 8 gibi, O'nun Şirazlı olduğunu, İbnü Hacer 9 Tebriz'li; Âşık Çelebi 10 Diyarbakırlı; Latifî ise 11 Bağdad'ın Nesimî nahiyesinde doğduğunu yazmaktadır. Latifî'ye itiraz

2 Dr. Ali Alparşlan, Câvidân-nâme'nin Nesimî'ye Tesiri, Doçentlik tezi.

3 Abdülbaki Gölpınarlı, Nesimî, Usûlî, Rûhî, İstanbul Yeni Matbaa, Varlık yayınları, 1953, 127 s.

4 Saide Saygı, Nesimî Divanı, Mezuniyet Tezi, 1964-65, 388 s. DTCF Kütüphanesindedir.

5 İbrahim Olgun, Seyyid Nesimî, hayatı ve şahsiyeti, Mezuniyet tezi, 1944-1945, 44 s. Türiyat Enstitüsü No: 192

6 Mehmed Kulu-zade, Azerbaycan Edebiyatı Tarihi, Bir heyet tarafından hazırlanmıştır. Baku, Azerbaycan İlimler Akademisi Matbaası, 1960, I c. s. 264.

7 Selman Mümtaz, İmadüddin Nesimî, Baku, Üçüncü Beynelmîlel Matbaası, 1926, 251 s.

8 Rıza Kulı-Han Hidayet, Riyazü'l-ârifin, Matbû, 1305, s. 235-236.

9 İbnü Hacer El-Askalâni, Enbâ'ü'l-gumr fi ebna'i-l-umr, Süleymaniye Kütüphanesi (Yeni Cami) No: 814. v. 122b.

10 Âşık Çelebi, Meşâ'irü'ssu arâ, Ankara Genel Kütüphanesi Eski Eserler Bölümü.

11 Latifî, Tezkire-i Latifî, İstanbul, İkdâm matbaası, 1314, s. 332-334.

edenler, Bağdad civarında böyle bir yerin bulunmadığını ileri sürüyorlar. Halbuki Mu'cemû'l-müellifin'de ¹² Muhammed b. Davud en-Nesimî'nin 901 H.de Nesim şehrinde öldüğü yazılmaktadır. Nesimî, kelime olarak da mânâ bakımından da mahlas olarak seçilmeğe değer bir sözdür. Bunu da hatırdan çıkarmamak gerektir.

Nesimî'nin asıl adı hakkında da çeşitli kayıtlar vardır. Mecâlisü'l-uşşâk' ¹³, Rıyazu'l-ârifin ¹⁴ ve Tezkire-i Latifi ¹⁵ de İmadü'd-din, Enbaü'l-gumr fi ebnâ'i'l-umr ¹⁶ da Nesimü'd-din, Muhammed et-Tabbâh'a ¹⁷ göre Künüzü'z-zeheb'de Ali en-Nesimî'dir.

Seyyid Nesimî, Latifi ve Rıyazu'l-ârifin'e göre, "Nesebi doğru ve yüksek dereceli seyyidlerdendir". İyi bir tahsil görmüştür. Bu, şiiplerinden de belli olmaktadır.

Ölüm tarihi hakkında iki güvenilir tanık vardır. Birisi, Refî'nin Beşâret-nâme ¹⁸ adlı mesnevisi; diğeri de Fuad Köprülü ¹⁹ tarafından tesbit edilen Mecâlisü'l-uşşâk'ın bazı nüshalarındaki 807 H. tarihidir. Bunların dışında Nesimî'ye ölüm yılı olarak 820/1417-18, Mecâlisü'l-uşşâk'ın bazı nüshalarında da 837 H. tarihi gösterilmektedir.

Seyyid Nesimî'nin, inancından dolayı Haleb'de derisi yüzülmek suretiyle öldürüldüğünde bütün kaynaklar müttefiklerdir. Muhammed Râgıb ²⁰ eserinde Künüzü'z-Zeheb'e atfen "Haleb'de Şeyh Şihâbüddin İbnü Hilâl tarafından, zındıklığından dolayı öldürülmesine ve tevbesinin kabul olunamayacağına" dair verilen bir fetvâ üzerine Sultan Müeyyed'in emriyle öldürülmüştür. Künüzü'z-Zeheb'e göre bu emir şöyledir :

"Derisi yüzülüp Haleb'de yedi gün teşhir edilmeli, bu hadise dellâllar vasıtasıyla halka duyurulmalı ve sonra da azaları parça parça kesilerek bir kısmı Dulkadir oğullarından Ali Beye ve kardeşi Nâsirü'd-din ile Osman Kara Yölek'e

12 Omer Rıza Kehhâle, Mu'cemû'l-müellifin, II. cilt, s. 298.

13 Emir Kemâleddin Hüseyin, Mecâlisü'l-uşşâk, Kânpür, 1314, s. 162-164.

14 Rıza Kuli-Han Hidâyet, Rıyâzu'l-ârifin, Matbû, 1305, s. 235-236.

15 Latifi, Tezkire-i Latifi, İstanbul, İkdâm Ba'baası, 1314, s. 332-334.

16 İbnü Hacer El-Askalâni, Enba'ü'l-gumr fi ebnâ'i'l-umr, Süleymaniye Kütüphanesi (Yeni Cami) No: 814. v. 122b.

17 Muhammed Ragıb b. Mahmûd b. Hâşim et-Tabbâh, A'lâmü'n-nübelâ bi-târîhi Halebi's-Şehbâ, Haleb, Matbaatü'l-âmiyye, 1925. s. 15-16.

18 Refîi, Beşâret-nâme, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi T.Y. No: 310.

19 Köprülü-zade Mehmed Fuad, Hayat Mecmuası (Nesimî'ye Dair) c. I, No: 20, 14 Nisan 1927.

20 Muhammed Ragıb b. Mahmûd b. Hâşim et-Tabbâh, A'lâmü'n-nübelâ bit-târîhi Halebi's-Şehbâ, Haleb, Matbaatü'l-âmiyye, 1925. s. 15-16.

gönderilmelidir. Zira Nesimî, bu zevatın inançlarını bozmuştur". Mezarı, derisinin yüzüldüğü yerdedir. Rıyâzü'l-ârifin ve ondan iktibaslarda bulunan kaynaklarda ise Nesimî'nin mezarı Şiraz'ın Zerkân köyünde bir ziyaretgâhtır.

Seyyid Nesimî'nin bu acıklı ölümü, bütün İslâm âleminde geniş yankılar yapmıştır. Bu fâcia, şâirlere ilham kaynağı olmuş ve Nisimî'yi Alevî-Bektaşî çevrelerin yedi büyük ve ilâhî şâirinden biri saydırmıştır. Bundan sonra Nesimî'nin hayatı etrafında menkabeler teşekkül etmiş, bu menkabeler ve rivayetler arasında gerçek Nisimî bir esrar perdesine bürünmeye yüz tutmuştur.

Seyyid Nesimî'yi sevenler, onu evliyâullah saymışlar, kınayanlar da zındıklıkla itham etmişlerdir.

Çalışmamızın İkinci Bölümünü Seyyid Nesimî'nin edebî kişiliği teşkil etmektedir. Bu bölümde, Nesimî'nin hayatında mühim bir yer tutan Fazlullah Hurûfî ile buluşmalarını esas alarak şiirlerini ikiye ayırıp incelemeye çalıştık. Fazlullah Hurûfî, Nesimî'nin düşüncesine yeni bir istikamet vermiştir. Fazlullah'ın öğrettiği sistemle Nesimî, ilâhî sırları çözmeye yarayan sihirli anahtarı bulduğunu zannetmiştir. Bu anahtar, tasavvufu karışık bir Hurûfîliktir. O halde Hurûfîlik nedir, sorusu ortaya çıkar. Bu düşüncenin veya bu tasavvufi akımın nelere istinad etmeye çalıştığını kısaca özetliyelim :

Hurûfîler, Allah'ın sıfatlarından en fazlasını taşıyan insanda bâhusus insan yüzünde 7 sayısı bulurlar. Bu yedi; 2 kaş, 4 kirpik, 1 de saç (sevâd-ı a'zam) ile meydana gelir. Bu 7 sayısını, 4 unsur (ateş, su, hava, toprak) ile çarparsak 28 sayısı elde edilir. Fazlullah Hurûfî'ye göre bu 28 sayısı, Hz. Muhammed'in dilidir. Allah, dinleri tedricî surette ikmâl etmiştir. İlk suhuflar, sonra da büyük kitaplar indirmiştir. İnsanlar, meramını harflerle anlatırlar. Allah, bu harfleri (kelâmı), gerektikçe fazlalaştırmıştır. Nitekim Hz. İsa'nın dili (Fazlullah'a göre) 24 harfli idi ve İncil 24 harf üzerine nazil olmuştur. Geriye doğru bu harf sayısı gittikçe azalır. Çünkü daha fazlasına ihtiyaç yoktu. Hz. İsa ile Hz. Muhammed arasında harflerin 4 tane fazlalaştığını görüyoruz. O halde Hz. Muhammed ile Fazlullah arasında da, dinlerini öğretebilme bakımından gelişen ihtiyaçlara göre bir fazlalık olması kadar tabii bir şey olamaz! Fazlullah da bu 28 harfe Fars dilinin p, ç, j, g, harflerini ilâve ederek harf sayısı 32 ye çıkarsa ne lâzım gelir? Fazlullah'a göre, bu rastgele yapılmamıştır. İlâve edilen bu 4 harfe karşılık, Arap alfabesinde lâmelif (ل) vardır. Bu lâmelif, ilâve edilen bu 4 harfin kâim-i makâmıdır. Hz. Muhammed, bunu haber(?) vermiştir. İşte böyle uydurma şeylere bir iki tane uydurma hadis de eklenince Hurûfîlik bir sistem olarak kurulmuştur.

Hurûfîler, işi o dereceye vardırmışlardır ki insan yüzünde tersine ve yanyana yazılmış ilâh (الله) ve Fazl (فضل) kelimelerini de okumuşlardır. Nesimî Divanı elyazmalarıyla Mukaddimetü'l-hakâyık nüshalarında, umumiyetle Hurûfîliğe dair yazılmış eserlerde bu şekillere rastgelinmektedir..

Hurûfilik, Kur'an-ı Kerim'deki bazı sûrelerin başlarında bulunan bir veya birkaç harften müteşekkil âyetlerle de uğraşmaktadır. Hurûfilere göre muhkemât ve mukattaât işte bu âyetlerdir. Bu harflerin manaları muhkem ve kat'îdir. İnsan yüzündeki harf sayısı yani 7 rakamı, alfabedeki harf sayısı, bu muhkem âyetlerin harf sayıları, tekrar edilenler ve tekrar edilmeyenler, mukattaât içinde bulunmayan harflerin mukattaâtta hangi âyetlerde gizlendiklerinin bir sisteme bağlanması Hurûfiliği meşgul etmiş, dolayısıyla Nesimî'nin şiiirlerine ilham kaynağı olmuşlardır. Seyyid Nesimî, bunları yalnız şiiirlerinde terennüm etmekle kalmamış, Mukaddimetü'l-hakâyık'ta da mensûr olarak işlemiş ve belgelendirmiştir.

Hurûfilik hakkında bu birkaç sözden sonra, Nesimînin Fazlullah ile buluşmasına dönebiliriz. Bu buluşma ile şairde husûle gelen düşünce değişikliğini değerlendirmeye çalışalım.

Hiç şüphe yok ki bu buluşma neticesi şairde meydana gelen düşünce değişikliği ile bundan önce yazdığı şiiirlerle sonra yazdıklarını yüzde yüz isabetle ayırmak mümkün değildir. Zaten şairlerin yazdıkları gazel veya kasidelere günü gününe tarih koymak gibi bir alışkanlık içine girmedikleri de gerçektir. Böyle olsa bile, yüzyıllar boyunca müstensihler bize bu tarihleri kolay kolay intikal ettiremezlerdi. Bu itibarla Nesimî'nin mesnevî, gazel ve tuyuğ tarzlarında yazdığı şiiirlere bakmaktan başka çare yoktur. Bunlara bakılınca da Nesimî'nin bazı şiiirlerinde "hikmetli söz, tâlimî edâ ve nasihat etme" arzusu göze çarpmaktadır. Diğer bir kısım şiiirlerinde ise Nesimî'nin hurûfilik anlayışı çok ağır basmaktadır.

"Nasihat etme" devresinde Nesimî, Hz. Ali, Ehl-i Beyt ve Eimme-i isnâ aşere (on iki imam) hayranıdır. Bunların sevgisi ile coşmaktadır. Şiiirinde hürmet bakımından Hz. Muhammed ile Hz. Ali'yi birbirinden ayıramamaktadır. Bu sevgi ve saygıyı başkalarına da aşılama için çırpınmaktadır. Büyük bir ihtimalle Nesimî bu devrede Hüseyinî mahlasını kullanıyordu. Fakat bunu kat'î olarak iddia etmek mümkün değildir. Zira aynı gazelin mahlası bir nüshada Hüseyinî, başka müshalarda ise Nesimî'dir. Müstensihler kendilerine bu sahada büyük bir oynama payı tanımışlardır.

Fazlullah Hurûfî'nın, Şirvan'a, Timur'un oğlu Miran-şah'a sığınmak üzere gelişiyle Nesimî de Hurûfiliğe intisap ediyor. Fazlullah'ın tâlim ettiği usûl ile ilâhî sırları ve Kur'an'ın rumuzlarını çözebileceğini sanıyor. Fazlullah'ı peygamber, peygamber ne kelime, adetâ ilâh kabul etmekte de gecikmiyor. Kur'an-ı Kerim'de fazl (فضل) kelimelerinin geçtiği âyetlerden yapılan iktibaslar veya o âyetlere telmihlerde bulunarak bu hususa işaret etmeyi deneyen şair, Fazl'a karşı büyük bir sadakat ve sevgi ile bağlanır. Aliyyü'l-ae'lâ ile Nesimî Fazl'ın en sadık halifelerinden olurlar. Fazlullah, Miran-şah tarafından öldürülür. Nesimî

ile Aliyyü'l-â'lâ da fecî şekilde îdam edilirler. Hurufîler, uzunca bir süre takib edilmişler hattâ Edirne'de ²¹ toplantı halinde oldukları bir sırada basılarak evle birlikte yakılmışlardır.

Fazlullah tarafından tasavvufî mezcedilerek harflere ve sayılara dayanılarak ilâhî sırları anlamak veya çözmek için kurulan bu tarikat, sünî çevrelerce benimsenmemiş ve tâkibata uğramıştır. Halbuki bu harfler ve sayılar dünyası, Nesimî ve arkasından gelenler için coşkun bir ilhâm kaynağı olmuştur. Bu görüşe yönelen Seyyid Nesimî, çok canlı imajlarla süslü, pürüzsüz bir ifade ile gazeller, tuyuğlar, terci-i bendler ve mesnevîler yazmıştır.

Yazma divanlarının başında bulunan

*Deryâ-yı Muhîtt cûşa geldi
Kevn ile mekân hurûşa geldi
Sırr-ı ezel oldu âşkârâ
Arif nice evilesün müdârâ*

beyitleriyle başlayan mesnevîsinde O'nu cûşa ve hurûşa getiren Hurûfîlik inancıdır. Bu inancın samimiliğinden şüphe etmeye mahal yoktur. Nesimî'yi izleyen Şah İsmail (Hatâyî)' de sun'îlik hemen göze çarpar. Nesimî'de ise hiçbir zorlamaya rastlanmaz; kalbinden diline geldiği gibi ifade etme kolaylığı görülür. Şiirlerinde kullandığı vezin ve şekil bu ifadeyi âdetâ kolaylaştırır.

Nesimî'nin şiirlerinde kullandığı mazmunları da, bazı örnekler vererek, göstermeye çalıştık. Nesimî'nin Divan Edebiyatı'mızın kurucuları arasına nasıl ve nelerle girdiğini burada delilleriyle görmek mümkündür. Çalışmamızın bu kısmında Prof. Dr. Ali Nihat Tarlan ²² ile hocam Prof. Dr. Hasibe Mazıoğlu'nun ²³ bu yoldaki eserlerinden faydalandık.

İslâmî Türk Edebiyatı'nın temelinde oturan büyük şair Seyyid Nesimî, Şeyhî'den çok önce ve çok güzel bir ifade tarzıyla bu edebiyatta müsterek olan mazmunları Türk diline aktarmış ve onlara Türkçe'nin de ifade gücünü eklemiştir. Nesimî'nin şiirleri üzerinde bugüne kadar böyle bir inceleme yapılmamıştır.

Çalışmamızda Seyyid Nesimî'nin şiirlerinde kullandığı bazı edebî san'at nevelerine de temas ettik. Bazı diyoruz, zira bütün edebî san'at nevelerine ve hattâ mazmunlara, bu çalışmada ayrılandıktan fazla yer ayrılmış olsaydı, bu, Nesimî divanını birkaç kere yazmak gibi bir durumla karşı karşıya kalmak demek olurdu.

21 Atâyî, Zeyl-i Hadîkâtü'l-Hakâ'ik fî tekmileti's-şekaik, İstanbul, 1268 2 c.

22 Prof. Dr. Ali Nihat Tarlan, Şeyhî Divanını Tetkik, İstanbul, Sühûlet matb. 1934 s. 234+112

23 Prof. Dr. Hasibe Mazıoğlu, Fuzûlî-Hafız- iki şair arasında bir karşılaştırma, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1956. 9+384 s.

Çalışmamızda, Nesimî'nin şiirlerinde kullandığı şekiller de ele alındı. Nazım şekillerinde Nesimî'nin Türkçe şiirlerinde mesnevî, gazel,müstezâd, murabbâ, terci-i bend, tuyuğ ve beyitlere başvurduğu görülür. Farsça şiirlerinde rubâî'yi de denemiştir.

Seyyid Nesimî'nin şiirlerinde kullandığı vezinlerle bu şiirlerin kaafiye durumları incelenmiş; divanında kullanılan vezinlerle şiirlerinin kaafiyelere göre dağılışını gösteren iki tane de cedvel eklenmiştir.

Seyyid Nesimî'nin Türk Edebiyatındaki yeri ve tesiri başlığını taşıyan bölümde ise örnekler vererek bu tesir göstermeye gayret edilmiştir. İlk Seyyid Nesimî üzerinde etkili olan şairlere işaret edilmiştir.

Nesimî'nin ölümünden 30 yıl kadar sonra 840 H. de Ömer b. Mezîd tarafından yazılan Mecmû'atü'n-nezâ'ir de ²⁴ şairin Ahmedî, Ahmed-i Dâî, Kanberoğlu ve Şirâzî'ye nazireler yazdığını görmekteyiz. Evhâdî-i Kirmânî'ye de nazirelerine rastlanmaktadır. Nesimî üzerinde İran Edebiyatının tesirini, Farsça divanının tenkidli bir metni hazırlandıktan sonra incelemek doğru olur.

Ömer b. Mezîd'in Mecmû'atü'n-nezâ'ir'inde Nesimî'nin şiirlerini tanzir eden şairlerin sayısı onbeşi geçmektedir. Edirneli Nazmî'nin ²⁵ nazireler mecmuasında bu kafileye ikinci bir şairler dizisi katılmaktadır. Bunlar arasında Şeyhî, Zatî, Necatî, İshak Çelebi gibi şairler de vardır. Bu kafiledeki şairlerin sayısı da yirmiden fazladır. Şaire nazire yazarların sayısını daha da çoğaltmak mümkündür. Bizim gayemiz, Nesimî'ye nazire yazarları göstermek olmayıp şairin tesir sahasını göstermektir. Nesimî'nin derin tesirini bütün şairler üzerinde aramaya kalkışırsak cildlerle eserler vücuda getirilebilir. Tasaavvuf ve tasavvufla mezcedilmiş Hurûfilik, yüzyıllarca Türk Edebiyatını meşgul etmiştir.

İslâmî Türk Edebiyatında Nesimî tesirini canlı tutmaya sebep olan şairler vardır. Bunların başında Şah İsmail'in Melikü's-şu'arâ ünvanını tevcih ettiği Habîbî ile bizzat Hatâyî mahlasıyla şiirler yazan Şah İsmail gelir. Şah İsmail'in, şiilîği bir devlet dini yapmak istemesi buna sebep olmuştur, denebilir. Gerek Habîbî ve gerekse Şah İsmail ikisi de Hurûfî idiler. Fakat bu Hurûfilik, Nesimî'nin samimî Hurûfilîği değildir. Habîbî, Nesimî ve Fuzûlî kadar büyük bir şair olmamakla beraber bu ikisi arasında köprü vazifesini görmesi bakımından büyük önem taşımaktadır. Çalışmamızda Nesimî'nin Fuzûlî'ye olan tesirini de divanından örnekler vererek göstermeye çalıştık. Tabiatıyla Nesimî'nin Fuzûlî gibi büyük bir şairi devamlı olarak etkisi altında tutması mümkün değildir. Nitekim Fuzûlî, Nesimî'nin tesirinden kurtularak kendi tesir sahasını vücuda getirmekte geçikmemiştir. Habîbî, Nesimî tesirinde kalarak şiirlerini yazdığı sı-

24 Ömer b. Mezîd, Mecmû'atü'n-nezâ'ir, Kitapçı Raif Yelkenci'deki fotokopilerden (Eserin aslı Londra British Muzeum'dadır).

25 Edirneli Nazmî, Mecmû'atün-nezâ'ir, Nûr-ı Osmaniye Ktb. No: 3703.

ralarda O'nu da tanzir edenler vardır. Bu hususu da Eğridirli Hacı Kemâl'in Câmî 'u'n-nezâ'ir 'inden ²⁶ tâkib etmek mümkün oluyor. Böylece Melikü's-suarâ Habibi'ye nazire yazanlar aslında —Nesimî tesirinden kendisini kurtaramamıştır- Nesimî'nin izinde yürüyorlardı.

Usûlî ile Rûhî de Nesimî'ni tesiri altında şiirler yazmışlardır. Hattâ Usûlî'ye "Fazlullâh-ı Sâni ve sırr-ı Seyyid Nesimî" dediğini Latifi kaydetmektedir ²⁷. Muhibbî mahlesiyle şiirler yazan ve bir divana sahip olan Kanunî Sultan Süleyman da Nesimî'ye nazireler yazan şairler arasında yer alıyor. Bu bölümde Nesimî'nin kimlere ve ne şekilde tesir ettiğini tanıklarıyla göstermeye çalıştık. Bununla beraber Nesimî'nin tesiri bizim zikrettiğimiz kadardır, demek iddiasında değiliz.

Nesimî'nin pürüzsüz dili, yüksek sanat gücü ve pek samimi tasavvuf anlayışı, özellikle Hurûfî inancı, daima dikkati çekmiş ve şiirleri sevilerek okunmuştur. Nesimî'nin tekke şairleri üzerindeki etkisi çok canlıdır. Bu husus ayrı bir araştırma konusu yapılabilecek kadar önemlidir. Nesimî'nin yazma divan nüshalarını ararken temas ettiğimiz tekke ve tarikat mensupları arasında Seyyid Nesimî'nin pek canlı olarak yaşadığını hayretle müşahede ettik. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Nesimî, bilhassa Alevî-Bektaşî çevrelerde tesirini bütün canlılığıyla devam ettirmektedir. Zaten Nesimî, 7 büyük ve ilâhî şairden biridir. Yedi büyük ve ilâhî şairin diğerleri ise Hatâyî, Fuzulî, Pîr Sultan Abdal, Kul Himmet, Virânî ve Yeminî'dir.

Nesimî'nin ölümündeki fecâat bir yana, onun tesirini canlı tutan en büyük âmil, şiirlerindeki sanat gücüdür.

Çalışmamızın IV. Bölümünde Seyyid Nesimî'nin eserleri ele alınmıştır. Nesimî'nin bugüne kadar bilinen eserleri: Türkçe Divanı, Farsça Divanı ve Mukaddimetü'l-Hakâyik adlı mensûr eseridir.

Çalışmamızda, Türkçe Divanı'nın bugüne kadar yapılan çeşitli basmaları ile elyazmalarının durumu incelenmiştir. Bu arada, metnin kurulmasında karşılaşılan güçlükler ele alınarak izlenen yol anlatılmıştır. Bu güçlükler, muhteva bakımından ve nüsha farklarının fazlalığı bakımından ayrıca imlâ hususiyetleri bakımından karşılaşılan güçlükler olmak üzere üç kısımda söz konusu edilmiştir. Bu çalışmada ayrıca metnin kurulmasında esas alınan nüshaların durumları oldukça geniş bir şekilde açıklanmıştır. Yine bu bölümde, metne esas alınan nüshaların neden dolayı seçildikleri belirtilmiştir.

Türkçe Divanı'ndan sonra Seyyid Nesimî'nin ikinci mühim eseri Farsça Divanı'dır. Bu güne kadar bu divan hakkında bilgi veren olmamış fakat varlı-

26 Hacı Kemâl, Câmî 'u'n-nezâ'ir,

27 Latifi, Tezkire-i Latifi, İstanbul, İkdâm Matbaası, s. 38 de.

ğından daima bahsedilmiştir. Farsça Divanı'ndan, Türkçe Divanı basmalarının başına 26 gazel, 2 terci-i bend konmakla yetinilmiştir. Biz bu çalışmamız sırasında Nesimî'nin Farsça Divanı yazma nüshalarını da gözden geçirdik ve güvenilir elyazmalarında 202 gazel, 3 mesnevî, 2 terci-i bend, 1 müstezâd, 14 rubâî ve 2 kıt'a tesbit ettik. Farsça Divanı üzerinde yapılacak bir araştırma bu şiirlerin sayısını arttırabilir. Divan'ın bulunduğu yerleri biz bu çalışmamızda belirttik.

Nesimî'nin üçüncü mühim eseri Mukaddimetü'l-Hakâyık'tır. Bu eserin Nesimî'ye aidiyeti şüphelidir. Bu eserden, kimlerin ne şekilde bahsettikleri çalışmamızda gösterilmiştir. Burada kısaca şunu söyleyebiliriz :

Mukaddimetü'l-Hakâyık, bütün kütüphane kataloglarında Nesimî adına kayıtlıdır. Eserin konusu, Seyyid Nesimî'nin şiirlerinde dile getirdiği Hurûfilik inancıdır. Nesimî, bu eserde bazı Hurûfî inançlarını belgelendirmek için ileri sürülen âyet ve hadisleri de bol bol şiirlerinde kullanmaktadır. Bu yüzden Mukaddimetü'l-Hakâyık'la Nesimî'nin şiirleri arasındaki muvazilik açıkça göze çarpar. Buna rağmen kesin bir kanaat izhar etmek için, Mukaddimetü'l-Hakâyık'ın daha eski nüshalarını bulmak zarureti vardır. Hattâ orijinalini bulmak gereklidir. Eldeki nüshalarda dil özellikleri kaybolmuştur. Nesimî'nin şiirlerindeki lehçe özelliklerine nazaran eser hakkında cesaretle hüküm verilemiyor. Biz burada ifade ettiğimiz hususları da gözönünde bulundurarak bu eserin oldukça geniş bir özetini verdik. Hiç olmazsa Mukaddimetü'l-Hakâyık'ın neden veya nelerden ne şekilde bahsettiği ortaya çıkmış oldu. Bundan sonra Mukaddimetü'l-Hakâyık adını duyanlar, onun nelerden bahsettiğini de öğrenme imkânına sahip olacaklardır. Bu arada Mukaddimetü'l-Hakâyık yazmalarının durumundan da söz etmeyi ihmal etmedik. Bu bölümün sonunda, çalışmamızda adı geçen eserlerin bir listesini sunduk.

Çalışmamızın V Bölümünde Türkçe Divan'ın metni yer almaktadır. Nesimî'nin Türkçe Divanı'nda 3 mesnevî, 456 gazel, 4 müstezâd, 1 murabbâ, 3 terci-i bend, 321 tuyuğ ve 4 beyit vardır. Toplam beyit sayısı 6062 dir.

Bu bilgiler muvacehesinde derhal hatıra gelen soru şudur: Acaba Seyyid Nesimî'nin şiirleri bunlardan ibaret midir? Başka şiirleri yok mudur? Varsa hangileridir ve kaç tanedir ?

Bu biçim sorulara cevabımız şu olacaktır: Bizim çalışmamızın bir sınırı vardır. Bu sınır, metni kurmaya esas aldığımız, muteber elyazmalarının çizdiği sınırdır. Bu nüshaların dışında kalan ve inceleme imkânını bulduğumuz nice yazmalar ve cönklerde Nesimî mahlasıyla yazılmış şiirler vardır ki daha ilk bakışta üslûp ve ifadelerindeki değişiklikler göze çarpmaktadır.

Bu arada şairin elyazısıyla yazılmış bir nüshayı bulamadığımızı ve en eski tarihli nüshanın da vaktiyle Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi'nde

olup halen kaybolmuş bulunan 874 H. tarihli nüsha olduğunu ²⁸ belirtmek isteriz.

Çalışmamız esnasında Seyyid Nesimî'ye aidiyeti şüpheli görülen 395 gazel, 10 murabbâ, 5 muhammes, 3 müstezâd, 55 tuyuğ ile 3 beyit tesbit etmiş bulunuyoruz. Yukarıda da belirttiğimiz gibi bu şiirler, çok muahhar elyazmalarında ve cönklerde bulunmaktadır. Bu şiirlerin sahibi, başka Nesîmi veya Nesimîler aramak gereklidir. Bu yolda yazılmış bulunan Cahit Öztelli'nin Kul Nesimî ²⁹ adlı kitabı Nesimîlere bir belirlilik verememiştir. Aksine Seyyid Nesimî ile Kul Nesimînin bir çok şiiri birbirlerine karışmış oldu. Her ne kadar Seyyid Nesimî'ye ait şiirler bu çalışmamızla esas sahibini bulmuş iseler de diğerleri araştırmacıları beklemektedirler.

Kısaca şunu söylemek yerinde olur ki Nesimî üzerinde, muhtelif yönlerden daha birçok araştırma yapılabilir. Seyyid Nesimî hakkında yapılacak çalışma ve araştırmalar bitmiş sayılmamalıdır. Azerbaycan İlimler Akademisi 1970 yılını Seyyid Nesimî'nin doğumunun 600. yılı olarak kutlamak üzere hazırlıklar yapmaktadır. Bu itibarla Nesimî hakkında yapılmış bazı araştırmalara intizar edebiliriz ³⁰.

28 Kaybolan bu nüshanın fotokapisi daha önce Millî Kütüphane tarafından alınmış olduğundan biz bu fotokopilerden faydalandık.

29 Cahit Öztelli, Kul Nesimî, Ankara, Töyko Matbaası 1969, s. 120.

30 Azerbaycan İlimler Akademisinin böyle bir kutlama yapıp yapmadığını öğrenemedik.

"Dede-Korkut Oğuznâmeleri" Işığında Tarih Araştırmaları(*)- I.

KARAPAPAK (BORÇALI-KAZAK) URUĞUNUN KÜR-ARAS BOYLARINDAKİ 1800 YILINA BİR BAKIŞ

Dr. M. Fahrettin KIRZIOĞLU

Ahıska, Kars, Revan ve Gence bölgelerindeki yerli Türkler, ötedenberi "Gürcistan" denilen ülkeyi, iki bölük olarak anarlar: Merkezi *Tiflis* olan doğu kesimine "Sağ -Gürcistan" veya "Terekeme-Gürcistanı" derler ki, Avrupalı seyyahlar'ın "Georgie turque" (Türk-Gürcistanı) dedikleri ülke ¹ burasıdır; merkezi *Kutayıs* olan batı kesimine de, "Sol-Gürcistan" veya "Asıl -Gürcistan" derler. Bu deyimler, adigeçen illerdeki halk şiirlerinde de geçer. *Kür ırmağı* boyundaki ülkede *Türkler*'in çokluk ve *İslâm* olmaları,batı kesimine "Asıl-Gürcistan" denilmesine sebep olmuştur. Bu deyim, XVII. Yüzyılda KÂTİP -ÇELEBİ ve EVLİYA-ÇELEBİ'de de görmekteyiz ². *Tiflis Vilâyeti*'ne bugün de "Terekeme-Gürcistanı" denilmesi, koyuncu ve yarıcı "Karapapak-Terekemeleri"nin burada çok kalabalık ve güçlü olmalarındandır. *Yukarı-Kür* boylarındaki "Karapapak" adlı çoğu Sünnî-Hanefî, azı "Mürüt" (Mürîd/yarı-şaman-müslüman) ve Şîî mezhebinde olan Türkler, başlıca: *Borçalı* ve *Kazak/Kazakh* adlı iki kola ayrılırlar; ve *Kıpçak Kuman-Khazar* uruğundan sayılırlar. Ekinciliğe ve yerleşik yaşayışa yeni yeni alışan bu çok yiğit atlıgöçebe "Ulus"un, II. Yüzyıl sonlarında

*) Bu küçük başlık altında, *Atatürk Üniversitesi* yakın araştırma bölgeleri olan *Kür, Aras, Çoruk* ile *Yukarı-Dicle* ve *Fırat* çevrelerindeki uruğlar ve başlıca merkezlerin tarih, etnografya, sosyoloji, dil ve folklor durumları tanıtılacaktır. İlk yazı, en doğudaki "Karapapak" denilen "Terekemeler" (Terâkime) koluna ayrılmıştır. Burada anılan hususların ve *Dede-Korkut Oğuznameleri*'nin İslâmluktan önceleri *Hazar Denizi* ile *Kızılırmak* başlıkları ve *Diyarbakır-Mardin* arasında yaşayan *Eski-Oğuzlar*'dan kaldığı yolundaki tezimizi anlamak için, bizim, *Kars Tarihi I. Cilt* (1953 İstanbul) kitabımızın görülmesi gerekir.

(1) İsmail H. DANİŞMEND, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, III. 16.

(2) *Gürcistan*'da "Açıkbaş (İmeret), *Dadyan* (Megrel) *khâlis Gurcû* itibar olunur" (KÂTİB-ÇELEBİ, *Cihannümâ*, s. 406); "Kütatıs Ülkesi"nin (İmeret'in) "asıl ismi, *Açıkbaş Vilâyeti*'dür"; "Asıl-Gürcistan'dan *Kütatıs Kal'ası*, *Çıldır*'a (Eyalet merkezi *Ahıska*'ya) iki menzil karibdür" (EVLİYA-ÇELEBİ, II. 320, 324).

Kafkaslar kuzeyinden *Borçalı-Kazak çayları* bölgesine gelip yerleşmeleri ve adlarını bu sulara vermeleri, 1064 te *Selçuklu Alp-Arslan*'ın "huzur"unda toptan *İslâm* dinine girmeleri; yaylakçı-kışlakçı yaşayışları, *Türkistan*'daki *Karakalpak-Kazak ağız* ile konuşmaları ve pek zengin halkıyatı, son derecede mühimdir. Biz, burada, yazılı belgelerdeki bilgileri ve bunların, "*Çinçavat*" dedikleri batıdaki komşuları yerleşik eski *Gogar* halkına bakışlarını, ana çizgilerle göreceğiz.

Süryani BARDESAN'dan alınma olduğuna işaret edilen bilgilere göre, *Küçük-Arsaklı* hükümdarı *Valarş* (194-216) çağında—ki, yaptırdığı "*Valarş-akert*" / Eleşkirt ile, şimdi Ermeni-Gregoryen Katolikosluğu kürsüsü bulunan "*Kasakh çayı* yanında" ki "*Valarş-abad*" / Eçimiyadzin'de adı yaşamaktadır—, 197 veya 200 yıllarında, *Kafkaslar* kuzeyindeki "*Barsil* / *Basil*'ler ve *Khazir*'ler (Kazar'lar), (Dağıstan-Şirvan arasındaki Demirkapı'dan ibaret) *Cor-Kapısı*'nı geçerek, hâkimleri *Venaseb* ve *Surhab* (nüsha: Surhan/Surhag) ın başbuğluğunda *Kür* ırmağını aştılar"; ve *Kür* boyları ile *Aras* çevresini vurup, yağmaladılar. Arkadan, ordusu ile yetişen "Armenya" kralı *Valarş* (Dede-Korkut Oğuznameleri'ndeki "Salvur-Kazan Khan" sülâlesinin atası "Olaş"), onları takip ederek, "*Cor-Kapısı*"ndan geçerlerken kırgına uğrattı. Fakat sonradan, aynı akıncılar ile yapılan savaşta, onların "meharetli okçuları", *Valarş*'ı okla vurarak, öldürdüler³. Aynı bahiste KHORENLİ'nin, Süryani BARDESAN'dan aldığını bildirdiği bu haberlerden önce, yeni başkent "*Valarşabad*" ın kurulduğu (Arakaz/Elegez dağı kuzeyinde Borçalı-çayı kaynaklarına yakın yerden doğup, Revan ovasında) "*Vartkes Bahçesi*"nin (batı yanından geçip Aras'a karışan ve bugün de aynı adla anılan) "*Kasakh çayı*"ndan bahsetmesi⁴, çok mühimdir. Bu, "*Barsil*'lar" ile birlikte gelen ve *Tiflis-altı*'ndan *Arakaz/Elegez* dağı çevresine değin yerleşen yaman-okçu "*Barsil*'lar" ın yoldaşı "*Khazir*'ler"nin, "*Kasakh*" adı ile tanıdığını gösterse, gerektir.

MARQUART, *Barsillar* ile *Khazirler*'in gelişinin 197-216 yılları arasında olduğunu sanar⁵. ARTAMONOV, rusçaya tercüme edilen KHORENLİ'den bu haberi naklederken, "*Khazarlar*"ın ilk defa olarak 193 ve 213 yıllarında" bu iki hâdise ile anıldığını yazarak, *Valarş*'ın adını da, -nedense- "*Vakharşak*" diye gösteriyor⁶. D.M. DUNLOP, Onsekizinci Yüzyılda lâtinceye çevrilen KHORENLİ'nin eserinde, iki hâkimin adlarının "*Venasepo*, *Surhako*" olduğunu ve ilk akının 198 yılında yapıldığını, yazıyor⁷.

(3) KHORENLİ, II, 65; AGATHANGELOS (XIII), Valarş'ın yaptığı başkente hem "*Valarşabad*" hem de "*Yenişehir*" denildiğini anar. VI. Yüzyıl Bizans tarihçisi PROKOPIUS da (Bell. Goth., IV, 3), *Dağıstan-Demirkapısı*'nı "*Zur*" adı ile anar. Buradaki Türk boyu "*Sol/Çor*"lardan bu adla anılıyordu. "*Sol Türkleri*" için bk. TOGAN, Giriş, I, 55, 75, 83, 174, 217. 860 ta İtil bölgesinden göçen 8 Peçenek boyundan birisinin adı da "*Çur*" olup, "*Kankar/Kangar*" Ulusuna bağlı idi (Akdes N. KURAT, Peçenek Tarihi, 1937 İstanbul, s. 44, 54).

(4) KHORENLİ, II, 65.

(5) TOGAN, Giriş, I, 469 n. 311.

(6) ARTAMONOV, İstoriya Khazar, 1962 Leningrad, s. 115.

A. Zeki V. TOGAN, II. Yüzyıl ortalarında PTOLEMEUS'un "Edil havzasında yaşayan bir kavim sıfatı ile" andığı "Sabir'ler"e komşu "Borusk'lar"ın, "Bulgarlar"ın diğer bir kolu olan Boroç-Boroçoğlu/Borçalı-lar"dan ibaret olacağına ⁸, haklı olarak işaret eder. Yine TOGAN, Arap kaynaklarında, "Edil-Bulgarları ile Khazarlar"ın mühim bir boyu sıfatıyla Barsula, Al-Borşaliye, yahut Al-Borsul adını verdikleri bir kabileyi" andıklarını; Bizans kaynaklarında bu adın, Barselia ve Barsla'lar biçiminde yazılıp; "Edil-Bulgarları rivayetlerinde Baraç, ve Kıpçak kabile adlarında Boroç-oğlu şeklinde yazılan isimlerin de, aynı kabilenin adı olduğu tahakkuk etmiştir" diyor; ve "Orta-Kür ırmağı sağında, eski Gogaren ülkesinin doğu kısmında, kendi adları ile Borçalı tesmiye olunan san-cakta Borçalılar adıyla yaşamakta" olan kolun, "Kafkasya güneyine, eski Kha-zarlar zamanında geçmiş görün"düklerini; KHORENLİ'de "Barsil'k"(Barsil'ler) denilen bu kavmin, İBN KHURDADBEH'te anılan, "Khazar denizi batısında bir yerde Sasaniler'e tâbi Bor(u)cân isminde bir Melik'in" adının, İnan dilince Boruç'un (Boruç'ân diye") "cemi' olduğunu zannediyorum" ⁹ diyor ki, pek doğrudur.

Kartlis-Çkhovreba'da, yukarıda anılan Valarş'tan önce, "Armenya"da kı-rallık yapan Arsaklılar'ın, son "Kartloslu Hanedanı"nı yıkarak Kartel'e hâkim olup, son Kartloslu II. Amzasp (Hamazasp) (164-182)ın kızkardeşinden doğan oğlu "Rew" (182-190) ile, Son-Arsaklı(182-300) sülâlesinin Meskheta'da yerleşerek hüküm sürmeye başladığı anlatılmakta¹⁰ ; ve Khazar-Barsıl akınları ile savaşlarından hiç bahsedilmemektedir. XIII. Yüzyıl sonlarında eserini yazan Ayrıvanklı MEKHİTAR'ın ermenice kroniğinde, Kartel hükümdarı Rew'in adı, "Vroyn" olarak geçer ¹¹.

Barsıl'lar, III. Yüzyıl sonlarında veya 300 yıllarında ikinci ve çok geniş bir akınla Erzurum, Muş ve Karabağ bölgelerine değin yayıldılar; Kartel'i ellerine geçirdiler. 324 te ölen Süryani rahibi (Muş'tan yetişme) Klaglı ZENOB, sonradan ermeniceye çevrilen (ve aslı kaybolan) "Daron (Muş-Bitlis-Ahlat) Tarihi"nin sonunda bu uğurda şu bilgileri veriyor: Arsaklı Aziz-Greguvar, "Büyük" unvanlı II.Tridat çağında (300 yıllarında) Hıristiyanlığı yaydı. Bu sırada, "Kuzey-Hükümdarı, bir ordu topladı ve İber Beği (Sasanlı I. Şahpur'un oğlu olup, Meskheta'da Kisra sülâlesini kuran ve son tesbitlere göre 300-362 arasında hüküm süren "Meribanes"/Mihran/Mirian) üzerine yürüdü; o da, ülkesini bırakıp kaçınca, Garin (Dede-Korkut Kitabı'ndaki "Karun-Eli"/Erzurum) şehrine değin kovaladı; ülkeyi zaptederek 48 bine yakın tutsak götürdü" Kırıl Tiridat'tan yardım dileyen

(7) D.M.DUNLOP, The History of The Jewish Khazars, 1954, New Jersey, s. 9 n. 28, 29.

(8) TOGAN, Giriş, I. 165, 456 n. 293.

(9) Aynı eser, I. 172, 456 n. 321.

(10) M.BROSSET, Histoire de la Géorgie, I. 77-78. Hükümet yılları, Gürcü tarihçilerinin son tesbitlerine göre alındı (ALLEN, A History of the Georgian People, 1932 London, s. 376).

İber Beği için, "Abahuni" (Malazgirt bölgesi) *Beği* idaresinde 30 bin asker toplandı. *Abahuni* kesimini de alan *Kuzey-Hükümdarı*, 60 bin altın karşılığında burayı boşalttı. Sonunda, "Kuzey Kumandanı ile *Kıral Tiridat*, şiddetle savaştı" *Kuzeyli Başbuğ*, *Tiridat*'ın sol-kolunu ağırca yaraladı; *Kıral* da, onun başını ikiye yarı, zaferi kazandı. Akıncılar, "Hark"(Hınıs-çayı ile *Murad*'ın kavuştuğu yer) topraklarını ve "Garin şehri"ne değin aldıkları yerleri boşaltarak çekildiler. *Tiridat* ve *Beğler*, "Aziz-Greguvar"ın (Dede-Korkut'un) yanına gelip, hep birlikte *Tanrı*'ya şükran duaları yaptılar ¹².

"Büyük" *Tiridat*'ın kâtibi *AGATHANGELOS*, bunlardan hiç bahsetmez. *KHORENLİ*(II,85), *ZENOB*'un "Daron"(Ahlat-Muş) bölgesinde yapıldığını anlattığı yukarıki savaşı, "Kuzey-Âsileri"ile Büyük-Tiridat'ın "Karkarlı(Gogarlı)lar-Ovası"nda yaptığını anarak, *Arsaklılar* ile savaşanların "Pa(r)sil'ler Hükümdarı" olduğunu belirtir; *Tiridat*'ın onları yendikten sonra "Hunlar ülkesi"ne değin" kovaladığından ve bu kanlı savaş sırasında, *Arsaklı Başkumandanı* "Mantag-Uni'li" (Dede-Korkut Oğuznâmeleri'ndeki "Kara-Budak") hanedanından "Ar-davazd"ın öldüğünü; dört kumandanın birisi olan "İberler Valisi *Mihran*"ı , *Hiristiyanlığı* gizlice benimsediği için, ülkesini de bu yeni dine sokmak üzere, yerine gönderdiğini; "Pakarad" ın Süvari-Başbuğu, "Reşduni (Dede-Korkut Oğuznâmeleri'ndeki «Alp-Rustam») hanedanı Satrapı *Manacih*r ve *Amad-Uniler* (Bogduz-Aman'lı) Satrapı *Vahan*" ile, Pers'te *Ardaşir* oğlu "Sapor" (I.Şahpur, 241-272) üzerine yürümeye hazırlandığını nakleder.

Barsıllar'ın bu ikinci ve büyük akınlarının tarihini, *ZENOB*'a göre 300 den az sonra, *KHORENLİ*'ye göre de 272 den önceye(?) almak gerekiyor, diyen *ARTAMONOF*, "Armenya'ya yerleşen güçlü *Basıl/Barsıl* boyu"nın, önce III. Yüzyılın başlarında, sonra da sonlarında geldiğine işaretlerle yetinip, şöyle diyor: "şüphesiz ki *Barsıllar*, eski bir *Kuzey-Kafkas* kabilesidir"; onların varlığı burada (Kafkaslar kuzeyinde) "Hunlar"ın istilâsına değin" sürmüştür ¹³. Biz, *KHORENLİ*'deki "Sapor"u, I.si değil, II. Şahpur (310-379) olarak kabul etmeliyiz. Çünkü,

(11) M. BROSSET, H. d. l. Géorgie, I. 79 n. 5.

(12) V.LANGLOİS tercümesi, II. 351, 354-355. *KALANKAYTLI* (VII), "Büyük *Tiridat*"ın topladığı ordu ile, "Gargar (Gogar)-Ovası"nda *Kuzeyliler* ile yaman bir savaşa tutuştu"ğu; bu cenkte "Basıl Hükümdarı"nın, *Tiridat*'a karşı çıkıp, onu yakalamak için (at üzerinden) "urgan/kemend attı"ğını, fakat düşüremediğini; *Tiridat*'ın "Basıl Hükümdarı"nı "kılıçla ikiye böldü"ğünü; sonra da "Kuzeyli askerleri, Hun-Ülkesi'ne değin kovaladığı"nı ve "oradan rehinelere alıp, dostluk kurduktan sonra", *Kuzeyliler* yönünü güven altına alıp, "İran Şahu Şapukh (Şahpur) üzerine yürüdü"nü, nakleder. Bu haberlerin, *KHORENLİ*'den alındığı anlaşılıyor.

Arsaklı "Tiran/Tigran" (339-350)ın ilk yıllarında da "Kuzeyliler", *Kür* boylarına yayılmış ve "dört yıl" burada kalmışlardı. Bu *Kuzeyliler*'i "Ağuvan'k (Albanya) toprakları"ndan ancak, "Persler ile barışan *Tiran*", metbuu II. Şahpur'un yardımı ile uzaklaştırarak, "Armenyalıları rahat bırakmıyan" bu "Kuzeyliler"den kurtulabilmişti (*KHORENLİ*, III, 12; *KALANKAYTLI*- VIII).

310 yılı başlarında, daha anasının karnında iken taç giyen *II. Şahpur*, az sonra doğup, kundak çocuğu iken, İrandaki karışıklıklardan faydalanarak 310 yılı sonlarında, başkent *Hemedan*'ı işgal etmiş olan *Arsaklı Büyük-Tiridat*, oradan dönüşünde, akrabasından *Arsaklı* hanedanının "*Karen-Bahlav*" soyundan "*Kamsarakanlar*" (Dede-Korkut Kitabındaki : "Ilak-Kocaoğlu Kalbaş"lar) ı yanında getirerek, "*Şırak* (Arpaçayı boyu) ve *Araskha-Cor*" (Kağızman-Deresi) bölgelerini onlara mâlikane vererek, yerleştirmiştir ¹⁴.

KHORENLİ'ye izafe edilen "Coğrafya"da, Kafkaslar kuzeyinden *İtil* ve *Don* ırmaklarına değin uzayan "*Sarmatya*" ülkesindeki 53 boy ve oymağın adı anılırken, "*Etil* ırmağının yetmiş kolla denize karıştığı ve bunun boyunda *Barsel'ler* (Barsel'ik) in' oturduğu", bildiriliyor. Bunda, ilk üç sırada, şu uruglar anılıyor: "*Khazir'ik* (Khazir'ler), *Bukhi/Bulkhi*'ler (Bulgar'lar), *Barsel'ik* (Barselli'ler)" Yine bu eserdeki "*Sarmatya*" bahsinin sonunda, "*Kuzey'in Hükümdarı* veya *Khagan*, *Khazirler*'in *Beği* olup, Kırالیçe *Khatun*, *Khagan*'ın eşidir ki, bu *Barselliler* kavmına mensuptur" ¹⁵. deniyor. Ermenice coğrafyadaki bu son haber, bizce mühim bir meselenin çözümüne yarıyor: evlenmede "küfüv"/denklik anlayışına göre, *Khazar* imparatoru sayılan *Kaganlar*, ancak kendilerine asâletçe denk sayılan *Barsıllar*'dan evlenip, "*Khatun*" ediniyorlardı ve ancak bu soylu haremde doğanlar tahta çıkabiliyordu. Buna göre, *Barsıllar*'ın *Khazarlar*'dan önceleri iktidarda bulunmuş ve hükümdar sülâlesini çıkarmış olduklarını düşünmek, yerinde olur.

HERODOT (IV,6), bütün *Skythler'in Hükümdarı*'nı çıkararak "*Paralatae*" uruğuna "*Basilik—Skythler*"deniyor diye, kendilerinden duyduğu bir geleneği anlatıyor . Buradaki "*Basilik*" deyimini, benzerliğinden dolayı, yunanca "*Basilik*" (Şâhane/Hükümdara mensup) anlamına almamak doğru olsa gerektir; belki de, Karadenizin eski adı "Akşayana"dan "Oksen" ve Abar'dan Yunan panteonuna giren "Abaris" gibi, bu "*Basilik*" deyimini de "hükümdarlık" mecazî anlamına *Sakalar*'dan yunancaya geçmiştir.

Yukarıda anılan iki akın sırasındaki yerleşmelerden, *Kür* boyunda "*Khunân*" (Hunlar) adlı büyük bir toprakkale ile, "*Kasak*" şehrinin kaldığını, ilk İslâm fethindeki haberlerden öğreniyoruz. Bunların en eskisinde, *Kür* boyunda 646 da fethedilen yerler anılırken, *Sasanlı Anuşirvan*'ın (531-579) efsanelik imarı ile: *Gardaman* ve *Samşoldey* şehirelerini şenlendirdiği; bu *Anuşirvan*'ın (kuzeydeki) "*Türk Hükümdarı*'na mektup yazarak" savaşı bırakıp barışla yaşamayı teklif etmesi üzerine, iki hükümdarın (Dağıstan'daki) "*Barşeliye*'de buluşarak, günlerce sohbet" ettikleri an'anesi anlatılıyor; Mesleme oğlu *Habib*'in, *Orta* ve *Yukarı-Kür* boylarında barış yoluyla fethettiği yerler arasında "*Corakh* (Samşolde'nin merkez olduğu "Cor-Deresi"), *Kas-Porbis*, *Kasak*, ve *Khunân*" da

(13) ARTAMONOV, s. 131.

(14) KHORENLİ, II, 27-28, 68, 72, 82, 87, 90.

anılıyor ¹⁶. *Khazarlar*'ın akınlarını durdurmak için *Halife Hişâm*'ın "*Erminiyye Vâlisi*" tayin ettiği *Ümeyyeli Mervân*, "*Berda'a*"dan kırk ve *Tiflis*'ten yirmi fersah uzaklıkta" bulunan, ve bugünkü *Kazak-Çayı*'nın *Kür'e* karışacağı yere yakın *Kazakh* kasabasından ibaret olan "*Kasak كسالك şehri*"ni imar etmişti ¹⁷. Bu *Mervan*, 737 yılında, 150 binlik ordusunu bu "*Kasak*"ta topluyarak, buradan iki kola ayırıp, *Demirkapı-Darbend* ve *Daryal* geçitlerinden aşarak, *Khazarlar*'ı bozup, *Atıl* (İdil) ırmağına değin varmıştı ¹⁸.

Kür'ün güneyinde ve *Gence* ile *Akhilkelek*(Çavakhet) arasında bulunan ikiz boy *Borçalı-Kazaklar*'ın *Kasak/Kazak* kolunun doğu'da ve *Alstev* de denilen *Kazak-Çayı* boyunda, *Borçalı/ Barsillar*'ın ise, bunların batısında ve *Debet* de denilen *Borçalı-Çayı* boylarında yerleşerek, buralara adlarını verdikleri, bellidir. Bu ikiz boydan, doğudaki "*Kazaklar*"ın, başkendi *Gence* olan *Şeddâdoğulları* (951-1088) çağında ve *Selçuklu* akın'ları sırasında *Müslüman* oldukları, şu haberdan anlaşılıyor: 1048 Eylülündeki *Pasınlar/Kaputru* (d) (Hasankale) *Savaşı*'nda , *Bizans* ve müttefiki *Apkaz-Kartel* (ikisi de Ortodoks-Hıristiyan) orduları ile vuruşan *Selçuklu* ordusunda, (şüphesiz İslâm dininde olan) "*Kazaklar*"da vardı ¹⁹. Batıdaki *Borçalılar* ise, merkezi *Debet/Borçalı-Çayı* sol kolundaki *Loru* olan Hıristiyan (Gregoryen) *Taşir-Bagrathlıları* (982-1192) ülkesinde buldukları için, Hıristiyan kalmışlardı. Bunların da 1064 yıllarında *Selçuklu Sultan Alp-Arslan*'ın bu ülkeyi fethi sırasında (anadil birliği yüzünden) toptan *İslâm* dinini benimsedikleri, şu kaynak haberinden anlaşılıyor: "*Lore ve Şamsolde*", bölgelerini fetheden *Sultan*'ın, *Loru* meliki *II. Gurgen*'in (1046-1081) kızı ile evlenmesini müteakıp, buralar halkı, toptan onun "huzuruna çıkararak, *İslâmiyeti* kabulettiler. *Sultan*, bu cihetten çok memnun oldu; hepsinin gusül ve abdest alarak temizlenmesini emretti. Kiliselerini yıktı, onların yerine mescidler yaptı. Bundan sonra *Sultan*, vakit fevt etmeden, (Temmuz 1064 ortasında) *Anı* küresi üzerine yürüdü" ²⁰.

(15) SAİNT-MARTİN, II. 335-257; PATKANOF tercümesi, 1877 Sankpetersburg, s. 35-38.

(16) BELÂZURÎ, s. 195-196, 202.

(17) BELÂZURÎ, s. 207. Basmaya esas olan yazmalarda -imlâ yanışı ile-"*K-sal كسال* " biçiminde yazılan ve şimdiki *Gence-Tiflis* arasında "*Kazakh*" yerindeki şehrin adının, 920 de ölen İBN- A'SAM'ın "*Kitabü Fütüh*"unda "*Kasak*" biçiminde bulunması ile, gerçeğin anlaşılması için bak. TOGAN, Giriş, I. 469 n. 311.

(18) M. KMOSKO, Araplar ve Khazarlar, TM, III. 150-154; TOGAN, Hazarlar, İA, V. 398-399. Orbelli STEFAN (SAİNT-MARTİN, II. 67), 1048 deki *Pasın* (Kaputru/Hasankale) *Savaşı*'nda, Bizanslılar ve Kartel-Apkazlılar'la savaştan *Selçuklu* ordusunda, "*Kazaklar*"ın bulunduğunu anlatır.

(19) SAİNT-MARTİN, II. 67. *Gence-Divin Emiri Şeddâdlı Ebü'l-Esvâr Şavur* (1020-1068), *Borçalı/Debet çayı* boyundaki *Borçalı-Kazaklar*'ın da hâkimi olan *Taşir*'k meliki *Bagrathlı Davit*'in (989-1046) ülkesine (*Selçuklu* akıncılarına kılavuz olup yardım ederken) girmişti. "*Topraksız*" (kundak bebeğine sarılan "öllük"süz) lakabıyla anılan ve *Loru*'da oturan *Bag-*

Dikkat edilince, Süryanî BARDESAN'dan alınma ilk haberlerde, *Valarş* çağında (194-216) "*Kuzeyliler*" (ermenice: "Hisus-ayn»=Kuzey-li, "Hisus-Azker"=Kuzey Milleti'n)den "*Khazir'ik*" (Khazir'ler) ve "*Barsil'ik*" (Barsıllar) adlı iki urukla, *Arsaklılar*'ın iki defa savaştığı anlatılıyor. Biri, *Valarş*'ın (Dede-Korkut Oğuznâmeleri'ndeki Salvur Kazan-Khan'ın babası "Olaş"ın) zaferi ile ve ikincisi de ölümü ile sonuçlanmıştır. Arsaklı *Valarş*'ın torunu "*Büyük*" unvanlı *III. Tiridat* (287-323) çağında ise, "*Garin* (Erzurum), *Abahunik* (Malazgirt), *Hark* (Muş-Bulanık)" bölgelerine değin yayılan "*Kuzeyliler Kuzey-Hükümdarı ordusu*" ile, ZENOB'a göre "*Taron*"da ve KHORENLİ'ye göre "*Karkar'açi* (Karkar'lı/Gogaren)-*Ovası*"nda "*Parsil'ik* (Parsil'lar) Hükümdarı ile savaşmıştır. İNCİCİYAN, doğru olarak, *Büyük Tiridat* çağında da "iki büyük savaş"ın yapıldığının farkına varmış ve birinin güneyde *Murat* boyunda (Taron'da), ötekinin de *Kür* bölgesinde ve kuzeyde geçtiğini anlamıştır²¹. *Arsaklılar*'dan dede *Valarş* ile, torun *III. Tiridat* çağında "*Kuzeyliler*"den "*Khazir'ik* ve *Barsil/Parsil'ik*" (Kazak ve Borçalı) adlı iki boy veya uruğun ikiyeşer defa yaptığı akınlardan son ikisinin, yani *Valarş*'ın torunu *Büyük-Tiridat* çağında *Taron/Muş* ve *Karkarlı-Ovası Borçalı* bölgesinde geçen iki savaşın destanı, *Dede-Korkut Kitabı*'nda II. Boy'da "*Olaş-oğlu Salvur Kazan -Khan'unğ Evinünğ Yağmalanması*" ve Anası ile Khatunu "*Boyu-Uzun Borla(k)-Khatun*" ve oğlu genç "*Oruz*"un tutsak gitmesi; ve sonradan bunların, "Kaftanınun ardı (ata iyi binmek için) yırtıklı (yırtmaçlı), yarımından kara-saçlu, sası (kokmuş/bayat)dinlü, din-düşmeni *Alaca-Atlu Kâfir*"lerin hükümdarı (Dağıstan Şavkal'ı hanedanı timsali) "*Şavkalı-Melik*"in ordusu elinden, (Daryal-Geçidi güneyindeki Kara-Kalkan/Kalkanlık bölgesinde) "*Kanlı Kara-Dervend*" önünde savaşarak kurtarılıp geri alındığını; ve oradan hepsinin "*Altun- Takhtı*"na (Revan'ın 27 Km. güneydoğusundaki başkent Divin'e) getirildiği anılarak, sonunda; "*Dedem-Korkud* gelüben boy boyladı, soy soyladı, bu *Oğuznâmeyi* düzdi" (Kılaglı ZENOB'un "*Taron Tarihi*"nde; Arsaklılar'ın Horasan kolundan "*Suren-Bahlav*" hanedanından gelme Prens "*Anak Beğ*"in oğlu ve *Küçük-Arsaklıları* ilk defa 300 yıllarında resmen Hıristiyan yapıp, "*Lusavoriç*"=Nurlandırıcı/Aydınlatan unvanı ile anılan "*Aziz-Greguvar*" ile. Kiral *Büyük Tiridat* ve Satraplar birlikte

ratlı *Davit*, *Ebü'l-Esvar*'ın kaynı idi. Urfalı MATEOS, 1040 (Kartel kronikinde, 1036) yılında "*Abussuvar*"ın "150 bin lik"(?) bir *İslâm* ordusu ile "*Ağuvan*'k ülkesine *Topraksız Davit*'ın eyaletine" girip, 400 kadar kale ve hisar alarak, bir yıl burada kaldığını"; Sonra *Davit*'ın *Şırak*, *Kaban* (Nahçıvan-Karabağ arasındaki dağlık bölge) ve *Apkaz* ülkelerinden aldığı yardımcıları ve kendi askeriyile, *İslâmları* ülkesinden çıkardığını, naklede (Urfalı MATEOS Vakaayiname, çeviren Hrand D. ANDREASYAN, 1962 Ankara, I. 54). Selçuklu ordusu ile 1048 Pasın Savaşına katılan "*Kazaklar*"ın , bu sırada Gence'ye yakın *Taşirk-Bagrattıları* ülkesinden İslâmlığı benimsiyen yarıgöçebe *Kazaklar*'dan olduğu, anlaşılıyor. *Borçalılar* da, 1064 te toptan *Müslüman* olacaklardır.

- (20) EL-HÜSEYNİ, Akhbârü'd-Devleti's-Selçukiyye, çeviren N. LUGAL, 1943 Ankara, s. 26; KIRZIOĞLU, Kars Tarihi, I. 336-337 n. 65.

toplularak Ulu-Tanrı'ya alkışlar,-dualar etti diye gösterdiği biçiminde anılmaktadır.

197-300 veya 310 arasındaki *bu dört akın ve yerleşmeden, coğrafya'da üç canlı hâtıra kaldığı* görülüyor. Bunlardan birisi, Yukarı-Arpaçayı boyundaki *Gümrü* (1924 den beri: Leninakan) kuzeydoğusundan doğan ve *Gölegiren* altında, soldan *eski Loru Kalesi* yanından geçen ve "*Çoroket*" (Çor-Irmağı) da denilen *Loru-Suyu*'nu alarak Sanahin-Allahverdi-Ak Tala, Sadakhlu'yu geçtikten ve Aşağı-Saral altında soldan gelen Khıram-Çayı'na kavuştuktan az sonra *Kür*'e karışan (eski:Debet-Çayı'ndan ibaret) *Borçalı-Çayı*'dır. İkisi de, Arakaz/Elegez (4095m.) kuzeyinden ve Penbek-Dağları'ndan doğarakBaş-Abaran (Abar'lar)-Mollakasım-Noraşen- Hamamlı-Eşterek (Bulgar-Kıpçak kolundan Başkırt/Eşteker'in "*İşterek Eşterek*" oymağı ile adaş) ²², Oğuzlar-Ağcakala-Valarşabad/Eçmiyadzin ve Kamerlü'den geçip, soldan *Aras*'a karışan "*Kasakh-Çayı*" (kısacası:Aras-Kazağı); ve, Gökçeğöl kuzeyindeki Şahdağı'ndan doğan Tersçay/Gedik -çayı ile, Gökçeğöl kuzeybatısındaki Hamzaçimeni dağlarından doğan Dilican-Suyunun birleşerek Talakent-Agdan ve Kazakh şehrini geçtikten sonra Poylu İstasyonu ile Kazakhlu köyü arasında sağdan *Kür*'e karışan ve bazan haritalarda (Kazakh doğusundaki "Alıstev" kasabası adından) "Ağıstafa-Çayı"da denilen *Kazakh-Çayı* (kısacası: Kür-Kazağı).

Dede-Korkut Kitabı'nda, başkent Artaksata(Iğdır'da) ve *Valarşabad* ile *Divin* (Revan'da) şehirlerinin kuzeyindeki çok güzel yaylakları ve otlakları, iri gövdeli sığır ve atları ile ünlü olup, 4095 m.lik tepesi her mevsimde karlı bulunan "*Arakaz/Arakadz*" (eski ermenice metinlerde ve bugün de Sovyet Ermenistanında resmen kullanılıyor) ve Türkler'ce, "*Alages/Elegez*" (1475 te yazılan "Kitab-i Diyârbekriyye" ve h. 1286,1869 da Türkiye-İran hudut tashihi komisyonu azâsından M. KHURŞİD Paşa'nın bastırıldığı "Seyâhatnâme-i Hudûd" kitabı ile Revan ve Kars yerlileri ağzında) denilen tek volkanik ve ormanlık dağa, hem "*Göksü-Gözel Kaba-Dağ*", hem de "Kış'da, Yaz'da Karı-Buzu Erimeyen *Kazılık -Tagı*"deniliyor (I. Boy). Doğusunda, ormanlık ve iri ayılları ile tanınan "*Abaran*" (Abar/Avarlar) bölgesi ve merkezi "*Baş-Abaran*" adı, Türk-Abar(Avar) uruğu ile ilgili olan; ve yukarıda anılan *Aras-Kazağı Çayı* da *Khazar/Kazak* urununun hâtırasını taşıyan bu dağın, *Dede-Korkut Kitabı*'ndaki "*Qasılq Tagı*" adı, herhalde, II.—III. Yüzyıldaki "*Venaseb ve Surhab/Surhak*" adlı iki hâkim/başbuğ idaresinde gelen "*Khazir'ik ve Barsil'ik*" (Khazır'lar ve Barsıl'lar) uruglarından birincisinin hâtırasından kalmadır. Artvin-Gökçeğöl arasındaki eyalet adı "*Gorar'et Gugar'et*" in, *RL*" değişimine uğrıyarak "*Gogal'et*" diye anılması gibi, *Dede-Korkut Kitabı*'nda da bu dağın "*Khazır'ik*" (Khazır'lar) adı, zamanla "*Kazıl'ik*" biçimine girmesinden, böylece anılmıştır.

(21) V. LANGLOIS, II. 125, sŭtun 2, n. 1.

Yine *Dede-Korkut Kitabı*'nda, *Arsaklı Hükümdarları*'nın, *Dırsa(t)-Khan* (Tiridat/Terdad) ile Eşinin (I.Boy), "*Salvur-Kazan Khan*" ile Eşinin (IV. Boy), Beğler'den: "*Kan-Turalı*" ile Eşinin(VI. Boy), "*Bagul*" (Bakur) ile oğlu "*Amuran*"ın (IX.boy) ve "*Uşun-Koca*" oğulları "*Sakararak*" ile "*Akararak*"ın (X. Boy) bindikleri cins ve en makbul atlar için, "*Yelisi-Kara Kazılık-At* آت قراضيلق آت " deniyor; ayrıca, (Demirkapı-Şirvan hâkimi ve savaşta Sağkol Kumandanı) "*Kayan-Salçuk oğlu Delü-Tondar*"ın, "*Dönebilmez Dolak-Avrar*"ın (VII. Boy), "*Alp-Rustam*"ın (XI. Boy) ve hattâ "deniz-kulunu" sahibi Başvezir "Inak" (Takatir) "*Bayarak*" (Bagarat)ın, "*Kazılık-At*"lar besleyip, bindikleri (XII. Boy) anlatılıyor.

SAİNT-MARTİN'in, KLAPROTH'tan naklen ²³, "*Ktsia* (Khıram) ve *Ince*" çayları boyunda yaşayan ve "bir Türk lehcesi (birinci -şahıs zamirine "Men" diyen Kazak/Karakalpak ağzı) ile konuşan kalabalık "*Kazaklar*"ın, Apkaz Kırallı II.*Görgi* (1072-1089) çağında *Kür* boyuna yerleştikleri bilinen başka bir "*Tatarlar kabilesi*"nden geldiklerini yazması ²⁴, yanlıştır. Bugün *Kars İli*'nin: *Çıldır* ile *Arpaçay* ilçelerinde yerli ve *Merkez/Kars, Susuz, Selim* ve *Ardahan* ile *Göle* ilçelerinde (1920 den sonra gelme) göçmen olarak yaşayan Sünnî "*Karapapaklar*" gibi, bugün *S.S. Gürcistan Cumhuriyeti*'nde ve *Kuzey-Azerbaycan*'da da (S.S. Ermenistan'dakiler 1946 da buradan kış ağzında sürülmüş ve sağ kalanlar Azerbaycan'ın *Kür* boylarına yerleşmiştir), en büyük ölçüde ileri koyunculuk, yalıcılık ve sığır besiciliği yaparlar; en güzel kaşar ve gravyer peynirini çıkarırlar. Aşağıdaki belge, *Borçalı-Kazak* ikiz boyuna mensup olup, "*Terekeme*" de denilen "*Karapapaklar*"ın, XVI. Yüzyılda *Osmanlı* idaresine geçmeden önce, çok kalabalık sürüleri ve güçlü göçebeleriyle bütün *Doğu- Gürcistan/Kartel* ülkesini nasıl yağmalayıp, harâca keserek bunalttıklarını, anlatır. :

Kuzeyde "*Dâmen-i Kûh-i Alburuz*" (Kafkas-Dağları etekleri, *Âşık-Garib*'in de *Terekeme* Yaylağı diye öğdüğü "*Kara-Kalkan Yaylakları*"), güneyde, (Revan-İli'nde *Arpaçayı* solundaki) "*Şarabkhane* ve *Çukursa'ad'a* (Takatir Ovası'na), (Gence'deki) *Karabağ* ve *Gökçedenize* (Gökçeğöl'e) değin yayılan «kara-çadırlı» göçebeleriyle, sürüleri ve yıkları ile dolaşan "*Kazaklar Oymağı*"nın padişahzâdelerine, *Nazar-Khan* derler. Begaayet Ehl-i Sünnet ve pârsâyî-rûzîgâr (çağın en sofı ve pek dindar kişileri) olup" *Hanefî* mezhebine bağlı bulduklarından, cemâatle Cuma-Namazı kılarlardı (bu yüzden, Şirvanlılar gibi *Hanefî* mezhebinin gereklerine uymak için, idareleri altında buldukları Şî'î Safavîlere "*Sakal-Vergisi/Sünnî-Vergisi*" adı ile ayrı bir vergi bile öderlerdi).

"Farz ü kifâyeti, *gazâ ve mevâcib-i cihâdı* pîş-nihâd-i himmet edüp, *Gürcü Keferesi'ne akın salup, Aznavurlar*'ın (soylu sipahilerini) güdâşte-i şem-

(22) TOGAN, Başkırt, İA, II. 330-331.

(23) SAİNT-MARTİN, II. 219 n. 6 (KLAPROTH, Reise in den Kauskasus und nach Georgien, Tom. II, p. 174-175 ten).

şir-i tedbîr; ve ezvâc ü etfâllerin, esir etmekle ma'ûş eder bahadur ve pehlevân tâife idi. Çün Gürcü -Keferesi, Kazaklar'un dest-i tetâvüllerinden dermânde ve nâşekîb kalmak ile, Şah Tahmâsb'a (1524-1576), her sene onsekiz bin tuman (180 milyon İran parası) olur, her sâl irsâl eyliyeler; şol şartile ki, Kazaklar'ı sürgün eyleyüp, emâkin-i ba'îdeye ilete. Şâh dahi, bu kavî ü karâr -dâd üzere (1555 te "Amasya Barışı" ile Osmanlı/Türkiye-İran sınırları kesildikten sonra) Kazaklar'ı sürgün eyleyüp" ordu gücü ile toptan yurtlarından çıkarttırarak, "Khorasan"-daki (Sünnî Özbekler'in akınları yüzünden ahali kaçmış bulunan) boş yerlere yerleştirmeye götürüyordu. Böylece, sürgün kolları "Kazvin" bölgesine (İran başkentine) yaklaştıkları sırada, "Kazaklar'un Khanı ve şehzâdeleri olan Bedreddin Beğ" in, mürîdi bulunduğu (Nakşibendî Tarikati ulu'su) "Lekzistân (Dağistan)da Şeykh-Emîr nâm aziz (ki), yüz bin muhib ve mürîde mâlik idi." (İslâmlik aleyhindeki) bu sürgünü duyarak, Şah'a iki satırlık bir "şukka" yazıp, Kazaklar'ı yurtlarına göndermesini dilediği gibi, o gece de onun rüyasına girince; Şah-Tahmâsb, "Şeykh'un âb-i-rûyuna afv-eyleyüp; gerü Kazaklar'ı mevâtın-i asliyye ve emâkin-i vasliyyelerine rukhsat-ı ric'at vermişdür." Bundan sonra başka sıkı tedbirler ile, Kazaklar'ın Gürcüler ile iyi geçinmesini sağlıyan Şah -Tahmâsb, koyu Sünnîliliği ile tanınan Bedreddin Khan'ı, "zindân-ı sarîhe mahbûs etmişdür" 25.

Yukarıki kaynak haberinde anlatılan kalabalık, çok güçlü ve Kartel'e hâkim durumlarından dolayı Tiflis Vilâyeti'ne "Terekeme-Gürcistanı" dedirten Borçalı-Kazaklar arasında, Şâh-Tahmasb'ın Bedreddin Khan'ı mahbus tutması ve türlü baskılarla, rütbe ve unvanlar vermeler yüzünden, eski koyu-Sünnîlik geveşemiş ve İran Şi'îliği yayılmaya başlamıştır. Bu yüzden adıgeçen Bedreddin Khan'ın "Nazar-Khan" unvanlı oğlu "Kazak-Khan", Şi'îliği benimseyerek, ancak bu sayede "Ulus"unun başında kalabilmiş ; ve 1580-1587 arasında sekiz yıl boyunca Sünnî Osmanlılar ile pek güçlü mücadeleler etmişti 26.

7-8 yıl boyunca Osmanlı eyaleti "Tiflis etrafın khârâb edüp, kurâ ve mezâri'ün şen ve âbâdân olmağa komayup", köylerdeki kışlık dirlikleri bile yağmalıyan Şi'î Türk Göçebeleri'nin en güçlüsü ve kalabalığı olan "Kazaklar"a, 8 Mart 1585 günü, Tiflis ile Loru Beğlerbeğileri, ansızın, ve henüz kışlakta toplu buldukları sırada, "Akça-Kal'a kurbünde Paydar-Kışlası"nda (Borçalı-Çayı ve Khıram-Suyu kavuşağı ile doğuda Kulp'tan geçen İncesu arasında) bir baskın yaparak, "başları olan Nazar-Beg nâm mülhid" ile vuruşarak, ancak "Sancak Alemleri"ni alıp, "Nazar -Beg"ün oğulları ve ehl ü iyâlleri eleğirüp, esir" alabilmişlerdi 27. Osmanlılar'ın Revan İli'ni de fethinden sonra "Nazar-Khan"

(24) SAİNT-MARTİN, II. 219 n. 6.

(25) 1584 te Loru ve Akça-Kal'a'yı fetheden Osmanlı ordusunda Sefer-Kâtibi olan Ta'likizâde SUBHÎ, Târihçe, Topkapusaray-Revanköşkü, Küt., Sayı 1300, y. 19b-20a.

(26) Dr. B. KÜTÜKOĞLU, Osmanlı-İran Siyasî Münasebetleri, 1962 İstanbul, I. 106, 134, 138, 187.

unvanlı bu "Kazak-Khan", artık *Safaviler*'den yüzçevirerek, 28 Ağustos 1587 günü Osmanlı Serdarı Vezir *Ferhad Paşa*'ya gelerek, törenle itaat etti; ve yukarıda anılan *Aşağı-Borçalı*'da ataları mülkü olan "Akça-Kal'a nâm vîrânesin ta'mir ve termime müte'ahhid olup" orduya da büyük hizmetlerde bulunduğundan, bütün *Borçalı-Çayı* boylarını içerisine alan "Loru Eyaleti"ne, "Nazar Paşa" adı ile *Beğlerbeği* tayin edildi ²⁸. Böylece, doğuda *Gence/Karabağ* ülkesine tâbi "Kazaklar" dışındaki bütün "Borçalı-Kazaklar" Osmanlı idaresine geçip, huzurla ve yeniden Sünniliğe döndüler.

Borçalı-Kazak ikiz boylu "El"e, "Kara-Papaklı" adından kısaltılmış olarak "Karapapak" denilmesi, 1502 de Sünnî *Akkoyunlular*'ın yıkılışı üzerine Şi'i *Safaviler* idaresinde Erdebil-Şi'aliğının yayılmaya başlaması ile *Şah İsmail*'in, kendi babası *Şeyh -Haydar*'ın müridlerine giydirdiği 12 İmam'ın adı yazılı 12 dilimli "Taç" adlı kızıl-kavuklar"ları ²⁹ giymeyip, yani "Kızıl-Baş" olmayıp, Nakşibendî tarikati *Şeyhleri* olup, Dağıstan'da oturan "Kara-Börklü" adlı *Kıpçak/Kuman Komuk* boyundan yukarıda adıgeçen "Emir-Şeykh" in oradaki müridleri gibi, Sünniliklerini belirtmek üzere ısrarla "kara-papak" giyinmelerinden ve *Safaviler*'e bunun için "Resm-i Sünnî" adlı vergiyi vermelerindendir. Bugün bile, *Akbaba* ve *Gence* ile *Revan*'ın Şi'i *Terekemeleri*'nden (arapça: Türkmen'in çokluk biçimi "Terâkime"den bozma adla anılan Azerbaycan köylü ve yarıgöçebeleri) ayırt edilmek için, Sünnî *Borçalı-Kazaklar*, "Karapapak" adını hemen anarak, bununla öğünürler. Resmî Safavî tarihinde, h. 985/1577 vak'aları arasında, Dağıstan'daki "Lezgi ve *Karabörk tâifesi*'nin *Şirvan sipahileri torunlarının kahlıtsı olduğu*", belirtiliyor ³⁰.

Safavî tarihinde, 1588 de *Osmanlılar*'ın *Gence*'yi fethi üzerine, "kendi Eli ile Osmanlı hizmetine giren *Kazaklar*'dan *Nazar Sultan*" ile komşuları "Şem-seddinlü (Orbelli/Şamsoldeli) ve *Karamanlular* (Sevord'ik/Sabirler)" için, mürted anlamına türkçe "Dönük" deniyor ³¹. Loru *Beğlerbeği* *Nazar Paşa* ölünce oğlu *Mehmed*'e "Paşalık" rütbesi ile, vilâyeti verilmişti. Türkiye'deki Celâli ve Yeniçeri İsyânları yüzünden, 1590 da muahede ile verdiği yerlerden *Tebriz*, *Revan* ve *Gence*'yi kolayca ele geçiren I. *Şah Abbas*, ordusu ile 1606 da *Loru*

(27) Mühimme, LVIII, 293.

(28) RAHİMİZÂDE, Kitâb-i Gencine-i Feth-i Gence, İstanbul-Üniversite Küt., TY, sayı 2372, y. 23b-24a; M.ÂLİ, Kühhü'l-Akhbâr, IV. Cilt, Nuri Osmaniyet Küt., Sayı 3409, y.363a.

(29) W.HİNZ, Uzun-Hasan ve Şeyh Cüneyd, çeviren T. BIYIKLIOĞLU, 1945 Ankara, s.65-66.

(30) Âlem-Ârâ, I. 232, 236-237. *Kars İli*'ndeki *Karapapaklar* 1925 te şapka giyimine değin, kıvrıcık tüglü kuzu derisinden kara kalpak giyinirdi. Kalpak veya palto/arkalık yakası yapılacak kuzu derisinin tügleri kıvrıcık olsun diye, şuna dikkat edilirdi: Koç-katımında karakoç'tan döl alan koyun doğururken, önceden hazırlanmış bir bez veya keten gömlek, "çere" denilen doğum-suyu üzerinde bulunan kuzuya hemen kapatılır ve anasının bunu yalayıp kıvrıcıklığını bozmaması gözetilirdi. Böylece, ancak üç gün anasını emen kuzucuk kesilir, eti yenir; ve kıvrıcıklığı artık bozulmıyacak derisi de sepilenip (dabâğ edilib), "papak" veya yaka yapılırdı.

Kalesi önüne gelince, *Begdilili Mehmed Beg* aracılığı ile suçlu sayılmamasını dileyen "*Mehmed Paşa Kazaklar*", kaleyi hemen teslim ederek, *Kızılbaş "Tac"*ını giydi ve yerinde kaldı. Fakat, (dedesi Bedreddin Beğ gibi) her zaman "*Kazaklar tâifesi*" ile "*Kartel Gürcülerinin* mallarını açıktan veya gizlice yağmalatıp, çoluk-çocuklarını tutsak ettirdiği" için (asıl sebep, yaklaşan Osmanlı ordusu ile gizlice anlaşmasının sezilmesi ile) 1612 yazında *Şah Abbas*'ın buyruğu ile idam edilerek; *Loru Beğlerbeğliği*, "*Khan*" unvanı ile birlikte, kardeşi *Mustafa Beğ'e* verildi. İki yıl sonra da Sünniliğinden "babası gibi, *Osmanlılar'a* meyledişinden, 1614 te (çağrıldığı bir dernekte hile ile) *Şemkür'de*, oranın hâkimi "*Şemsedinlü Delü-Mehmed*" in eliyle öldürtülmüş ve "*bütün Kazaklar tâifesi dönük*" sayıldığından (Sünniliğe bağlı ve Osmanlı'ya dost olduklarından), "serhadde onlara güvenilmez" denilmiş; Kızılbaşlık'ta karar kılıp, 1603 te *Revan* kuşatması sırasında *Şah Abbas*'ın hizmetine giren ve (Nazar-Khan hanedanından olmayan) "*Kazaklar'dan Şemsi*"ye "*Khanlık*" rütbesi ile birlikte "*El'in Beğliği*" ve *Loru* valiliği verilmiş; (herhalde süpheli görülen Sünniliğe bağlı Kazak oymakları ile birlikte sınırdan içeride olan) "*Kazak-Khan Çerkes*"e de, *Şirvan (Şamaki) Beğlerbeğliği* *tevcih* edilmiştir ³².

Burada, *Borçalı-Kazaklar* ile ilgili mühim bir noktaya da dikkat etmek gerekir. "*Kazak-Eli*"nin Elbeğleri unvanı "*Nazar*"ın, *Nazar Paşa'yı* görmüş ve "*Kazaklar*"ın ileri gelenleri ile konuşmuş bulunan Ta'likizâde SUBHÎ'nin anlattığı "*Kazaklar Oymağının Pâdişâhzâdeleri'ne Nazar-Khan, derler*" sözü, doğrudur. 1578 Şubatında *Gürcistan* ve *Şirvan Beğleri'ne* yazılan "istemâletnâmeler"den, *Avar Hâkim*"lerinin unvanlarının "*Nusal-Khan*" olduğunu ³³, *Kaytak-Khanları'na* hep "*Usumı*" ³⁴ ve Temür çağında 1395 ten beri "*Gazi-Kumukluk*" hâkimlerine Dede -Korkut Kitabı'naki "*Şavkali-Melik*"in aynı olan "*Şavkal شوقل*" ³⁵ unvanının yazılı kaynaklarda geçtiği biliniyor. Bunlar gibi, *Kür* boylarındaki *Borçalı-Kazaklar*'ın El-Beğleri unvanının da çok eski olduğu, anlaşılıyor. V. Yüzyılın yarısında *Çavakhet'te Akhulkelek* yakınlarında *Çunda* şehrinde oturan *Gugark Eristavı "Nasar"* ile, *Alget-Çayı* boyundaki *Birtwis*

(31) Âlem-Ârâ, I. 406, 417.

(32) Aynı eser, II. 716, 856, 882, 1060, 1061.

(33) Mühimme, XXXII, 312, 456.

(34) Mühimme , XXXII, 312(6 Safer 986/14 Nisan 1578). Dağıstan Hâkimi "*Şamkhal*"a ki, "*Kumuk/Konuk* (Kıpçak)"ludur, "Nâme-i Hümayun"da hep "*Cenâb-i Emâret-Meâb*", ona tâbi İlbeğlerinden: Kabartay "*Mirzâ*"sına ve Kaytak Hâkimi "*Usumu*"ya, Tabasaran Hâkimi "*Masum*"a ve *Şirvanşahlı* Ebübekir-Mirzâ'ya da derecelerine göre "*Cenâb*" hitabı yazılıp, şunlara da "*Hüküm ki*" diye Osmanlı "*Sancakbeği*" derecesinde hitab edilmiştir. *Tümen/Kazı-Kumuk* Beği "*Sultanay*" *Komuk* Beğleri'nden Kara-Budak, *Komuk* Beğleri'nden Khalil, (Kuzey) *Komuk* Beğleri'nden İsmail, *İçkerü-Çeçen/Boynak* Beği Mehmed, *Avar* Hâkimi "*Nusal*", *Tuva* Beği Til-Ahmed, (Güney-Kaytaklı) Boybeğlerinden Khalil, Gazi-Mirzaları'ndan *Karaşay* (Karaçay/Balkar) Mirza, (Aşağı-) Tabasaran Hâkimi Gazi (Mühimme, XXXII, 551/2 Zilhicce 986; Mühimme, XLIX, 421/17 Cumadelâkhir

(Bertis) kalesi kumandanı olup *Temür* çağında (1401 yıllarında) anılan "*Nazar* veya *Nazal*"ın ³⁶ adı ile, bizim *Borçalı-Kazaklar*'ın hanları unvanı "*Nazar*"ın ilgili olduğunu sanıyoruz. Dağıstan'da Avar-Khanları unvanı "*Nusal*" ile bu "*Nazar*"ın münasebeti de, uzak olmasa gerektir.

Borçalı-Kazak Eli'nin XV.Yüzyılda *Osmanlı* idaresindeki yaylak ve kışlakları olan yerler, eski *Gogaren/Gugar*'k Eyaletinin doğu kesiminde olup, 28 Temmuz 8 Ağustos 1584 te *Loru Kalesi*'nin imarı ile kurulan "*Loru Eyaleti*" içerisinde alınmıştı. Buranın Sancak ve "Nahiye"leri ile boy ve oymak adlarını da *Osmanlı* belgelerinde bulabiliyoruz. Bunların 12 oymaklı olduğu ve Aşağıdaki

991, Mühimme, LI, 10/7 Şaban 991; Mühimme, LXI, 41/4 Receb 994). Bunlardan, bazen (80 bin asker çıkarabilen) *Komuk* Hâkimine, "*Ulu-Şamkhal*" da denilmektedir.

Dağıstan bilginlerinden Küre'li Mirza HASAN, oranın yerli hâkimleri sülâle unvanları için şu bilgileri veriyor: İlk islâm fethinden beri, "*Komuk*" şehri" hâkimine "*Şamkhal*" "*Kara-Kaytak*"larınkine "*Usmı*", "*Tabasaranlar*"ınkine "*Masum*", başkendi "*Khunzak*" Hunoğulları olan "*Avarlar*"ınkine "*Nusal*" denir (Âsâr-i Dağıstan, 1903 Baku, s. 32-34). Bu bilgiler, *Melikşah* çağında 1090 yıllarında yazılan arapça *Demirkapı* tarihinin XVII. yüzyılda Şirvan'da yapılan türkçe tercümesi "*Derbendnâme*"den (1851 Kazan, Mirza KÂZİM-BEK neşri, s. 8-9) alınmıştır. Dağıstan'dan 1921 de İstanbul'a gelip yerleşen Kuyumcu-meskükât mutahassısı Ş. EREL, bu bilgileri tekrarlar (Dağıstan ve Dağıstanlılar, 1961 İstanbul, s. 34-35).

(35) Nizâmeddin ŞAMÎ, Zafernâme, çeviren N. LUGAL, 1949 Ankara, s. 200. W. BARTHOLD (Dağıstan, İA, III. 454), Şerefeddin YEZDÎ Temürnâmesinde de, Dağıstan'ın en ulu hükümdarı "*Şavkal* شوقل " unvanı ile anılmasına işaretle, *Kazı -Kumuklar*'ın *Şamkhal* ünvanları için de arapça işkikaklar uydurulmuştur diyerek şu gerçeği belirtiyor :

"Bedihidir ki, *Kazı-Kumuklar Beği*'nin unvanının eski (X.-XI. yüzyıllarda Kiyef'te yazılan) *Rus vesikalurı* ile, Şerefeddin YEZDÎ'de de aynı şekilde -Şavqal شوقل görülmesinin bir tesadüf eseri olmadığı âşikârdır. *Ruslar* ile *Farstar*'ın birbirinden habersiz olarak, *Şamkhal*'ı *Şavkal* şeklinde tahrif etmişecekleri bedihidir."

Biz buna, *Dede -Korkut Kitabı*'nda, Dağıstan Hükümdarı *Komuk/Kıpçaklı* soyundan "*Şavkal*"ların unvanının, neden "elifsiz" ve "*kaf* yerine *kef*" yazıldığını belirtmek için, şu örnekleri ekliyeceğiz :

a- Edirneli Kurtzade Şeyh Vâlihî, 1579 *Kars Kalesi* imarını görmüş ve bu kaleye konulan manzum "Tarih Kitabesi"nde, şehrin adını, İBNÜ'L-ESİR ve Anılı Kadı BURHANEDDİN'deki قمرس gibi, elifsiz olarak "قمرص *K-rs*" yazmıştır (KIRZIOĞLU, *Kars Tarihi*, I. 528). Bu imlâ, bugün bile yaşlı Mollalar, bilhassa Tebrizliler, Ahıskalılar, Revanlılar tarafından böyle yazılmaktadır; eski "Mecmua" ve "Cönkler"de de, bu imlâ görülür. Bilhassa "*İcâzetnâme*"lerin çoğunda: *Kars*, *Şavşat*, *Kağızman* (ilk hecede), *Karabağ* (ilk hecede) adları "elifsiz" yazılıdır.

b- Farsçada "*kaf*" sesi olmadığından, birçok yer adlarının "*kef*" ile yazıldığı ma-lûmdur: *Kâşgar*, *Kâbil*, *Kâkhet*, *Kârtel/Kârtıl*, *Badkû* (Baku), *Barküşad*, *Portakâl* (Portekiz), *Makâ*, *Moşkâ* (Moskû/Moskof) (Âlem-Ârâ, II. 1182-1184, 1200-1201 "Fihrist-i Nâmhâ").

şu 6 oymağın *Kazak* kolundan; 1. *Kazaklar*, 2. *Paydar*, 3. *İspirli* 4. *Demürçi-Hasanlu*, 5. *Çekvanlu*, 6. *Nehri*; ve *Yukarı*'daki şu 6 boyun işe *Borçalı* sayıldığı anlaşılıyor: 1. *Akh-Tala*(Ak-Tala, bir "Tala" boyu da, Dağıstan-Şirvan-Kakhet arasında "Çarlar" oymağı ile birlikte yaşar), 2. *Uzunlar*, 3. *Gölegiren* (bunların bir kolu, Malatya-Amasya arasında 24 boylu "Danşimendlü-Eli" içinde idi), 4. *Taşir/Taşır*, 5. *Penbek*, 6. *Arpalu* (Arpaçayı başlarında ve Kars-Arpaçayı ile, Nahçıvan-Arpaçayı'na adını veren boy ³⁷).

III. Murad'ın tuğrasını taşıyan ve 1587-1590 arasında yazılan "*Loru Vilâyeti Dirlik Defteri*"nde, bu Beğlerbeğiliğin 5 *Sancağ*'a ayrıldığı; ve verilen köy ile yaylak adlarından, ilk dördünün hep *Debet/Borçalı-Çayı* boyunda ve sonuncunun da, adını verdiği *Arpaçayı* başlarında bulunduğu tesbit ediliyor. Kuzeyden güneye ve doğudan batıya doğru bu Sancaklar ve Nâhiyeler (Kadılık/Kazâ yoktur) şöyledir ³⁸ :

I. Akh-Tala Sancağı: 1. *Akh-Tala*(Nefsi Akh-Tala, Küçük-Akhtala, Moşuluk, Boklu-Kilise, Khaçsud köyleri burada); 2. *Sanahin* (Üçkilise, Karaboya, Çorçekân, Keklik-Kendi, Mirza-Bağı köyleri burada); 3. *Khaşurtı* (Purud, Komrakhaç, iki Kazan-Künbed, Baysonkur, Tuman-Kendi, Aşağı ve Yukarı Benefşe-Çayı, Kızılkaya, Köşeret, Kozman, Mağara köyleri burada) adlı 3 nâhiyede, 20 si harabe, 45 köy var; yaylak yok.

II. Taşir Sancağı(ovalıktır): 1. *Taşir-Abad*(Ovası) (Yukarı ve Aşağı Çığalu, Kârbansaray, Kuyumcu-Kendi, Budak-Kendi, Sınık-Kilise, Koşa-Bulak, Kırk-Bulak, Kara-Bulak, iki Çardaklu, Balıklı, iki Çorak, Sarı-Kal'a, iki Kara-Kal'a, İd-Kilise, Türk-Dere, Beg-Kendi burada); 2. *Sırça-Abad* (Sırça Ovası), (Çermelü burada) adlı iki Nahiye dir, yaylak yok.

III. Loru Sancağı : 1. *Loru* (Göl-Ekrek, Çala, Dölbendlü, Varta-Pulur, Yassıköy, Vank, Viran-Loru, Çekreşen, Celâloğlu, iki Ovanes-Kendi, Otarşen, Emreköz buradadır); 2. *Uzun(lar)* (Çarçı, Balıkçı, Çaku, iki Boğos, Çakurı, Bekavur, Kirebaş, Yalançı-Mirza, Molla-Yasin, Makaret burada); 3. *Gölegiren* (Gölegiren, Tarımtak, Piri-Kendi, Sanaçukh, Akhbat, Khata, Vereköyü, Vahaki burada); 4. *Tasık* (Taçana-Sor, Ekedak, Ercasan, İğiki, Südebadink burada) adlı 4 nahiyesi vardır. Bu sancakta, 48 i ıssız, 28 i mamur 76 köy, 4 mezra'a, 5 yaylak, 3 doğan/şahin yuvası vardır. Yaylak dağları şunlardır: 1. Loru-Kal'ası karşısında *Lelver-Dağı*; 2. *Tasık* ile (güneydeki Dilican'a doğru) *Hamzaçimeni* arasında *Eğritiş-Dağı*'nı "kadimden *Kazak Cemâ'ati* yaylar imiş" 3. ve 4. *Çıbıklı-Dağı* ve (Dede-Korkut Kitabı'nda geçen) "*Yaylak-ı Ağlayan* ki, hudûdu *Karakhaç-Gedügi* nâm mevziden, *Penbek* ile *Loru* mâbeyninde vâki' olan *Dival-Gedügi*'ne

(36) M. BROSSET, Histoire de la Géorgie, I., 183, 185, 200, 675.

(37) Mühimme, LVIII, 293 (8 Cumâdelü'lâ 993/8 Mayıs 1585); "Vilâyet-i Loru Tımar ve Ze'âmet Defteri", Başbakanlık Arşivi-Tapu, Sayı 769.

müntehi olur. Yaylak-ı mezburung *Taşır* ve *Loru* câniblerine akar-bakarına mutasarrif olan *Penbek*; ve *Olapurt* câniblerine akar-bakarına *Penbek-Sancağı Beği* mutasarrif olmak üzere kaydolunmuşdur (yıllık geliri 12 000 akça)"; 5. *Taşkesen-Dağı* yaylağı, *Loru* ile *Penbek* arasındadır.

IV. *Penbek Sancağı*: 1. *Güney Penbek* (Beg-Kendi, Boz-Abdal, Güngörmez, Kömürlük, Aşağı ve Yukarı-Sarımsaklı, Almalu, Kara-Tur, Çıbıklı, Güneyli, Şalurkü, Arçud, Yenice köyleri burada); 2. *Kuzay-Penbek* (iki Khozabın—adaşı, Çıldır'da Karsak /Khozabın gölü kıyısında da var, sonundaki"ın" eki Bulgar türkçesinde oymak/boy adları sonuna gelir—, Sandal Kışlağı, Paşacık, Derbas, Hamamlı, Koca-Beçen, Kürd-Kışlağı, Pire-Kendi, Armudluk, Mirza-Ali köyleri burada); 3. *Hamzaçimeni* (Sarı-Sofu, Khumaris, Üleşek, Tekürans, Akhircaman, Kürd-Kışlağı burada); 4. *Sarıyar* (Borçalı, Kanberoğlu, Tekelik, Almalık, Başkend, Şorak-Dere, köyleri buradadır; vaşak, zerdeva ve sanğsar çok avlanır); 5. *Kuzay-Olapurt* (Kazan-Kendi, Gök-Yokuş, Bulaklı, Tezeklü, Kaltakçı, iki Çandar, Bakhşayışlu, Çapük, Deve-Boynu, Çördükoğlu, Taççılı, Khızanoğlu, Kurdbegoğlu, Paydar, Koçu-Kendi, Kazanlı köyleri burada); 6. *Güney-Olapurt* (Nefsi-Güney, Deliklü köyleri burada) adlı 6 nahiyesi vardır. *Penbek Sancağı*'nda 84 köy, 9 mezre'a, 3 yaylak vardır. Yaylakları şunlardır: 1. *Ağlagan-Dağı*'nın *Penbek Sancağı* ve *Olapurt* Nahiyesi "hududu, *Sarıyar* başından (batıdaki) *Arpalu*'ya aşan gedükten *Çıbıklı*'ya ve andan *Penbek*'e tâbi *Dıval-Gedügi* nâm mahalle müntehî olur." 2. *Hamzaçimeni* ve *Yuvataş* yaylakları "hududu, *Hamzaçimeni* üstünde vâki (Karakoyunlu padişahı hâtırasını taşıyan?) *Cihanşa-Gedügi*'nden, *Khozabın* başına müntehi olur." 3. *Gelinkaya* ve *Sultanpınarı* yaylakları, *Penbek* ile *Olapurt* arasındadır; burada "*Kutlug-Tepe*" köyü vardır.

Osmanlılar'ın h. 1140(1728) yılından kalma son *Tiflis Eyaleti* tahrir-defterinde, 1590 daki *Tiflis-Göri-Tumanis-Loru* gibi 4 Vilâyet birleştirilerek, 6 büyük Sancak gösteriliyor. Bu sıradaki *Tiflis Eyaleti*'nden şu yerler, *Borçalı-Kazaklar* (Karapapaklar) bölgelerine aittir³⁹: *Merkez Tiflis Sancağı*'nın "*Baratlu*" (gürcüce: Sa-Baratyano) Nahiyesi güneyindeki "*Paydar*" ve 80 köylü "*Demürçi-Hasanlu*" Nahiyeleri; 1. *Loru* (Merkez), 2. *Taşır*, 3. *Penbek* Nahiyelerini içine alan *Samkhorut Sancağı*; 1. *Ağca-Kal'a*, 2. *İnce* (Kulp) 3. *Çavdar*⁴⁰ ve 4. "*Türk*" adlı⁴¹ Nahiyeleri içine alan "*Ağca-Kal'a Sancağı*"; eski "*Kangar'k/Aşoç'k/Kangar'ni*" ve III. Murad çağındaki "*Arpalu Sancağı*" yerindeki "*Kaygulu-Sancağı*".

(38) Başbakanlık Arşivi-Tapu, 769 sayılı defter, y. 1b-6a, 8b-12a, 14b-32a, 36b-38a, 39b-640b.

(39) Başbakanlık Arşivi-Tapu, Sayı 897, 900.

(40) Biz, *Kür Boyu-Kazakları* içindeki bu "*Çavdar*" oymağının bir kolunun, XIV. Yüzyılda *Dağıstan* ile *Astarkan* arasında yaşadığını görüyoruz. *Temür* 1394 te, Hazar denizine karışan *Kuma* ırmağı başındaki "*Beş-Tag*" (rusça tercümesiyle bugün: Pyatigorsk) veya "*Beş Kend*" doğusunda "*Çavdar-Kazak vilâyeti*"ni vurup yağlamamış ve kışı geçirmek üzere "*Boğaz-i Kum*"a (Kuma, ırmağı azına) giderek, ordusu ile orada kışlağa geçmişti (N. ŞAMİ, *Zafername*, s. 198, 199).

Yukarıda anıldığı gibi, *I. Abbas*, 1604-1606 aralarında, Osmanlılar'a bağlılıklarından şüphelendiği "*Borçalı-Kazaklar Eli*"nin birçok oymaklarını, *Gence/Karabağ* ve *Şirvan* ülkelerine dağıtarak yerleştirdi; ve böylece, "*Dönük*" sayılan ve "serhadde güvenilmez" tanınan birçok güçlü ve kalabalık oymakları dağıttı. Bu yüzden bugün, Aras kuzeyindeki hemen her bölgede Şi'ileşmiş ve yine de "*Kazak/Kazakhlu/Kazakhlar*" adı ile tanınıp öğünen Türk toplulukları vardır. 1920 de millî Azerbaycan Hükümeti zamanında tesbit edilip, ertesini yıl neşrolunan eserde bunların yayıldığı yerler anlatılmıştır. Buna göre: "*Kazak, Gence, Cavanşir, Cebrail, Kuba, Gökçay, Lengeran* (Aras sağında) "*Ağdaş*" idarî bölgelerinde türlü boy ve oymak adları ile "*Kazaklar*" tesbit edilmiştir 42.

Kars, Akhıkelek ve *Tiflis-Borçalı*'daki "*Borçalı-Kazaklar/Karapapaklar*", yerleşik olup, ekincilikle, ve bahçecilikle uğraşan komşuları eski *Gogarlı* halkını, "*Çin-Çavat*" ve "*Gagawan*" adı ile anarak, onların yaylakçı-kışlakçı olmayışına yumuşak huyluluğuna ve daha çok inek beslemelerine, geçmişte (1122-1124 arasında Kıpçaklar gelince Hıristiyan, 1225 te Harezmsahlılar gelince Müslüman, 1239 da Cengizliler gelince yine Hıristiyan, 1295 te İlhan Gazan Han'dan itibaren İlhanlılar ile yine Müslüman, sonra yine Hıristiyan ve Osmanlılar gelince İslâm olmanın tesiriyle "Kilise ve Cämileri"ni iki kapılı ve her iki din için de kullanılabilir biçimde yaptırmalarını ima ederek) sık sık din değiştirmelerine takılıp, şöyle söylerler :

- a- *Çinçavatlar* ve *Çavakhlar*, "*Gagawan*" sayılan ödle kimselerdir.
- b- Büyük koyun sürüleri ve at yilkıları besliyemezler, ancak ineğin memesine yapışan "*İnek-Emenler*"dir.
- c- İyi keçecilik ve güzün kırkılan kuzu yünü/güzem'den şal dokuyuculuğu yapan *Çinçavat* ve *Çavakhlar*'ın erkek elbiselerinde süs olarak omuzlarında birer çizgi bulunur. Bu yüzden onlara, "*Umuzu-Elifliler*" denir.
- ç- Andederlerken, inandırmak için, "*Dinim, Çinçavat dinine dönsün ki!*" derler.

Gerçekten de biz, 1948 den beri *Ardahan-Çıldır* bölgelerinde gördüğümüz kiliseden bozma birtakım câmi ve mescidlerde, hem batıdan (kilise için) hem de kuzeyden (câmi için) yapılaşta kapı konulduğunu tesbit ettik ki, kuzey yanında Kilise çağından kalma *koç-heykelli* rahip ve beğ kabirleri bile duran *Kurtkale Bucuği*'nda *Çıldır- Yerliçayıs* (1960 tan beri yeni adı "*Kayabeyi*") adlı köydeki câmi, bunun en belirli örneğidir.

(41) *Tiflis-Altı*'nda ve *Kür* boyundaki bu "*Türk Nâhiyesi*"nin adı Selçuklular'dan önceleri de vardı. *Anı-Bagratalı* kiralı *I. Gagık* (989-1020) ölünce, büyük oğlu *Hovhannes-Sembar*: *Anı, Şirak, Aşoç'k* (eski: Kangar'k/Arpaçayı başları kuzeyi) ve *Borçalı-Çayı* boyundaki *Kayan* ile *Elegez-Dağı* çevresine sahip olmuştu. Bunun taht iddaciısı kardeşi *Yiğit/Kaç Aşut*, buna razı olmadı (*R. GROUSSET*, s. 541, 542). Kayser *Basil*'den yardım alıp gelen *Yiğit-Aşut*, "âsileri itaat ettirdi ve kendisi *Truk* (Türk)'ta" yerleşerek kiral oldu (*VARDAN*, LII). 1728 yılı *Tiflis vilâyeti Tahrir Defterinde* de, "*Taşir-Âbâd*" (*Taşir-Ovası*) Nâhiyesinde bir "*Türk—Dere*"sinden bahsediliyor.

(42) *Baku*'da "*Absarun* yarımadasında *Zırkh-Kendi* ahâlisi ve (*Gence*'de) *Kazakh Kuzâsi*'nin sâkinleri hemân *Khazarlar*'ın neslinden hesap olunurlar." Bugün "*Kazakhlar*, bütün *Azerbaycan*'a sepelenmişler; ammâ onların ekseriyeti, *Kazakh Kazası*'nda yaşamaktadır". *Azerbaycan*'daki başlıca oymakları *Kazakh, Şemsedin, Cavanşir, Cebrâil, Kuba, Gökçay, Ağdaş* ve *Lengerân* Kazalarında şu adlarla yaşarlar: 1. *Kazaklar*, 2. *Kızıl-Kazaklar*, 3. *Yığarçı Kazaklar*, 4. *Kazakhlu*, 5. *Kazakhbegli*, 6. *Şeykhli* (*Koyunlu-Şeyhli*, *Molla-Şeyhli*, *Umutlu-Şeyhli* adı ile 3 obalı), 7. *Kazakh-Rehimler*, 8. *Salahlı* (*M. Hasan VELİLİ-BAHARLI*, "*Azerbaycan*", 1921 *Baku*, s. 51-53).

KIRIM HANI SAHİB GİRAY DEVRİ İLE İLGİLİ BAZI KAYNAKLAR 1

Dr. Özalp GÖKBİLGİN

Sahib Giray devri ile ilgili elyazması kaynaklar pek fazla değildir. Mevcut olanlar da Kırım tarihini genel bir şekilde inceleyen umumî mahiyetteki eserlerdir. Esas konuya geçmeden önce bu genel mahiyetteki eserleri kısaca gözden geçirmeyi faydalı bulduk.

Paris Millî Kütüphanesinde Kırım tarih ve müesseseleri ile ilgili altı tane elyazması eser mevcuttur. Bunlardan iki tanesi birbirinin aynı olup, 1891 yılında İstanbul'da neşredilmiştir. Yazarı Kırım Hanları soyundan gelen Halim Giray'dır. Gülbün-ü Hanan (Hanların Gülağacı) adını taşıyan bu eser Paris Millî Kutüphanesinin Şark Elyazmaları bölümünde bulunmaktadır 2.

Diğer elyazması eserler de şunlardır :

— Aynı bölümde "supp. turc. No. 515" de kayıtlı eser, 1475 tarihinden 1777 yılına kadar hüküm süren Kırım Hanlarının tarihidir.

— "Supp. turc 874" No.lu elyazması, ilk ondört Kırım Hanının tarihidir. Fakat çok muhtasar ve genel mahiyette bir eserdir.

— "Supp. turc No. 884" de kayıtlı elyazması Kırım Hanlarının hukukî statüleri ile ilgili bir metindir. İdarî bazı konular ile kurumlar hakkında verdiği bilgiler bakımından kıymetlidir.

— "Supp. turc. No. 1008", bazı coğrafi isimleri ihtiva ettiğinden, meskûn yer isimlerinin teşhisinde bilhassa yararlıdır.

Tarih-i Sahib Giray Han isimli elyazması, bize bu devir hakkında en mufassal bilgi veren en eski kaynaktır. Şimdiye kadar iki nüshasının mevcut olduğu bilinmektedir. Bunlardan birisi Paris'te, diğeri Leningrad'ta bulunmaktadır.

1 25 - 30 Haziran 1970 tarihleri arasında Strasbourg'da toplanan "XIII Altaistik Kongresi"ne tebliğ olarak sunulmuş ve "Cahier du Monde Russe et Soviétique" C.XI (3 e Cahier) de neşredilmiştir.

2 Bibliotheque Nationale de Paris, Section des manuscrits orientaux supp. turcs. No. 1116, 1274.

Paris nüshası, Millî Kütüphanenin Şark Yazmaları Bölümünde supp. turc No. 164 de kayıtlıdır. 19,5 cm. x 12 cm. boyutunda 81 varaktan ibaret olan el-yazması, "receb 1061" hicrî (1651 yılı temmuz ayı ortaları) tarihini taşımaktadır. Osmanlı türkçesiyle yazılmıştır. Yazarı Nidaî Remmal Hoca'dır. Bununla beraber E. Blochet, Türk Elyazmaları kataloğunda: "...Sahib Giray'ın isim konulmamış ve yazarı belirtilmemiş tarihi" demekte ve şunları ilave etmektedir: "...bu eserin yazarı ismini zikretmemektedir" ³. Halbuki yazar üç ayrı yerde isminden bahsetmektedir. Birincisi 58a sayfasının sekizinci satırında, ikincisi 78b sayfasının son satırında sonuncusu da 79b sayfasının ilk satırında... Ayrıca sadece Leningrad nüshasında bulunan bir şiirin (199 sayfada) sonunda ilk ismi "Nidaî" mahlâsını zikretmektedir.

Sahib Giray'ın ölümünden sonra kızlarından Nuri Hanî ⁴, merhum hanın hocası olan Nidaî Remmal Hoca'dan, "...han babasının serencamın rivayet ve hikâyet edüb, ol kitab sebebi ile tâ kıyamete değin yad olub, hayır dua ile anılması" için ricası üzerine bu eser kaleme alınmıştır. Remmal Hoca yazdığı bu tarihte, Sahib Giray'ın, İstanbul'dan hareketinden itibaren, halefi Devlet Giray'ın gönderdiği Bölük Giray adlı mirza ⁵ tarafından öldürülmesine kadar geçen devredeki olayları anlatmıştır. Bu yazma eserde Kırım'la Kafkas kavimlerinin, bilhassa Çerkez ve Nogay'larla olan ilişkilerile, aynı şekilde Rusya ve Buğdan ile olan münasebetlere geniş yer verilmiştir.

Leningrad nüshası, Leningrad Üniversitesi Şark Yazmaları Bölümünde (No. 488) bulunmaktadır. 215 sayfadan ibaret olup, bunun baş ve sonunda altı sayfası rastgele yazılmış, asıl eserle ilgisi olmıyan yazılardır. Paris nüshasında mevcut baştaki 12 varak eksiktir. Bu 12 varakta, Sahib Giray'ın İstanbul'dan hareketinden itibaren Kırım'a varıncaya kadar olan olaylar ve yolculuk anlatılmaktadır. Bu eksikliğe rağmen Leningrad nüshası "Tevarih-i Remmal Hoca, vukuat-ı Sahib Giray Han" şeklinde bir başlıkla başlamaktadır. Bu başlığın sonradan ilâve edilmiş olması mümkündür.

Leningrad nüshası tarihsizdir. Fakat Paris nüshasından daha yeni olması muhtemeldir. Zira daha modern ve seçkin bir lisanla kaleme alınmıştır ve farsça tabirler daha fazladır. Leningrad nüshası, pek mumtazam bir şekilde olmamakla beraber, harekelenmiştir ve yazı daha okunaklıdır. Muhakkak olan birşey varsa, o da bu her iki nüshadan hiçbirisinin Remmal Hoca'nın elinden çıkmadığıdır. Zira Remmal Hoca'nın, Sahib Giray Han'ın tahta çıktığı 1532 senesinde

3 BLOCHET, E., Catalogue des Manuscrits turcs... Paris; 1932-1933, 2. c.

4 Sahip Giray Han'ın bütün erkek çocukları (Gazi Giray, Emin Giray, Hacı Giray ve Selâmet Giray) kendisile beraber veya bir müddet sonra katledildiklerinden sadece kız çocukları hayatta kalmışlardır.

5 Mirza, farsça "mirzade, emirzade" kelimelerinden gelmektedir. "Hükümdar soyundan gelen" anlamında bir ünvan olup, Kırım'da genellikle asillere ve ileri gelenlere verilirdi.

bir yaşında olduğunu kabul etsek, elyazmasının tarihi olan 1651 yılında 131 yaşında olması gerekirdi.

Mevcut iki nüsha arasında bazı ayrılıklar vardır: Paris nüshasındaki kelime sonunda bütün 'B' (ب) ler ve hemen hemen bütün baştaki 'T' (ط)ler, Leningrad nüshasında "P" (پ) ve "D" (د) olmaktadır. Meselâ: konub- konup, turur iken - durur iken, tag - dag. Ayrıca Paris nüshasında sık sık geçen "Hazretleri" kelimesi, Leningrad nüshasında genellikle geçmemektedir.

Paris Millî Kütüphanesinde bu eserin bir Fransızca tercümesi bulunmaktadır ⁶. Bu tercüme 1740 yılında M. le Roux isimli bir müsteşrik tarafından İstanbul'da yapılmış olup 269 sahifeden ibarettir. Dili XVIII yüzyıl Fransızcası olduğundan, M. le Roux'nun kullandığı bazı tabir ve kelimeler bugün kullanılmamaktadır. Bu tercümenin en büyük faydası, eskitürkçe bazı tabirlerin Fransızca karşılıklarını bulmakta görülmektedir. M. le Roux genellikle özetliyerek ve hatta bazı cümleleri atlayarak tercüme etmiştir. Tercümeğe esas olarak ta Paris nüshasını almıştır. Leningrad nüshasını görmediğini zannediyoruz. Bunu aşağıdaki şu misallerden anlamak mümkündür :

Paris nüshasının 40 b varlığında şu cümle yer almaktadır: "...kendü dahi kapu halkının tuğcı ve tüfenkçisi ve yarar kulları ve yeniçeriler çerisi ve dört Karaçi ve Oglangiyun Begleri ve İçki Begleri ve iştihar bulmuş tatar serverleri, cümle yegirmi bin adam cem' olub...." Leningrad nüshasında "tuğcı" kelimesi "tobcı" şeklinde geçmektedir. Üstelik Leningrad nüshasında "Oglangiyun Begleri" tabiri bulunmamaktadır. Fransızca tercümesi sadece Paris nüshasındaki şekliyle çevrilmiştir. Aynı şekilde Leningrad nüshasında ilave edilen ve Paris nüshasında bulunmayan cümlelerin Fransızca terümesinde de bulunmadığı görülmektedir ⁷.

"Tarih-i Sahib Giray Han" adlı bu yazma eser, han ailesinden birinin İstanbul'da rehin olarak bulundurulmasına rağmen, Kırım'ın, İmparatorluk camiasında bir nevi bağımsız bir idareye sahip olduğunu göstermektedir. Yine bu yazma eserden, Sahib Giray Han'ın tatarları göçebe hayatından kurtarıp, toprağa bağlı, köylerde yerleşik topluluklar haline getirme yolundaki gayretlerini öğreniyoruz.

Tarihî değerinin yanında bu eser bize o devir tatarlarının örf ve adetleri, yaşayış tarzları hakkında bilgi vermektedir. Meselâ tatarların :

—İşkence tatbik ettiklerini çeşitli örneklerle, matem işareti olarak elbise-lerini ters giydiklerini, hiddetlendikleri zaman diz çöktüklerini, bal şarabını (hydromel) çok sevdiklerini ve içip sarhoş olduklarını, at eti yediklerini öğreniyoruz.

⁶ Bibliotheque Nationale de Paris, fonds français, nouvelles acquisitions, No. 4030.

⁷ Paris nüshası : P. 43a; Leningrad nüshası : L 89.

Osmanlı İmparatorluğu Mühimme Defterlerindeki kayıtlar 1554 yılından itibaren başlamaktadır. Yani Sahib Giray'ın Han'ın ölümünden üç yıl sonrakiki olaylar ile ilgili olduğundan bu devir ile ilgili bir vesikaya raslanmamaktadır.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivinde Sahib Giray Han devri ile ilgili iki vesika bulunmaktadır. Bunlardan birincisi (No. E. 1308, 3. vesika) Kanuni Sultan Süleyman'a gönderilen bir mektuptur. Mektubun yazarı Sahib Giray Han'ın kötü idaresinden yakınmakta ve gösterilen bütün gayretlere rağmen Han ile Kalgay ⁸ İslâm Giray Sultan arasında bir barış ve anlaşmanın sağlanamadığından bahsetmektedir. Kırım'da barışın sağlanması için başka bir hanın tayinini telkin etmektedir.

Topkapı Sarayı Müzesindeki ikinci vesika ise ⁹, İslâm Giray Sultan'ın ¹⁰ padişaha gönderdiği tarihsiz bir mektubudur. İslâm Giray, bu mektubunda, "Sahib Giray han, han olunub gönderilüb gelelüden berü bunca yıldır ki rast ve dürüst bir fi'ili ve kavli olmayub sahih ve hususi maddeler hod külliye ve defa'atla ve kerratla ol 'ali dergaha 'arz" olduğu bildirilmektedir. Şayet padişah hanlığı kendisine vermiyecekse, Saadet Giray'a vermesi tavsiye edilmektedir. Bu takdirde İslâm Giray, Ejderhan Hanlığı ile yetineceğini ve padişaha sadık bir kul olacağını belirtmektedir. Bu istekleri yerine getirilmezse Sahib Giray'a tâbi olmayacağını ve Kırım'ı terketmiyeceğini ilâve etmektedir. Mektubun sonunda, mektubu getiren Şeyhzade Şaban Efendi'ye "ba'zı ağız haberleri" olduğu da kaydedilmektedir.

8 Veliht

9 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, vesika no. E. 2365.

10 İslâm Giray, Sahib Giray Han'dan hemen önce 1532 yılında bir sene kadar Kırım Hanı olarak hüküm sürmüştür.

1970 DOKUZUNCU NÜFUS SAYIMI VE SONUÇLARI

Doç.Dr.M.Tevfik TARKAN

I. Giriş :

25 Ekim 1970 günü yurttta yapılan nüfus sayımı, bu konuda araştırma yapanların dikkatlerini ve çalışmalarını, Türkiye nüfusu ve sonuçları üzerine çekmeğe kâfi gelmiştir. Bu konu bazı günlük gazete haberleri arasına girdiği gibi, ilmi makalelere de konu olmuştur.

Biz, elimize yeni geçen 1970 Genel Nüfus Sayımının telgrafla alınan geçici sonuçlarına dayanarak, Türkiye nüfusu hakkında coğrafi bir araştırma yapacağız.

Telgrafla alınan geçici sonuçlar, memleketimizde gerçek nüfusu tam olarak aksettirmemekle beraber, her iki sonuç arasında da büyük farklılıkların bulunduğunu da iddia etmek mümkün değildir.

Devlet İstatistik Enstitüsünün ilân ettiği neticelere göre muhtelif sayımlarda elde edilen geçici sonuçlarla kesin sonuç arasındaki farklar aşağıdadır:

Sayım tarihleri	farklar
28 Ekim 1927	% 00.9
20 Ekim 1935	% 02.6
20 Ekim 1940	% 02.7
21 Ekim 1946	% 03.7
22 Ekim 1950	% 00.6
23 Ekim 1955	% 02.7
23 Ekim 1960	% 0.2
24 Ekim 1965	% 00.6

Bu tablonun gösterdiği en küçük fark 0.6, en büyük fark ise 3.7 dir. Bu binde değerleri rakama çevirirsek, en küçük farkı gösteren 1965 sayımında 214 kişi, en büyük farkı gösteren 1945 sayımında da 70.048 kişilik bir fazlalığın bulunduğu

ortaya çıkar. Ortalama 30 milyonluk bir nüfus içinde ortaya çıkan 70 bin rakamının fazla bir anlam taşıyamıyacağı düşüncesi ile telgrafla alınan geçici sonuçlar esas alınarak araştırmamızı yürüteceğiz.

Bu araştırmada Türkiye genel nüfus, yıllık artış, nüfusun coğrafi bölgelerdeki gösterdiği artış, kır ve şehir nüfus ve artışlar bölümleri içinde inceleme yapıcağız.

II- Genel Nüfus.

Türkiye genel nüfusu 1965-1970 arasındaki devrede 4.275.128 fazlası ile 35.666.549 a yükselmiştir. Bu artışın oranı ise yıllık % 025.5 dir. Bu artış oranı muhtelif sayım yılları oranlarına göre oldukça önemli bir değerdir. Filhakika, en büyük değerini % 029.3 le 1960 sayım yılında alan Türkiye nüfusu, en az değerini de %010.7 ile 1945 yılında kazanmıştır. 1945 yılından sonraki sayımlarda Türkiye nüfusu büyük bir artış gösterir. 1950 yılında %022 olan artış değeri 1955 de %028.1e, 1960 da %029.3 e, 1965 de %024,9 kazanan Türkiye nüfusu son sayım yılında ise % 0.25.5 değerine ulaşmış bulunmaktadır.

Genellikle yeryüzünde nüfusu hızlı artış gösteren ülkeler arasına giren Türkiyenin son nüfus artışı nedenleri üzerinde durmadan önce, ekonomik şartlara bağlı olarak yaşama koşullarının düzene girmesi, ve bunun sonucu olarak ta, ölüm oranının azalması ile bir ülkenin nüfusunu süratle arttığını kabul etmek gerekir.

Bu duruma göre, 1965-1970 sayım devrelerinde memleketimizin büyük bir hamle içinde sanayileştığını ve fert başına düşen milli gelirin arttığını iddia etmek herhalde mümkün değildir. Ancak, aynı devreler içinde ekonomik bakımdan gerilediğini de belirtmek insafsızlık içinde bulunduğumuzu gösterir. Gerçekten bu yıllar içinde bilhassa memleketimizin batı bölgelerinde kendini gösteren sanayi kalkınması, ülkemizi bütünü ile ekonomik refaha götürecektir bir çapta bulunmadığını belirtmek mecburiyetindeyiz. Ancak bu küçük izah sırasında şu noktayı da göz önünde bulundurmak zorundayız ki, memleketimizin batı bölgeleri bir sanayi kalkınması içinde oldukları halde, nüfus artışı az, henüz kalkınmadan nasibini alamamış Doğu Anadolu bölgesinde ise artış fazla olarak kendini gösteriyor. Bu konuya daha ilerde tekrar dönmek kaydı ile, burada Türkiye nüfusunun büyük ölçüde arttıran nedenler üzerinde durmak istiyoruz.

Türkiyede nüfus artışını hızlandıran esaslı faktör, Tümertekin ve Tunçdilek'e ¹ göre "Zirai faaliyetlerin oldukça süratli bir şekilde geçim tipinden ticari ticari tipe dönmekte olmasıdır". Fakat 1964 yılından bu yana, her yıl dıştan satın aldığımız buğday gibi halkın ana gıdasını teşkil eden hububatın veya geniş anlamı ile zirai faaliyetlerin geçim tipinden, ticari tipe dönüşmekte bulunduğunu

(1) Tümertekin, E.: Tunçtekin,N.: Türkiye Nüfusu, İstanbul, 1959 S. 13.

belirtmek için henüz zaman erkendir. Çünkü nüfusumuzun büyük bir oranının kır nüfusunu teşkil etmesi ve kır nüfusunun da ekonomik bir durgunluk içinde bulunduğuna işaret etmek gerekir. Fakat son yıllarda kır nüfusunun gösterdiği nüfus artışında sağlık şartlarının etki gösterdiğini de inkâr edemeyiz.

Kanaatımıza göre iki sayım devresi içinde nüfusumuzun gösterdiği süratli artış hızının nedenini ırkımızın doğurganlığında aramak lâzımdır. Ne ekonomik şartların islahı ne ulaşım şebekesinin elverişliliği ırkımıza has bir doğurganlık kadar nüfus artış hızına etki gösteremez. Hatta son yıllarda bilhassa kır nüfusu üzerinde çalışması yapılan "nüfus kontrolü" bile ırkımızın bu özelliğine gölge düşürecek bir nitelikte değildir. Nüfus artışını etkileyen önemli etmenlerden birisi de, son yıllarda memleketimizde sağlık şartlarının oldukça önemli bir düzen içine girmesidir. Filhakika süt çocuklarında görülen ve kitle ölümlerini hazırlayan sıtma, kızamık, kızıl gibi hastalıklar azalmış hatta çok yerde tamamen ortadan kaldırılmıştır. Bundan başka verem gibi sari hastalıklarda alınan tedbirlerle azalmıştır. Şu halde, tabii artışı destekleyen en önemli nedenlerin başında yer alan ölüm oranının azalması, son sayımda Türkiye ortalama nüfus artışını yükselten sebeplerden biridir.

III- Yıllık nüfus artışı

II.Dünya savaşında %010.7 ye düşen Türkiye nüfus artış oranı 1950 yılından bu yana hızlı bir tempo kazanmış bulunmaktadır. Filhakika aşağıdaki cetvel 1950 den bu yana yıllık nüfus artış miktarını gösterir.

Yıllar	Nüfus	Artış miktarı
1950	20934.670	—
1951	21634.446	699.776
1952	22218.837	584.391
1953	22817.866	599.029
1954	23433.030	615.164
1955	24130.778	697.748
1956	24771.145	640.367
1957	25498.226	727.081
1958	26246.614	748.388
1959	27016.935	769.781
1960	27809.831	792.896
1961	28602.411	792.580
1962	29417.580	815.169
1963	30155.981	738.401
1964	31018.276	762.295
1965	31591.421	473.145
1966	32101.291	709.870
1967	33022.527	921.236
1968	33969.558	947.031
1969	34743.106	773.548
1970	35666.549	923.443

Bu duruma göre, 1950 yılından 1965 sayımına kadar geçen 15 yıl içinde Türkiye nüfusu her yıl muntazam çoğalmalarla artışına devam etmiş, 1965 yılında artış miktarı düşmüş bu yıldan sonraki yıllar içinde de daha yüksek bir tempo kazanarak artışına devam etmiştir.

Türkiye nüfusu bu süratli tempo içinde artışını devam ettirirse, 1975 yılında 41 milyon'a 1980 yılında da 47 milyona yükselecektir.

IV. Coğrafi bölgelerde nüfus artışı ²

Türkiyenin 7 Bölgesinin 1965 ve 1970 sayım yılları nüfus miktarlarını ve nüfus artışlarını incelemek, sonunda bazı demografik ve sosyo-ekonomik koşulların bugün gösterdiği özellikle karşılaştırma yapmak son derece faydalıdır:

Bölgeler	1965	1970	Nüfus artışı
Karadeniz Bölgesi.	6.336.692	6.860.657	523.965
Marmara «	5.836.054	6.806.367	970.313
Ege «	4.393.131	4.908.680	515.549
Akdeniz «	3.306.836	3.838.785	531.949
İç Anadolu «	5 628.551	6.437 669	809.118
Doğu anadolu «	3.532.470	3.999.220	475.750
Güney Doğu «	2.368.362	2.815.171	446.809

Bu tablo Türkiyenin coğrafi bölgelerinde 1965 ve 1970 sayımlarında tesbit edilen nüfus miktarları ile, iki sayım devresi içerisinde artan nüfusu göstermektedir. Bu tabloya göre, Karadeniz bölgesinde her iki sayımda da fazla bir nüfus yaşamaktadır. Buna karşılık Güney Doğu Anadolu Bölgesi en az nüfusu barındırmaktadır. Fakat her iki nüfus sayımında tesbit edilen nüfus miktarları ile bu bölgelerin yüzölçümlerini karşılaştırarak nüfus yoğunluklarını hesap edebilirsek, bölgedeki nüfusun seyrek veya sıklığı konusunda daha fazla bilgi sahibi olabiliriz.

Yaptığımız ölçülere göre, Türkiye coğrafi bölgelerinde nüfus yoğunluğu şöyledir :

	1965	1970
Karadeniz Bölgesi	51	55
Marmara «	80	94
Ege «	48	54
Akdeniz «	37	43
İç Anadolu «	31	36
Doğu Anadolu «	24	27
Güney Doğu Anadolu Bölgesi	32	38

- (2) Türk Coğrafya kongresinde ele alınan Türkiye coğrafi bölgelerinin ayrılması ve hudutlarını tesbit ederken, bugün illerin idari sınırları ile herhangi bir uygunluk bulunmamış, fakat biz, Türkiye nüfus artışını bölgeler için de ortaya çıkarmak ve bölgelerin nüfus artış değerleri üzerinde gerekli incelemeleri yapmak üzere, bazı bölgelerde, sınır illerinin bütün ilçe ve muhtarlıklarını o bölge içinde imiş gibi kabul ettik.

Bu tablo,her iki sayım dönemi içinde nüfus sıklığı bakımından en büyük değer gösteren bölgenin Marmara, en seyreginin de Doğu Anadolu bölgesi olduğunu belirtmektedir.

Bu hususun yanında Türkiye coğrafi bölgeler içinde yoğunluğun en çok artış gösterdiği Marmara bölgesinde, beş yıllık iki sayım içinde Türkiye nüfus yoğunluğu artışı ortalama 7 olmasına rağmen 14 e kadar yükseldiği dikkati çekmektedir.

Bilindiği gibi Türkiyede nüfus dağılışıında etkisini gösteren ilk doğal amil relieftir. Bu nedenle memleketimizde başta iklim olmak üzere coğrafi olaylar ile her türlü hayat ve ekonomik faaliyetler önce yüksekliğin etkisi altındadır. Yükseklik, her şeyden önce Türkiyede ekime ve dikime elverişli arazinin genişliğini tahdit ettiği gibi, aynı zamanda, düşük sıcaklık ve bitkilerin yetiştirme devresini de kısıtlamaktadır. Yükseklik bu türlü doğal elverişliliği sınırlandırdığı gibi, bu sahalarda sosyal faaliyetleri de yavaşlatır. Örneğin ulaşım şartlarının ortaya koyduğu kültürel ve ekonomik etkinlikleri gibi.

Bu nedenlerle 1970 nüfus sayım sonucunda Türkiyede coğrafi bölgeler arasında nüfus dağılışı ve artışını gösteren bir harita yapsak, görürüz ki İç Anadolu ile beraber Doğu Anadolu bölgesi Türkiyenin en geniş alanlarını teşkil ettiği (İç Anadolu Bölgesi; 180642, Doğu Anadolu Bölgesi; 147758 km²) halde nüfus dağılışıında ve nüfus yoğunluğu bakımından da Doğu Anadolu Bölgesi, Türkiyenin en seyrek bölgesini teşkil eder. Yukarıda belirttiğimiz gibi, Doğu Anadolu bölgesinin bu son derece az nüfuslanmasının başlıca nedeni yüksekliktir. Yükseklik, burada, iklimle el ele vererek, ekim sahasını tahdit etmektedir. Bu bölgede görülen nüfus toplulukları, her şeyden önce ziraat sahalalarında, ulaşım merkezlerinde kendini gösterir.

Sırası gelmişken, belirtilmesi gereken en önemli husus, 1970 nüfus sayımı telgrafla alınan sonuçlarına göre, Türkiyenin en az nüfuslu ve en seyrek nüfus yoğunluğuna sahip olmasına karşılık Doğu Anadolu bölgesi, şehir nüfusunun en fazla nüfus artışına sahne olduğu dikkati çekmektedir. Filhakika 1965 yılı kesin sonuçları ile 1970 yılının geçiçi sonuçlarına göre, Türkiye il merkezlerinin nüfus artışlarının sıralanması sonucunda Maraş (% 102 artışın ilk sırayı işgal ettiğini, bu ili sırasıyle şu illerin takip ettiğini görürüz; Hakkâri (% 99), Tunceli (%95), Gümüşhane (%95), Van(%81), Muş(%81), Bingöl (%78), Adıyaman (% 71).

Bu son derece ilginç nüfus olayının izahını kıır ve şehir nüfusu bölümüne bırakarak, biz, tekrar eski konumuza döneceğiz.

Türkiyede nüfuslanma ile nüfus yoğunluğu bakımından en alt sırada yer alan Doğu Anadolu bölgesi aynı zamanda nüfus artışı bakımından da aynı değeri

gösterir, yukarıdaki tablodan anlaşıldığı gibi Doğu Anadolu bölgesinde beş yılda nüfus artışı 475.750 dir. Bunun yıllık değeri ise 95150 dir.

Nüfus bültenlerinden aldığımız rakamlara dayanarak, son iki nüfus dönemi arasında coğrafi bölgelerde nüfus artışı oranları şöyledir:

	Beş Yıllık nüfus artışı	Yıllık nüfus artışı
Karadeniz Bölgesi	% 7.6	% 1.5
Marmara «	% 14	% 2.8
Ege «	% 10.5	% 2.1
Akdeniz «	% 13.8	% 2.7
İç Anadolu «	% 12.4	% 2.4
Doğu Anadolu «	% 11.8	% 2.3
Güney Doğu Anadolu Bölgesi	% 15.9	% 3.1
Ortalama	% 13.0	% 2.6

Bu nüfus artış oranlarına göre Türkiye coğrafi bölgeleri arasında % 15.9 değeri ile (5 yıllık) Güney Doğu Anadolu bölgesi birinci sırayı işgal ediyor; bunu sırasıyla Marmara ve Akdeniz bölgeleri takip ediyor. Bu üç bölge aynı zamanda Türkiye ortalama nüfus artış oranının üzerinde bir değer göstermektedir. Türkiye ortalama nüfus artış oranının altında artış gösteren diğer bölgelerin ön sırasını da İç Anadolu bölgesi (% 12.4 beş yıllık) teşkil ediyor; bunu Doğu Anadolu, Ege ve Karadeniz bölgeleri takip ediyor, Karadeniz bölgesi memleketimizin en yoğun nüfus bölgelerinden biri olduğu halde en az nüfus artış oranı gösterir. Bu bölgede yılda ortalama 105,193 gibi bir artış görülmüş ve nüfus yoğunluğu da son beş yıl içinde 51 den 55 e çıkmıştır.

Nüfus artış oranlarının son beş yıllık süre içinde coğrafi bölgelerde gösterdiği artış arasında en dikkati çeken bölge Güney Doğu Anadoludur. Güney Doğu Anadolu bölgesi nüfus miktarı bakımından, bölgeler içinde son sırayı (2.815.171) teşkil ettiği gibi, artış miktarı (446.809) bakımından da aynı dereceyi muhafaza etmektedir. Nüfus yoğunluğu bakımından Doğu Anadolu, İç Anadolu bölgesinden önce olmak üzere bölgeler arasında beşinci sırayı işgal ediyor ve son iki sayım arasında yoğunluk artış miktarı bakımından da 3 ile son sırada yer alır. Fakat bu değerlerine rağmen adı geçen bölge Türkiyede yıllık nüfus artışı bakımından en büyük oranı göstererek, bu konuda ön sırayı işgal etmektedir. Bunun başlıca sebebi Güney Doğu Anadolu bölgesinde, büyük yerleşme merkezlerinin gösterdiği yüksek nüfus artış oranları olsa gerektir. Filhakika 1970 sayımında telgraf ile alınan geçici neticelere göre, Güney Doğu Anadolu bölgesini teşkil eden il merkezlerinin gösterdiği nüfus artış oranları şöyledir:

Gaziantep	% 69
Adıyaman	% 71
Urfa	% 62
Mardin	% 16
Siirt	% 28
Diyarbakır	% 59

Türkiyede il merkezlerinin belediye sınırları içi ortalama nüfus artış oranı % 50 olduğuna göre, Gaziantep, Adıyaman, Urfa ve Diyarbakır illerinin yıllık artış oranları bu değerin üstündedir.

Adıgeçen bölgede görülen fazla artış oranının ikinci ve önemli nedeni ise, gerçekten bu bölge 1970 sayımında kır ve şehir nüfusunun bir arada gösterdiği fazla artıştır. Filhakika 1970 sayım neticelerine göre, Güney Doğu Anadolu bölgesini teşkil eden illerin kır ve şehir nüfuslarında görülen artış oranı şöyledir:

Gaziantep	% 32
Adıyaman	% 27
Urfa	% 37
Mardin	% 28
Siirt	% 45
Diyarbakır	% 38

Türkiye ortalama yıllık nüfus artışı % 26 olduğuna göre, yukardaki illerin gösterdiği artış oranları çok yüksek değerdedir. Bilhassa % 45 oranı ile Siirt ilinin gösterdiği artış oranı, Türkiyede İstanbul'dan sonra ikinci sırayı işgal etmektedir.

Filhakika her şeyden önce şunu belirtmeğe mecburuz ki doğurganlık özelliği fazla olan ırkımızın gösterdiği bu artış oranları normal olmakla beraber, bölgeler arasındaki büyük farkların nedeni üç esasa bağlanabilir.

- 1- Artan fazla nüfusu bölgede tutan ekonomik etkinliğin gösterdiği gelişme,
- 2- Artan fazla nüfusun bölgede tutamayan geri kalmışlık,
- 3- Artan fazla nüfusla beraber, gelişme gösteren ekonomik etkinliğin gerektirdiği yakın ve komşu bölgelerden nüfus çekimi.

İşte Güney Doğu Anadolu bölgesinin nüfus artış oranı artan nüfusun geçimini sağlayan ekonomik etkinliğin gösterdiği gelişme ile izah edilebilir. Çünkü Güney Doğu Anadolu bölgesi Türkiyenin en büyük petrol üretme merkezidir. Nitekim bu bölgede bulunan Batman, son beş yıl içinde % 100 e yakın bir nüfus artışına sahne olmuştur. 1960 da 12401 olan Batmanın merkez ilçe nüfusu, 1965 de 24990 a ve 1970 yılında da 44893 e erişmiştir. Aynı ilin Pervari ilçesinin gösterdiği nüfus artışı ise daha da dikkat çekicidir. 1960 da 1660 olan ilçe nüfusu 1965 de 2778, e 1970 de ise 13918 e erişmiştir.

İşte Güney Doğu Anadolu bölgesi, Türkiye petrol üretiminde ve işletilmesinde bugünkü önemini devam ettirirse, bu bölge, gelecek sayımlarda da ekonomik gelişmeye paralel olarak daha büyük bir nüfus artış oranına sahne olacaktır.

Güney Doğu Anadolu bölgesini takip eden Marmara bölgesindeki nüfus artış oranının gösterdiği gelişmenin en belirli nedenlerinin başında, Marmara bölgesinde her türlü endüstrinin kurulma alanını teşkil eden ve açılan yeni iş yerlerine civardan ve az gelişmiş bölgelerden çektiği nüfusla kendini gösteren İstanbul'un bulunmasıdır. Filhakika Türkiye kıır ve şehir nüfusunun gösterdiği artış oranı bakımından yaptığımız sıralamanın birinci sırasını 1960 ve 1970 sayım yıllarında İstanbul işgal etmektedir. Nitekim 1970 sayımında belediye sınırları içi nüfusu olarak Türkiye ortalama nüfus artışının (% 50) üstüne çıkan Marmara bölgesinde % 64 oranla Kocaeli, % 50 ile Bursa ve % 51 oranla İstanbul illeri bulunur. Fakat kıır ve şehir nüfusu olarak Türkiyenin ortalama (%26) nüfus artışının üstüne çıkan aynı bölge illeri ise %53 oranı ile İstanbul, % 39 la Kocaeli' başlıca yeri işgal eder. Hatta bu bölgede %-1 oranı ile nüfusu azalan Kırklareli ile % 1 artış gösteren Bilecik illeride yer alır.

Gerçekten Marmara bölgesinde İstanbul ile Kocaeli illeri yani İzmit körfezinin kuzey kıyıları Türkiyenin en büyük ve çeşitli endüstriyel gelişmesine sahne olmuştur.

Fazla nüfus artış oranı gösteren memleketimizin Üçüncü Bölgesi Akdeniz bölgesidir. Bu bölgeyi teşkil eden illerden, belediye sınır için nüfusunun en hızlı artış gösteren ili Maraş'tır. Maraş sadece bölgesinde değil, aynı zamanda gösterdiği hızlı gelişme ile Türkiyede en hızlı nüfus oranını artıran ildir. 1965 de il merkezi nüfusu 63.284 iken, 1970 sayımında telgrafla alınan sonuçlara göre 105.206 ya yükselmiştir ve böylece gösterdiği artış oranı % 102 dir. Maraş, Antalya ve Adana illeri takip eder. Bu üç ilin dışındaki iller Türkiye il nüfus oranının altında bir değer gösterirler.

Akdeniz Bölgesinde kıır ve şehir nüfusu olarak en büyük gelişmeyi İçel, bundan sonra sırası ile Maraş, Antalya, Hatay, Adana illeri göstermiştir.

Genellikle bölgenin doğu ve kıyı şehirlerinin gösterdiği bu gelişmenin başlıca nedeni ziraat ve bilhassa pamuk ziraatı olsa gerektir. Bilindiği gibi, bakımı ve hasadı için iş gücü isteyen pamuk, ekimi yapıldığı alanlarda fazla bir nüfus toplayacak niteliktedir. Pamuk ekiminin yanında doğu Akdeniz bölümünün İçel ilinde son yıllarda inşa edilen petrol rafinerisi (Ataş) ve İskenderunda tesis edilen II. Demir Çelik fabrikası da bu il ve ilçelerde nüfusun toplanmasına kuvvetli etki gösteren nedenlerdir. Filhakika bu bölgede bir ilçe olan İskenderun halen 81.639 nüfusu ile Türkiyenin 25. büyük yerleşme merkezidir. Tarsus ise 78.033 nüfusu ile 27. sırayı işgale eder. Çukurovada bunlardan başka Ceyhan 50.344 nüfusu ile önemli ziraat merkezidir. Şu halde Akdeniz bölgesinin nüfusunun

süratle artış gösteren doğu bölümünde , genellikle nüfus birbirine yakın büyük merkezlerde toplanma temayülünü göstermektedir.

Türkiye nüfus artış oranına yakın bir değerde artış gösteren İç Anadolu bölgesi ise dördüncü sırayı işgal etmektedir. Bölgede belediye içi olarak en hızlı artış gösteren şehirler Ankara (% 58), Kayseri (% 56), Kırşehir (% 54)dir. Geri kalan iller, Türkiye genel nüfus artış oranının altında bir değer göstermektedirler. Kır ve şehir nüfusu artışı bakımından da bölgede en büyük gelişmeyi Ankara (% 41) göstermektedir. İkinci sırayı işgal eden Konya ise ancak Türkiye ortalama nüfus oranından % 1 fazlalık gösterir. Bu bölgede geri kalan illerde kır ve şehir nüfuslanmasında artış oranı düşüktür ve bazılarında (Sivas % 7) Türkiye ortalama artışının altında bir değer görölür.

İç Anadolu bölgesinin gösterdiği bu düşük nüfus artış oranının sebeplerinin başında diğer bölgelerde olduğu gibi, çalışma alanlarının azlığı, iş gücünün, büyük iş merkezlerine akın etmesi gelir. Aslında Ankara'yı bölge dışında mütâlaa etsek, bu bölgenin diğer bölgelerden daha az bir artış oranına sahne olduğu görölür. Ankara hem kır ve şehir nüfusu, ve hem de sadece il merkezleri nüfusu bakımından memleketimizde en fazla artış oranı gösteren bir ilimizdir. Buranın Başşehir oluşu bir çok tesis ve kurumunun burada bulunuşu Ankarayı ilk sayım yılından itibaren son derece nüfus artış oranı gösteren bir il haline getirmiştir. Ayrıca Kırıkkale 91.694 nüfusu ile Türkiye'nin 22. büyük nüfus merkezidir.

Ankara'nın dışında kalan merkezlerden Kayseri ve Konya illeri de az da olsa bir gelişmenin içinde sayılır. Eskişehir, Sivas gibi, eski sayım dönemlerinde büyük gelişmelere sahne olan iller son beş yıl içinde ekonomik gelişmeye paralel olarak, durgunluk içindedirler ve bu nedenle Türkiye ortalama nüfus artış oranının altında bir değer göstermektedirler. Bu illerin dışındaki Niğde, Yozgat, Nevşehir ve Kırşehir illeri de henüz belirli bir kalkınmaya sahne olamamışlardır ve bundan dolayı nüfus iç gücü arayan sahalara akar.

Şu halde İç Anadolu bölgesi Ekonomik gelişmesine paralel olarak, nüfus artış oranı bakımından Türkiye ortalama nüfus artış oranının altında bir değer gösterir.

Türkiye'nin nüfus artış oranında beşinci sırayı işgal eden Doğu Anadolu bölgesi, ortalama %11.8 (beş yıllık) bir değer gösterir. Belediye sınırları içinde il merkezlerinin gösterdiği nüfus artış oranı bakımından bölgede en büyük gelişmeyi Hakkâri (%99) göstermiş bulunmaktadır. Bu değeri ile Hakkâri Türkiye'de Maraş'tan sonra ikinci sırayı işgal etmektedir. Bu ilde nüfus 6129 (1965) dan 10029 a çıkmıştır. Bu ili Tunceli (%95), takip eder. Her iki ilde görülen bu son derece süratli şehirleşmenin nedeni, bu illerde görülen ekonomik gelişmeden ziyade, son yıllarda görülen tabii afetlerden kaçan halkın, devletin de teşviki ile belirli merkezlerde toplanma arzusu olsa gerektir. Filhakika Tunceli ve Hakkâri

de son beş yıl içinde görülen yer sarsıntısı ve taşma, küçük ve kalkınmamış illerinde kendini az çok gösterir. Örneğin Muş (%81), Van (%81), Bingöl (%78).

Doğu Anadolu bölgesinde Elâzığ ilinin gösterdiği %64 oranında artışın nedeni Keban hidro-elektrik santrali olsa gerekir. Filhakika Kebanın 1965 nüfusu 10166 iken, 1970 de 15727 ye Elâzığ merkezinin ki ise 78605 iken, 108337 ye çıkmıştır.

Kır ve şehir nüfusları ön plana alındığı takdirde Doğu Anadolu bölgesinde Türkiye ortalama nüfus artış oranının üstünde değer gösteren Hakkâri (% 40), Van (%40) Bitlis (% 37), Muş (% 35), Ağrı(%34) ve Elazığ(%32) illeri yer alır. Hakkâri, Van, Bitlis, Muş, Ağrı gibi illerde kır ve şehir nüfusunun son beş yıl içinde yüksek gelişme göstererek artmasının nedenini ekonomik şartlarla izah etmek mümkün değildir. Çünkü bu merkezlerimizde, son derece az bir yatırım yapılır. Ancak, bölgede nüfusun artış oranının fazla oluşunun başlıca nedenleri bu bölgede geçen sayımlarda eksik sayılan nüfusun mevcut olması ile, zaman zaman millî sınırlarımızdan giren ve çıkan halkın bulunması ve böylece, sayımlarda daima gerçek rakamların tesbit edilmemiş olması muhtemeldir. Örneğin Hakkâri, Belediye sınırlarında 1955 sayımında 7877 nüfusa sahip iken, 1960 yılında 10023 e çıkmış, 1965 de 6129 a inmiş ve nihayet 1970 yılında da tekrar 10029 ay yükselmiştir. Van, Belediye sınırı içinde 1955 yılında 35101 nüfusa sahip iken, 1960 yılında 43359 a yükselmiş, 1965 yılında çok düşerek 31431 e inmiş ve nihayet 1970 sayımında 47057 ye yükselmiştir. İşte bu iki il merkezinde kendini gösteren nüfus artış miktarlarındaki kararsızlık, düşüş ve yükselişler bizi yukarıda belirttiğimiz sonuca götürmektedir. Yoksa bu illerde görülen son derece yüksek nüfus artış oranı ekonomik gelişme ve ekonomik bir refahın sonucu olarak görünmüyor.

Bölgenin diğer illerinde kır ve şehir nüfusu artış oranı Türkiye'nin ortalama artış oranının altında bir değer gösterir. Hatta Tuncelide bu değer % 7 ye kadar düşer.

Doğu Anadolu bölgesinin gösterdiği bu genel görünüş, memleketimizin bu bölümü nüfusu doğduğu yerde tutabilecek değerde ekonomik bir kaynak ve gelişmeye sahne olmadığını gösterir.

Türkiye'nin nüfus artış oranında altıncı sırayı işgal eden Ege bölgesi, ortalama % 10.5 (beş yıllık) bir değer gösterir. Belediye sınırları içinde il merkezlerinin gösterdiği nüfus artış oranı bakımından Türkiye ortalama oranının altında bir değer gösteren Ege bölgesinde, en yüksek değeri % 62 ile Uşak, % 52 ile Denizli göstermiştir. Bu iki il dışındaki şehirlerde artış azalır. Hatta Manisanın beş yıllık artış oranı % 1 dir. Bu değer Türkiye'nin en düşük değerlerinden biridir. Adı geçen şehir 1955 nüfusu 44769, 1960 nüfusu 59223, 1965 nüfusu 69711 ve nihayet geçici sonuçlara göre 1970 göre nüfusu ise 70022 dir. Bu rakamlar 1965

yılına gelinceye kadar il merkezinin büyük bir gelişmeye sahne olduğunu, son beş yıl içinde ise gelişmenin durduğunu göstermektedir. Bu artış oranı azalmasında, doğumun azalması ve dışardan gelenlerin bu ile yerleşmesinin durması neden olarak düşünülebilir. Ancak bu nedenle Manisa ilinde nüfus artışının azalmasını izah etmek mümkün değildir. Devlet İstatistik Enstitüsünün daha ilerde yayınlayacağı nüfusun sosyal ve ekonomik niteliklerinin iyi incelenmesi sonucunda, bu durum daha bilinçle ortaya çıkacaktır. Ancak şu noktayı da göz önünde tutmak zorundayız, belediye sınırları içinde Manisanın gösterdiği son derece düşük artış oranı yanında, kır ve şehirler bir arada mütalaa edildiği zaman aynı ilde % 12 oranında bir nüfus artışı kendini göstermektedir. Şu halde bundan şu sonucu çıkarabiliriz: Manisa kır nüfusunda nüfus artış oranı düşük olmakla beraber, şehir nüfusundaki orana nazaran önemli bir ölçüdedir.

Kır ve şehir nüfusları ön plâna alındığı zaman Ege bölgesinde, Türkiye ortalama nüfus artışının üstünde değer gösteren iller: Kütahya (% 39), Aydın (%31), İzmir (%29)dir. Diğer illerde artış oranı genel artış oranının altındadır.

Ege bölgesinde kır ve şehir nüfusunda düşük artış oranının sebebini bu bölgede normal artış dediğimiz doğumun azalmasında aramak lâzımdır. Filhakika Devlet İstatistik Enstitüsü tarafından ilerde yayınlanacak nüfus bülteninde Ege bölgesinde nüfus artış oranının düşük olması: nedeni daha iyi tesbit edilebilecektir.

Memleketimizin en az nüfus artış oranı gösteren Karadeniz bölgesine gelince, burada, belediye sınırları içindeki şehir nüfusunun gösterdiği artış oranı, sadece Gümüşhane (% 95), Çorum (%59) ve Artvin (%58) illerinde yüksek bir değer gösterir. Diğer illerin artış oranları genellikle düşüktür.

Kır ve şehir nüfusu bakımından Karadeniz bölgesi daha da düşük bir artış oranı gösterir. Filhakika bölgede sadece Zonguldak (%26) Türkiye ortalama artış oranına uygun bir değerdedir. Bu ilin dışındaki illerde Türkiye ortalama nüfus artışından düşük bir değer gösterirler. Hatta Sinop son beş yıl içinde %-1 oranında bir nüfus azalmasına sahne olmuştur. Sinop ilinin toplam nüfusu 1955 de 226261 iken, 1960 da 239.523 e, 1965 de 265.666 ya yükselirken, 1970 yılında da 264.653 e düşmüş bulunmaktadır. Son beş yıl içinde nüfus 1013 kadar azalma göstermiştir. Bu azalma her şeyden evvel, ekonomik gelişmenin son derece zayıf olduğu adı geçen ilde, il nüfusunun, iş gücü arayan merkezlere dağılması ile izah edilebilir.

Öteden beri Karadeniz bölgesi insanında daha elverişli iş ve yaşama arama hasleti, son yıllarda Doğu Karadeniz kıyılarında bölgeye büyük ölçüde ekonomik gelişme ve rahatlık sağlayan çay ziraatı bile, insanların başka illeri giderek çalışmalarına mani olamamış görünmektedir. Bögede çay ziraatı ve endüstrisi bir taraftan iç Karadeniz bölümü nüfusunu kıyıya çekerken, kıyı nüfusunun bölgede devamlı kalmasına etkilememektedir. Bu göç ekonomik olduğu gibi sosyal bir alışkanlık sonucudur.

Fakat Karadeniz bölgesi illerinin kır ve şehir nüfusu tek tek tetkik edilirse düşük artışın daha ziyade Batı Karadeniz bölümünde görüldüğü, Doğu Karadeniz bölümü kıyı nüfusunda artış oranının Türkiye artış oranına uygunluk gösterdiği görülür.

Netice olarak denilebilir ki Karadeniz bölgesinde ekonomik ve sosyal nedenlerle göç normal bir nüfus hareketidir ve bu nedenle bu bölgede artış oranı düşüklük gösterir.

V- Şehir ve Kır Nüfusu.

Son beş yıl içindeki kır ve şehir nüfusunun artışını daha iyi anlayabilmek için, daha önceki yıllar kır ve şehir nüfus seyirini hatırlamak faydalı olacaktır.

Genellikle memleketimizde şehirleşme hareketinin başladığı sayım yılı 1945 ve hızlandığı yıl ise 1950 dir. Bu yıllardan sonra şehirli nüfus sadece cüzi bir tabii artışla çoğalmış olmayıp, kırdan gelen nüfusun şehre yığılması ile mümkün oluyordu. Bu arada kır nüfusunda herhangi bir azalma bahis konusu değil, ancak, hızla artışta bir azalma görünüyordu. Bu yıllardan sonra şehirleşme hareketi hızlanarak 1955 de % 70.9 kır, % 29.1 şehir nüfusunu teşkil ediyordu. Bu oran 1960 yılında %66.1 kır, ve % 33.9 şehir haline gelmiştir. 1965 sayımında ise % 66.4 kır ve % 33.6 şehir haline geldi. Bu değerler 1970 yılında büyük bir sıçrama göstererek kır nüfusu % 62 ye inerken şehir nüfusu da % 38 e yükseliyordu. Yukardaki rakamlarda en fazla göze çarpan özellik, kır-şehir nüfusları oranı 1955-1970 devreleri arasında 1965-70 sayım devreleri arasında gelinceye kadar, fazla bir değişiklik meydana gelmemiş olmasıdır. Gerçekten bu on yıl içinde köy nüfusu oranındaki eksilme ve şehir nüfusundaki artma % 4.5 ğu geçmemekte idi. Bu süre içinde şehir nüfusu 10.630.821 e erişiyordu. Fakat 1965-1970 devresine ait beş yıllık süre içinde kır nüfusu oranındaki eksilme ve şehir nüfusundaki artış % 4.4 ü geçmiş bulunmaktadır. Bu süre içinde şehirli nüfusta 2.931.985 fazlası ile 13.562.806 ya erişmiştir.

Cetvelimizde ikinci göze çarpan özellik, son beş yıl içinde şehirli nüfus oranının, daha önceki 10 yıllık (1955-1965) artışa çok yakın bir değer göstermiş bulunmasıdır.

Bu genellemeden sonra şehir kategorisine giren yerleşme noktalarının değişik kademelerine ait olanların 1965-1970 dönemine ait kaydedilen değişimleri gözden geçirelim; Bunun için önce nüfusu 100.000 den fazla olan şehirleri inceleyelim. Bu şehirlere memleketimizin genel nüfuslanma şartlarına göre büyük şehirler adı vereceğiz. Bu kategoriye giren şehir sayısı 1965 de 14 iken, 1970 de 20 ye yükselmiştir. Türkiyenin en büyük şehri İstanbul'dur 1965 te nüfusu 1.741.930 iken 1970 sayımında 505.700 fazlası ile 2.247.630 a erişmiştir. Türkiye genel nüfusunun % 6 dan biraz fazlasını içinde yaşatan İstanbul, beş yıllık bir devre

içinde %51 oranında bir nüfus artışı göstermiştir. Türkiye'nin ikinci büyük şehri olan Ankara'ya gelince, 303.131 artma ile bu şehrin nüfusu da 1.208.791 i buluyor ve böylece beş yıl içinde % 58 oranında bir artış gösteriyor. İzmir'in nüfusu da 109.060 artma ile 520.682'ye yükselmiş bulunmaktadır. Bu şehrin nüfus artış oranı da % 47 dir. Dördüncü büyük şehir olan Adana, 61.736 artma ile 351655 yükseliyor ve artış oranı % 39 oluyor. Bursa, 64.273 fazlası ile 275917'ye, Eskişehir 42.448 artma ile 216.330'a, Gaziantep 65.729 fazlası ile 225.881'e, Konya ise 41604 artma ile 200760'a yükselmiş bulunmaktadır. Nüfusları 200.000-100.000 arasında olan şehirler sırası ile Kayseri, Diyarbakır, Erzurum, Samsun, Sivas, Malatya, Kocaeli, İçel, Elâzığ, Maraş, Sakarya ve Urfa takip ediyor. Bu iller içerisinde Maraş beş yılda 41.922 fazlası ve % 102 oranlık artışı ile son derece hızlı gelişmiş ve Türkiye'de en hızlı gelişen şehir özelliğini kazanmıştır.

Büyük şehirlerdeki nüfus artışının sebepleri üzerinde durmak bu konudaki incelememizi tamamlayacak mahiyettedir. Genellikle büyük şehirler, kırsal nüfusu için bir cazibe merkezi niteliğindedir. Fakat buralarda sosyal kurumların nüfus artışına ayak uyduramaması sonucunda halk adeta, geldiği köylerdeki şartlar içinde yığılıp yaşamağa çalışıyor ve böylece, bu şehirlerin çevre etrafında gecekondular mahalleleri teşekkül ediyor. Son derece ilkel sıhhat şartlarına bile sahip bulunmayan bu gecekondular mahalleleri büyük nüfus taşımakta ve çözümlü için büyük sosyal, sıhhi, kültürel ve her konuda problemler ortaya koymaktadır.

Genellikle büyük şehirlerin nüfus artışında en önemli rolü oynayan etmen ekonomik gelişmedir. Buralarda kurulan, gelişen endüstriyel tesisler, şehirlerin nüfus artışında en önemli etmen oluyor. Fakat endüstrinin gelişmesi kırsal nüfusunun büyük şehirlere yığılmasında sebep olarak görünüyorsa da, kırsal, darlık içinde güçlüklerle yaşayan fakir kütlenin yüksek nüfus artışı göstermesi ve bu nüfusun son yıllarda daha büyük ölçüde şehirlere yığılması şeklinde izah etmek gerekir.

Fakat, kırsal nüfusunun köydeki tarla, hayvan ve evini satarak şehire gelmesi ve bu türlü gereksiz göçün bugün memleketimizde büyük rol oynadığı da düşünülmürse, durumun yani kırsal nüfusunun şehire yerleşmesinin çok düşündürücü bir hal almasına ve fazla sosyal problemlerin ortaya çıkmasına sebep olmaktadır.

Nüfusu 50-100.000 arasında bulunan şehirlere gelince: Bunların miktarı son beş yıl içinde 16'dan 20'ye yükselmiştir. Bu nüfuslu şehirler arasında bulunan Kırıkkale son beş yıl içinde 57669'dan 91694'e yükselmek suretiyle % 60 oranında bir nüfus artışına sahne olmuştur. Daha önceki yıllardada aynı şehirde büyük nüfus artışlarına tesadüf edilmiştir. Bu bölümde yer alan nüfus topluluklarının beşi idarî bakımdan ilçe merkezidir. Bu kategori de bulunupta, süratli nüfus

artışı gösteren şehirlerde şunlardır: Antalya, Denizli, Tarsus, Balıkesir, Trabzon ve Karabük'tür. Bu şehirlerde ekonomik ve endüstriyel faaliyetler daha fazla hız kazanmıştır. Bu şehirler arasında görülen Erzincan'daki nüfus artışının başında garnizonun yer değiştirmesi gelmektedir. Bu sınıftaki şehirler içinde bulunan Manisa da ise 1965 de 69711 nüfus yaşarken 1970 de 700022 gibi, ancak %1 lık bir nüfus artış oranı görülmektedir.

Nüfusu 25-50000 arasında bulunan orta şehirlere gelince: Bunların miktarı son beş yıl içinde 42 den 58 e yükselmiştir. Bu kategoriye giren 58 şehirden 37 si idari bakımdan ilçe merkezi halindedir. Orta büyüklükteki şehirler içinde en hızlı gelişme Batman (Nüfus artış oranı % 79) da görülmüş, bu şehir son beş yıl içinde nüfusu 19903 fazlası ile 44893 e çıkmıştır. İkinci gelişme ise Çukurovada Kadirli'de görülmüştür. Bu ilçe merkezinde nüfus artışı (beş yıllık) % 74 oranında olmuştur. Bu iki şehri sırasıyla Van (%50), Ordu (% 40), Karaman (%35), Salihli (%31), Siverek (%28) ve Turhal (%28) takip eder. Bu şehirlerden Batman Türkiye'nin petrol merkezinde kurulmuş, Kadirli de zengin Çukurova toprağının sulanmasından, yani ziraî ürünlerin büyük artış gösterdiği bölgede bulunmasından ileri gelse gerektir.

Buna karşılık, aynı kategoride yer alan bazı şehirlerde de nüfus artışı son derece düşük bir değer göstermektedir. Örneğin: Ahkhisarda ve Tire'de nüfus artışı (beş yıllık) ancak % 3, bu ilçeleri sırası ile Zile %5, Kırklareli %5 ve Söke %9 la kendini gösteren yerleşme yerleridir. Bu şehirler Genellikle ziraat alanlarında kurulmuş ve zayıf ekonomik gelişmelere sahne olmuşlardır.

Türkiye şehir nüfusunu bitirmeden önce, yıllık nüfus artış oranının en yüksek görüldüğü yerleşme noktalarına şöyle sıralanmaktadır: Maraş (%102), Hakkâri (%99), Gümüşhane (%95), Tunceli (%95), Van (%81), Muş (%81), Bingöl (%78), Adıyaman(%71), Gaziantep (%69), Elâzığ (% 69), Kocaeli(%64), Urfa (% 62), Diyarbakır (%59), Bunlara karşı en az yıllık artış oranı gösteren yerleşme yerleri de şöyle sıralanabilir: Manisa (% 1), Kırklareli (%14), Mardin (%16), Bitlis (%19), Burdur (%22), Sinop (%24), Amasya(%24).

Kır nüfusuna gelince; nüfusu 3000 den az olan yerleşme noktalarında yaşayan nüfusun artış değeri son beş yıl içinde oldukça büyük değişiklikler arzedecek niteliktedir. Filhakika 1965-1970 devreleri arasında Türkiye kır nüfusu miktarı 20.876.240 dan 21.829.193 e yükselmiş bulunmaktadır. Bu artışın oranı (beş yıllık) % 4.5 tur. Yıllık kır nüfusu artış oranı ise % 09.5 dir.

Kır nüfusunun gösterdiği bu düşük artış oranı, yukarıda belirttiğimiz bazı meselelerle tezat teşkil etmekte ve oldukça düşündürücü bir nitelik arzetedir. Gerçekten, hızlı bir tempo ile artış gösteren bazı kır yerleşmelerinin yanında, son derece zayıf bir artış gösteren yerleşme merkezleri bulunduğu gibi, beş yıllık sayım devresi içinde nüfus azalması gösteren kır yerleşmeleri de mevcuttur. Bu sonuçtan ürkmemek, korkmamak gerekir. Çünkü azalma veya zayıf artış

gösteren alanlar, tabii artışın azlığını ve ölümün doğumdan fazla olduğunu göstermekten ziyade, tabii artışın sonucunda hızla artan kır nüfusunun daha elverişli hayat ve çalışma ortamını bulmak için yaptığı nüfus hareketi olduğunu peşinen kabul etmek yerinde olur.

Memleketimizde son beş yıllık sayım devresi içinde en büyük kır nüfus artışı gösteren iller şöyle sıralanabilir. Bölge sırasıyla Ordu (beş yıllık % 8), Zonguldak (%8), İstanbul (%35), İzmir (%10), Kütahya (%20), Antalya (%12), Hatay (%14), Konya (%8), Malatya (%15). Bu illerde yaşayan kır nüfusunun gösterdiği yıllık artış Türkiye ortalama yıllık artış oranının üstündedir.

Bu yüksek artış oranı gösteren illerin yanında son derece yavaş çoğalan kır nüfusunun bulunduğu iller de mevcuttur. Bunlardan Eskişehirde 1965 yılında 3000 nüfustan daha az yerleşmelerde yaşayan insanların toplamı 222.417 iken, bu miktar 1970 yılında ancak 222.644 olmak üzere ancak 227 kişilik bir artma göstermiştir. Kırşehirde de beş yılı içindeki kır nüfusunun artış miktarı ancak 2249 kişi olmuştur.

Türkiyede son beş yıllık sayım dönemi içinde bazı iller kır nüfusunda artıştan ziyade eksilmelerin vukubulduğu da bir gerçektir: Bu iller sırası şöyledir (Bölge sırası ile): Kastamonu da beş yılda 5.630 kişilik bir azalma tespit edilmiştir. Bu miktarın oranı ise % 1.7 dir. Sinop (% 2.5), Çanakkale (% 3.4) Edirne (%0.7), Kırklareli (%7), Tekirdağ (%3), Bilecik (%7), Sivas(%4), Erzincan (%3) kır nüfuslarında eksilme gösteren illerdir. Bu illerde eksilmenin başlıca nedeni, diğer bölümlerde de izah ettiğimiz gibi ekonomik gelişmesinin son derece yavaşlığı ile ekime ve dikime elverişli arazinin nüfusun artış oranına uygun bir oranda artmamasıdır. Bunun sonucunda da normal bir artış oranında çoğalan kır nüfusunun daha uygun yaşama şartları aramak üzere diğer bölgelere dağılması dikkati çeker.

Şu halde şehir ve Kır nüfusunun artışını bitirmeden önce 1965-1970 sayım dönemleri içindeki yıllarda memleketimizde dört çeşit yerleşme noktası kendini göstermektedir.

- A- Hem şehir hem kır nüfusunda artış gösteren iller,
- B- Sadece şehir nüfusunda artış gösteren iller,
- C- Sadece kır nüfusunda artış gösteren iller,
- D- Hem şehir ve hem kır nüfusunda az artış gösteren veya hiç göstermeyen, azalma gösteren iller.

A- Bu kategori içinde bulunan iller, değişik bir deyimle, göç alan ve göç çeken illerdir. Bu illerin başında İstanbul, Ankara, Hakkâri, Van, Muş, Gaziantep, Elazığ, İzmir, Kocaeli, Diyarbakır, Urfa, Maraş, Antalya, illeri yer alır. Bu illerden İstanbul, Ankara, Gaziantep, Elazığ, İzmir, Kocaeli

illeri memleketimizin en gelişmiş endüstri ve büyük ticaret alanlarıdır. Bu illerin dışında kalan Van, Muş, Hakkâri illeri de her halde geçen sayımda noksan tesbit edilen kır nüfusunun bu son sayımda ortaya çıkmasından ve Diyarbakır, Maraş, Urfa gibi şehirlerde ziraat, ticaret ve küçük sanatların yanında askeri garnizon özellikleri sonucunda nüfusları artmış olsa gerektir.

B- Bu bölümde sadece belediye sınırları içinde olmak üzere şehir nüfusunda artış gösteren illerde, şöyle sıralanabilir: Tunceli, Gümüşhane, Bingöl, Çorum, Artvin, Kayseri, Uşak, İçel, Kırşehir, Ordu, Bursa, Denizli.

Bu illerden Kayseri, İçel, Bursa daha ziyade belediye sınırları içindeki şehir merkezinde kendini kuvvetle hissettiren endüstriyel tesislerin sonucu olarak etraftan nüfus çekiminde başarılı olmuşlardır. Tunceli, Gümüşhane, Bingöl, Adıyaman gibi az gelişme göstermiş bölge illerine görülen nüfus artış oranı fazlalığı da, yukarda belirttiğimiz gibi, ya eski sayımda unutulmuş nüfusun sayılmasından veyahut, emniyet ve asayişin bozulduğu alanlarda, nüfusun eskiden yaşadığı köy şartlarında ve düzeninde yaşama ortamı kurduğu şehir merkezlerine göç etmesinden ileri gelse gerektir. Her iki tipin dışındaki Çorum, Artvin, Uşak Kırşehir, Ordu ve Denizli illerinde ya askeri garnizonun yer değiştirmesinden veyahut kır nüfusunun şehir merkezinde daha iyi yaşama düzeni bulmak ümidi içinde şehire göç etmesinden ileri gelmektedir.

C- Bu kategoride yer alan illerde kır nüfusu, tek taraflı olarak daha fazla nüfus artış oranına sahne olmuştur. Samsun, Kütahya, Hatay, Konya, Malatya, Trabzon, Zonguldak, Aydın, Urfa, Siirt, Diyarbakır illerinde bu hal kendini gösterir. Bu iller genellikle toprak altı ve toprak üstü bakımından zengin merkezlerdir. Hatay, Konya, Malatya, Samsun, Aydın, Urfa son yıllarda zirai ürünler daha fazla gelir getirmekte böylece kır nüfusu, belirli bir süre içinde olsa, göç etmeyi düşünmemektedir. Kütahya, Zonguldak, Siirt, Diyarbakır memleketimizin toprak altı zenginliklerinin en yaygın bulunduğu merkezlerdir. Bu bakımdan şimdilik kır nüfusu özelliği içinde yaşayan nüfus çekirdekleri, kısa bir süre sonra, şehir karakterine kavuşacaktır. Trabzon ise ulaşım merkezi olarak ve toprak üstü zenginliklerinin değerlendirilmesi nedeniyle kır nüfusunun süratli artış oranı gösterdiği bir ildir.

D. Bu kategoriye giren iller, hem şehir ve hem de kır nüfusu olarak gelişmeyen, daimi dışarıya göç yollayan merkezlerimizdir. Bu illerimiz: Sinop, Amasya, Kırklareli, Manisa, Burdur, Mardin'dir. Bu illerimizden Sinop, Amasya, Kırklareli, Burdur ve Mardin bugüne kadar memleketimizin ekonomik gelişmesi sırasında nasibini almamış, ziraate elverişli arazisi az olan illerdir. Ve bu nedenle Kır ve şehir nüfuslarında belirli bir artış oranı bulmak kabil değildir. Bu illerin dışındaki Manisa ilinde kendini gösteren düşük gelişme oranı son beş yıl içindeki sayım döneminde vukubulmuştur. Bu ilin daha önceki sayım dönemleri içindeki nüfus artış oranı Türkiye'nin genel artış oranı üzerinde bir değer taşıyordu. Bu netice Manisa'da şehirleşme hareketinin durduğunu, kır nüfusunun geçimini sağlayan zirai faaliyetlerin, ilde, artık daha fazla nüfusu besleyemediğini göstermektedir.

VI. Sonuç .

Türkiyenin 1970 nüfus sayımının getirdiği nüfus özelliklerini inceledikten sonra, memleketimizde görülen yüksek nüfus artış oranı ile ekonomik gelişme arasında bir ilgilirmek ve bu konuda derinlemesini incelemeleri ekonomistlere bırakarak, bir kaç satırla incelememize son vermek istiyoruz.

Eğer Türkiye bu tempo ile nüfus artışı gösterirse, gelecek yıllarda, önümüze aşılması son derece zor engeller çıkacaktır. Bu neticeyi şimdiden görmek, tedbirlerini ona göre almak memleketimizin geleceği için faydalıdır. Bu engellerin ortaya koyduğu problemlerin başında, şu gelir: Hızla artan nüfusa önce yiyecek, giyecek, mesken ve iş temin etmek bunların yanında bu nüfusun eğitimi, ulaşım şartlarını düzene koymak, çeşitli sosyal meselelerine çözüm getirmek gerekir. Çünkü 1970 nüfus sayımından anladığımızı göre, nüfusumuz artık bir harekete, bir dinamizme ulaşmıştır. Eski yıllarda olduğu gibi, ziraatçıyı artık kır nüfusu olarak tutmakta ısrar etmek mümkün değildir. Eğer nüfusun bu dinamizmine paralel olarak, memleketimizin ekonomik kaynaklarını da harekete getirilmezse, bu nüfus hareketi Türkiyenin başına çözümü zor bir çok problemler yaratacaktır. Memleketimizin kalkınması her şeyden önce nüfus artış oranının üstüne çıkarılmazsa ve insan yaşama standardını, bugünkü seviyesinin çok yukarılarına ulaştırılmazsa, dış yardımlarla ayakta durabilen Türkiyeyi daha da zor koşullar bekler. Öyle görünüyor ki memleketimizin kalkınması için alınması gereken tedbirler konusunda geç kalınmıştır. Ancak hemen alınması gereken tedbirlerin başında kanaatimizce, ziraat ve hayvancılık şartlarını entansif metodlara yaklaştırmak, böylece hızla çoğalan kır nüfusunun geçim koşullarını yükseltmek, bu tedbirlerin yanında, artan kır nüfusunu ciddi bir kontrol altında şehire celbetmek. Şehirde sosyal tesislerin yanında bu işgücünün çalışması için endüstriyel kurumları tesis etmek veya adetlerini arttırmak en uygun bir yol olarak görünüyor.

Fakat, memleketimizin şu anda içinde bulunduğu koşullar endüstrileşmeyi çabuklaştıracak bir seviyede olmadığını göstermektedir. O halde sıhhatli bir endüstri dinamizminin içine giremediğimize göre, nüfus artış hızını frenlemek yani devletin himayesi altında, bazı kurumlarca aile planlaması yapmak, belli başlı çıkar bir yol olarak görünmektedir. Nitekim, ülkemiz son yıllarda çıkan doğum kontrol konunu ile bu yola girmiş bulunuyor. Bu kanunun lehinde veya aleyhinde bugüne kadar bir hayli incelemeler yayınlanmışsa da biz bu kanunun tatbikatı ve sonucunun henüz ortada bulunduğunu kabul ediyor ve bu konudaki kanaatimizi daha ilerideki yıllara bırakıyoruz. Yalnız sırası gelmişken şu kadarını belirtelim ki, ırkımıza has doğurganlık ve bu özelliğin yanında halkımızın eğitim seviyesi memleketimizde girilen doğum kontrol çalışmaları yoluna erken girildiğini göstermektedir. Önce eğitimi düzene koymak, sonra doğum kontrolunu yapmak, bu konuda her halde daha faydalı bir çalışma ortamı olurdu.

Öte yandan, yeryüzünde nüfus artış oranı fazla olan ülkeler, aynı zamanda henüz gelişmekte bulunan devletlerle uygunluk göstermektedir. Örneğin: Guatemala, Ekvator, El Salvador, Meksika, Venezuela, Tunus, Seylan, Şili ve Kolombiya.

Bu ülkelerde yıllık nüfus artışı % 032-52 arasında bir değer karşılık, Almanya, İngiltere, Avusturya, Belçika, İsveç, Danimarka, Fransa, ve Norveç gibi fazla gelişmiş ülkelerde ise yıllık nüfus artışı % 018-10 arasında düşük bir oran gösterir.

O halde yeryüzünde nüfus artış oranı yüksek olan ülkelerle, az gelişme arasında bir ilgi kurmak mümkün görünmektedir. Esasen sosyo-ekonomistlere göre bir ülkede hızlı bir ekonomik gelişmenin en önemli şartlarından biri, o ülke de nüfus artış oranının bariz bir düşüklük göstermesidir.

İşte yeryüzünde az gelişmiş ülkeler arasında yer almış bulunan memleketimizin kısa bir süre içinde kalkınmasını gerçekleştirmek istiyorsak, geçici de olsa, belirli bir süre içinde nüfus artış oranının hızını azaltmak için alınan tedbirlerin yanında, Türkiyeyi en kısa bir süre içinde endüstrileşmeye itmek, hızla gelişen kır nüfusuna yeni iş sahaları bulunmalıdır.

YUKARI KELKİT VE ÇORUH HAVZASI (DOĞAL VE BEŞERİ COĞRAFYA ETÜDÜ)

Doç. Dr. M. Tevfik TARKAN

I- Giriş

Araştırma konusu olarak ele aldığımız yöre, memleketimizin Kuzey Anadolu Bölgesinden geçiş bölümünü teşkil eden ve Çoruh, Kelkit akarsularının yukarı mecralarına tekabül eden ve "Yukarı Çoruh ve Kelkit havzası" adı verebileceğimiz sahadır.

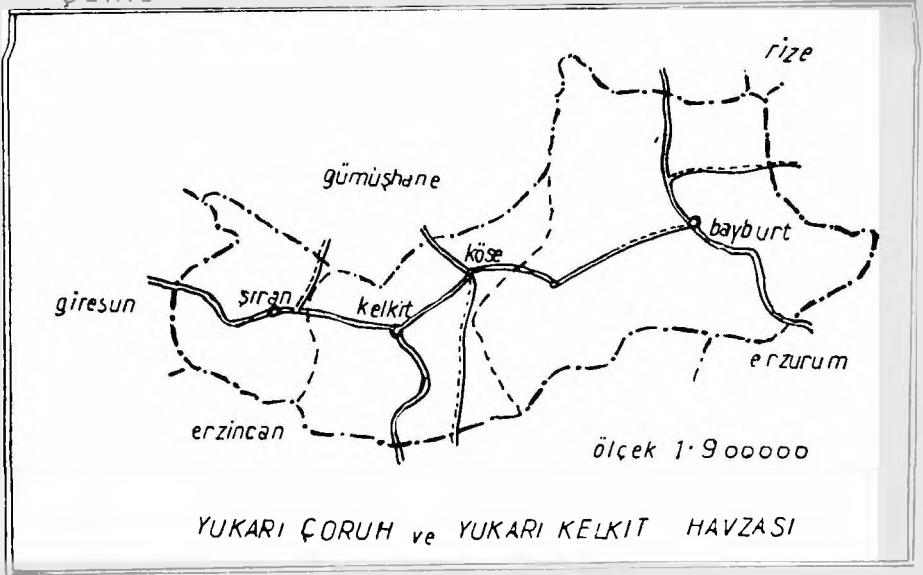
Filhakika doktora tezimizle havzanın kuzeyi, habiltasyonla doğu kenarına tekabül eden "Orta ve Aşağı Çoruh havzası" bir monografik çalışma olarak takdim edilmişti. Böylece bu araştırma ile Doğu Karadeniz bölümünün incelenmesi tamamlanmış olacaktır.

İnceleme konumuzu teşkil eden havza, idari bakımdan Gümüşhane ilinin üç güney ilçesini ihtiva etmektedir. Bayburt, kelkit ve Şiran. Ayrıca İspir ilçesinin Kırık bucağı da bu havzanın içinde kabul edilecektir.

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzası I. Türk Coğrafya kongresince kabul edilen Karadeniz bölgesinin doğu bölümünde yer alır. Doğudan, İspirin merkez ilçesinin batı (Kırık bucağı havza dahilinde) hududu, batıdan Şiran ilçe hududu Kuzeyden Şiran, Kelkit, Bayburt ilçe hudutları, güneyden de aynı ilçelerin Erzinca ile olan hudutlar ile çevrilmiştir (Şekil 1).

"Orta ve Aşağı Çoruh havzası" isimli araştırmamızda da belirttiğimiz gibi yukarı Çoruh ve Kelkit havzası gerçekten gerek Çoruh'un orta ve aşağı mecrası ve gerekse Kelkitin orta ve aşağı mecrasından tamamen farklı doğal şartlar arz etmektedir. Tabii şartların ortaya koyduğu beşerî ve ekonomik özellikler bakımından da, her iki havza değişik üniteler içerisinde incelemek zaruretini göstermektedir. Filhakika, Doğu Karadeniz bölümünün güney batı parçasını teşkil eden Yukarı Çoruh ve Kelkit yöresi iki ayrı bölgenin (kuzeyde Karadeniz, güneyde Doğu Anadolu Bölgeleri) arasında yer alır. Bu durum havzaya her iki bölgeden bazı özellikler kazandırmıştır.

ŞEKİL 1

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzası morfolojik yapı bakımından genellikle kuzeyde Gümüşhane dağları, güneyde Kop dağları arasında yer alan ve doğu-batı yönde, yer yer genişleyen düzlüklerden ibaret bir vadi oluşudur. Çoruh ve Kelkit sularının yukarı mecraları bu yüksek düzlüğün bir kısmında sularını toplar ve iki ters yöne akarlar. Bu vadiler çok yerde düzlükler içerisindedir ve bazı kısımlar daralır, gerçekten iki kenarı sert kayalardan müteşekkil kanyon vadi özelliğini kazanırlar. Havzanın ortasında yer alan Mormuş düzlüğünün 1600 metre yüksekliğindeki hafif eşiği, Çoruh ve Kelkit ırmaklarının su bölümü çizgisine tekabül eder. Bu eşiğin doğusundaki dereler sularını Çoruh'a, batısındaki dereler de Kelkit akarsuyuna boşaltırlar. Bu eşik, doğu ve batısında uzanan Mormuş düzlüğüne nazaran çok önemsiz bir yükselti göstermesine rağmen Çoruh ve Kelkit akarsularını birbirinden ayırmaktadır.

Bu eşikten itibaren morfolojik görünüş doğuda ve batıda aynı özellik gösterir. Filhakika eşiğin doğusunda görülen Mormuş bataklığının yerine batıda geniş düzlük Kelkit ırmağı boyunca yer yer daralarak devam eder.

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasının doğu-batı yönündeki geniş düzlüklerin kuzey ve güney yönlerinden yüksek dağ sıraları ile çevrili bulunması, etkisini ilk planda düzlüğün iklimi üzerinde göstermiştir. Düzlük, bu özelliği ile farklı bir iklim karakteri gösterir. Kış mevsiminde civar sıradağların üzerinde toplanan soğuk hava kütleleri, kısa süreler içinde düzlüğün hemen her yerini etkisi altına alır ve böylece yüksek düzlükte karasal tipe yaklaşan bir iklim tipi hüküm

sürer. Böylece orta ve bilhassa aşağı Çoruh ve Yeşilırmak vadilerinde kendini gösteren astropikal tip, bu havzada artık görünmez olur ve kara iklimine yaklaşan bir iklim tipi dikkati çeker.

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasının beşerî hayatı, önemli sosyal olaylara konu teşkil etmiştir. Havzanın doğu kısmı Trabzon-Erzurum arasındaki yolun güzergâhında yer alması havzayı devamlı olarak canlı tutmuştur. Bilhassa Aşkale Bayburt-Gümüşhane boyunca uzanan Çoruh vadisi kenar ovalar tarih çağlarında insan topluluklarının yerleştiği bir ortam olmuştur. Bu havzada ilk yerleşmenin ne zaman vukua geldiğini aydınlatacak arkeolojik verilerden mahrum olduğumuz için bu hususta fazla bir söz söylemeğe imkân yoktur. Ancak tarihten önceleri burada Hayassaların bir medeniyet kurdukları, bilâhare tarih çağları içinde Bizanslıların yerleştiği ele geçirilen muhtelif eşyalardan anlaşılmaktadır. Orta çağın başında da Saltukların daimi yerleşme merkezleri olmuş, sonraları da Osmanlı İmparatorluğun bir eyaleti haline gelmiştir.

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında yaşayan nüfus gruplarında nomandizmin yanında sedanterliğin ne zaman başladığını da tesbit etmek mümkün olamamaktadır. Ancak şu noktayı da belirtmek yerinde olur ki, burada, Orta ve Aşağı Çoruh ile Kelkit havzalarında olduğu gibi ziraat, hayvancılığı tamamlayan bir geçim kaynağı olmuş görünmektedir. Çünkü havza toprak ve iklim şartları, ziraate nazaran hayvancılığa daha elverişlidir.

II- Beşeri ve Ekonomik faaliyetlerin tabii Çerçevesi

A-Yüzey Şekilleri

a) Genel görünüş .

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasının en önemli morfolojik özelliği, etrafı yüksek dağlarla çevrili yüksek düzlüklerin yer aldığı bir saha olmasıdır. Bilhassa kuzey ve güneyde uzanan yüksek sıradağlar sadece Kop ve Vavuk dağlarındaki yüksek geçitlerden Trabzon-Erzurum transit yolunun geçmesini sağlar. Bunun dışında kelkit'i Gümüşhaneye bağlayan Köse geçidi ile yine Kelkiti Erzincana bağlayan Spikör geçidi havzayı yakın çevreye bağlayan, fakat sadece muayyen mevsimlerde ulaşımın mümkün olduğu geçitlerdir.

Araştırmamızın konusunu teşkil eden sahanın kuzeyinde uzanan dağlık alanlar, doğudan itibaren Kemer Dağı, Haldizen D., Soğanlı D.. Kırklar tepesi, Köse D., Elmalı D., Gayret tepe, dağları olup bu sıradağlar Karadeniz dağ sistemine dahildirler. Havzanın güneyinde uzanan dağlık alanlar ise, doğrudan itibaren Akbaba D., Çengel D., Kop D., Otlukbeli D., Akdağ., Spikör D., ve Çimen dağları olup, Karasu dağ sistemi adıyla Karadeniz bölgesini, Doğu Anadolu bölgesinden ayıran sisteme dahildir. Bu iki dağ sisteminin dışında bulu-

lunan ve havzada yüksek düzlükleri birbirinden ayıran tali sıradağlar mevcut bulunmaktadır. Bu dağlar doğudan itibaren Çavuşkiran dağı (2850 cm.). İkinci tepeleri (2000 m.) Pulur dağları (2350 m.) dir.

Görülüyor ki yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında yüzey şekillerini meydana getiren dağ sıraları memleketimizin esas dağ sistemine uygun bir yön takip etmekte ve kabaca doğu-Batı yönünde devam etmektedir. Genellikle havza akarsular da bir dağ sistemlerinin yönünde akmaktadır.

Yukarı Çoruh ve kelkit havzasının yüzey şekillerini yerel incelemek için, havzayı birbirinden farklı iki bölüme ayırmak zarureti vardır.

1- Havzanın etrafını çeviren dağ sıraları ile bu sıralara bağlı tâli dağlar; Dağlık sahalalar.

2- Bu dağlar arasında yer alan düzlükler.

1- Dağlık Sahalar :

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında 1500 metrenin üzerinde ki sahalalar geniş yüzeyler kaplar. Filhakika 1/200.000 ölçekli topografya haritasında da görüldüğü gibi dağlık sahalaların kapladığı alanlar daha fazladır. Bu dağlık sahalaların yerel tetkinkini üç bölümde inceleyeceğiz.

A- Havzanın kuzeyinde bulunan ve havzaya Trabzon ve Gümüşhane yörelerinden ayıran Çoruh ve Kelkit sıra dağları.

Doğuda, Karadeniz kıyısına paralel uzanan Rize Dağlarının meydana getirdiği büyük antiklinal, Trabzon boylamında tetkik alanımıza girdikten sonra kıyı çizgisine paralel uzanma özelliğini terkederek daha ziyade Kuzey , kuzey-doğu- - güney, güneybatı yönünü alarak ve yüksekliğinden de kaybederek uzanır. Bu sıradağ genellikle Çoruh ve Kelkit vadilerine, kuzey aklamına nisbetle daha tatlı eğimli olarak inerler. Ayrıca kuzey yönünde daha çok yağış alarak parçalanmış görünen bu sıradağ, güney yamaçları yuvarlar tepeler, konveks sırtlar halinde uzanırlar. Kuzey yamaçlarda görülen şiddetli fizikî ve kimyevî dağılmalara, bu yamaçta daha az rastlanmaktadır. Yamaçlarda görülen bu düzlük ve yüksekliğe karşılık, akarsu yataklarında, kütlelerin mekanik aşınmaya karşı gösterdiği farklı mukavemetine bağlı olarak, yüksek eğim, eğim basamağı ve hatta çok yerde bariz eğim kırılmalarına rastlanmaktadır. Bu eğim ve kırıklarda, arazinin tabiatını teşkil eden onglomeraların kimyasal yolla ayrışmasıyla yuvarlak akarsu çakılları yer alır. Bu dere çakılları, akarsuların fazla su taşıdıkları mevsimde, akarsu tarafından taşınmış ufalanmış, Çoruh ve Kelkit ırmaklarına karıştığı yönlerdeki vadi kenarlarında büyük depolar meydana getirmişlerdir.

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasının kuzeyinde yer alan Gümüşhane dağlarının kuzey yamacı genellikle üst kretase-eosen volkanik fasiesten teşekkül edenken, havzanın bilhassa batı kesiminde (Şiran ve Kelkitin kuzeyinde) granit,

grano-diorit ve kuarzlı diorit yereye hakim olmaktadır. Doğuya doğru jura-kretase ile lias, Bayburt'un kuzeyinde geniş olanlar kaplamaktadır. Bu arada Soğanlı dağlarında üst kretase-eosen volkanik fasies'in yerini, eosen depolarına terketmekte, lias'da önemli yer işgal etmektedir. Karadeniz kıyı şeridi ile Doğu Anadolu'nun havzaya komşu bulunan yereylerde daha yeknasak bir oluşumun müşahede edilmesi yanında, havzada jeolojik tekâmül daha karışık, tektonizma daha şiddetli bir özellik kazanmıştır.

Havzanın kuzeyini teşkil eden dağlık sahalarda bol miktarda görünen granit, grano-diorit ve kuarzlı diorit'in ortaya koyduğu morfolojik görünüş oldukça değişik şartlar gösterir. Burada üzerleri daha ziyade bodur çalılıklarla örtülü bulunan bu sıradağların bileşimindeki granitin ayrışımı ile dere içlerinde granit kabukları ortaya çıkar. Terkibi aynı özellik gösteren dioritlerin bileşimindeki hornblendin. azlığı veya çokluğu ile koyu renk alması ile granitten ayrılmaktadır. Bu şekilde meydana gelen diorit'in ortaya koyduğu morfolojik şekiller havzada, genellikle granite benzerse de, bol suludere yataklarında hornblendin süretle dekompoze edilmesi sonucunda yamaçlar dik ve kapalı kuru dere yataklarıyla, dik ve eğimi fazla sırtlar meydana gelmektedir.

Doğu Karadeniz dağlarının Harşit suyundan itibaren doğuya doğru uzanan ve yükselen Rize dağları ile bu dağların Orta ve Aşağı Çoruh vadisine bakan güney yamaçlarında görülen IV.zaman glasyasyon oluşumu 2780 metre yükseklikte bulunan Soğanlı Dağları müstesna, havzanın kuzeyinde yer alan sıradağlarda rastlanmamaktadır. Bu sebepten bu aklarda sirk gölleri bulunmadığı gibi, moren depoları da yoktur. Akarsu çakılları yani pluvial oluşum yereye hakimdir. Burada vadiler daha ziyade V şeklinde olup, glasyasyonu belirten tekme, omuz basamakları, asılı tali vadi ile sürgün ve moren setleri de görülmemektedir.

Soğanlı dağları, Rize dağları uzantısı üzerinde ve batıda yer almaktadır. Bilindiği gibi Rize dağlarının 3000 m.nin üzerindeki kısımları IV.zamanda şiddetli bir glasyasyona maruz kalmıştır. Soğanlı dağlarında da 3000 metrenin üzerinde yükseklikler mevcut olduğundan ve diğer şartları da taşıdığından, IV.zamanın glasyasyon oluşumuna medar olmuştur. Filhakika dağın kuzey ve güney aklanında görülen muhtelif büyüklükte sirkler, sirk merdivenleri, çizikli ve cilâlı hörgüçkaya alanlar, tipik tekne vadileri, bu görüşümüzü kuvvetlendiren topografik oluşumlardır. Burada 2250-2500 m. arasında büyük alanlar kaplayan moren birikimi, Karadenize bakan aklarda 2200 m. ye kadar inmesine karşılık, havzaya ancak 2500 m. yüksekliğine kadar inebilmektedir. Fakat bu yükseklikten daha yüksek alanlarda görülen tekne şeklindeki vadiler, daha düşük yüksekliklerde (2500-1700) m. önce akarsu glasye depoları 1600 m. nin altında ise bu depolar yerini tamamen akarsu depolarına terkederek V şeklinde vadiler ortaya çıkar. Şu halde IV. zamanda ortaya çıkan glasyasyon havzada zaman zaman daha düşük seviyelere yaklaşmasına rağmen, hiç bir zaman 2700 metrenin altına

inememiştir. Yüksekliklerde görülen glasye oluşumu, düşük yerlerde yerini tamamen akarsu oluşumuna terketmektedir.

B- Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasının güneyinde yer alan Karasu dağları,

Bu sıradağlar Karadeniz bölgesinin ikinci sıra dağ sistemine tekabül eder ve Çoruh-Kelkit vadisinin güney hududunu teşkil eder. Bu sıradağ doğudan batıya doğru gidildikçe yüksekliğinden kaybeder. (Doğuda Akbaba tepesi 3070 m. Kop dağı 2600 m. Kabak tepe 2600 m. dir) genellikle doğu-batı yönünde uzanan bu dağ silsilesi kuzey ve güneyden akarsular tarafından derince parçalanarak kuzey ve güney yönlerinde gelişen sırtlar meydana getirmiştir. Fakat bu sıradağı meydana getiren muhtelif jeolojik elemanların, akarsu işleyişine farklı direnci olduğu için burada da değişik morfolojik şekiller ortaya çıkar. Bu yörede akarsu vadilerinin enine profili genellikle V şeklindedir. Ancak bazı vadiler daha yatık, bazı vadiler daha dik kenar şekillerini ihtiva ederler. Bazı yerlerde de dik kenarlı boğaz vadiler ortaya çıkar. Bazı akarsuların yataklarında da muhtelif büyüklükte dolma ovaları görülmektedir.

Havzanın güneyinde yer alan bu sıradağ sistemi Bayburt'un güney ve doğusunda genellikle lias ve malm oluşumları geniş olanlar işgal eder. Daha güneyde, yani Bayburtdan sonra Masat deresi adıyla uzanan bölümde alt kratase flişi, batı kısmında ise paleozoik-metemorfik kütleleri Pulur dağına meydana getirmiştir. Bu sıradağın merkezi kısmında da yine lias, eosen flişi, jura-kretase oluşumları dikkati çekecek kadar önemlidir.

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasının güneyinde yer alan Karasu sıradağ sistemi, havzayı kuzeyden kuşatan Çoruh-Kelkit sıradağları gibi gerek güneyden ve gerekse kuzeyden irili ufaklı derelerle kesilmiş olmasına rağmen, bu sistem genellikle, kütleli özelliğini kaybetmemiştir. Karadeniz bölgesini İç Anadolu bölgesine bağlayan ulaşım bu dağların 2400 metre yüksekliğinden geçer. Bu Kop geçidi dışında, batıda Kelkit-Erzincan ulaşımı da 2600 m. yükseklikte Spikör geçidi vasıtasıyla sağlanır. Bu iki geçitten başka iki bölgeyi birbirine bağlayan her hangi bir yol mevcut değildir. Havzayı Kop dağları üzerinden Aşkale'ye bağlayan yol Bayburt'tan itibaren Çoruh vadisini takip ederek, Maden bucağın merkezine kadar fazla eğim almadan uzanır. Maden'den sonra yol, yukarı Çoruh kollarından biri olan Kop deresini takip eder. Kop Komu mahallesinden itibaren % 10-12 eğimi kazanarak, derin virajlar halinde ve 2400 metreye yükselir. Bayburt'tan itibaren Trabzon yolu ise bir süre Bayburt yüksek düzlüğünden geçtikten sonra Vavuk dağlarına yaklaşıncaya % 8-10 derecelik bir eğim kazanır.

C- İki dağ sırası arasında yer alan tali tepeler sistemi: Bu sistem, Bayburtla Kelkit ilçeleri arasında yer alan Mormuş bataklığı ile Mormuş düzünü güneyden sınırlayan ve Çoruh nehrinin yukarı kollarından biri olan Kırkpınar çayı ile bu bataklığı bir birinden ayıran Pulur dağları ile İkinci tepeleri ve daha batıda Kelkit geniş vadisi ile Şiran çayını ayıran Çilhoruz Tepesidir.

Pulur ve İkinci dağları batı ve güneyden Kelkit'in yukarı kollarından birisi olan Dayısı deresi ve doğudan da Çoruh'un bir kolu olan Kırkpınar çayı ve kolları ile parçalanarak, havzanın güneyinde yer alan Spikör dağlarının meydana getirdiği Karasu dağ sisteminden Kuzey doğu-güney batı yönünü takip eden bu iki tepeeler dizisi de birbirinden Pulur deresi ile ayrılmıştır. Arasında Pulur deresinin açtığı geniş ve yatık akarsu vadisi, geniş alüviyal bir düzlükten ibarettir. Bu düzlüğün ayırdığı Pulur dağları, güneyden kuzeye doğru poleozoik-metamorfik kütlelerden yapılmış olmasına karşılık, İkinci tepeleri, alt kretase filişleri ile açık renkli, bol mikalı kuarsitler ve fillitlerle karışık yataklanmış ince taneli siyah kuarsitlerden müteşekkildir. Demirözünün kuzeyinde de, kaidesinde arkozlar, kumlu şistler ve kuarsitlerden, üst kısımları ise kuarslı lav tuf ve kalker arakatıklarını muhtevî kalınlığı 2000 m. geçen kuvarsitik bir seri aflöre etmektedir. Bu dağlar doğudan ve batıdan akarsular tarafından parçalanmış ve böylece ana sıra dağ sisteminden ayrılmıştır.

Kelkit ile Şiran Çayı arasındaki Çilhoruz tepesine gelince, bu tepe de havzayı kuzeyden sınırlayan Köse ve Elmalı dağlarının uzantısından başka bir şey değildir. Bu tepe Köse dağından başlayarak Kelkit ve Şiran çayının birleştiği yere kadar uzanır. Genellikle eosen flišinden müteşekkil bulunan bu tepenin kuzey kenarında lias oldukça geniş bir alanı da kaplar. Burada eosen seri ince konglomeralar ve marnlarla karışık yataklanmış konglomeralar, bitki bakıyeleri ihtiva eden greler ve kumlu şistlerden müteşekkil ve ceman 1500 metre kalınlığında bir tabaka serisi ile sedimeanter olarak başlamaktadır. Bu Sedimantasyon orta ve üst eosende fliš fasiesinde devam etmekte ve fakat alt eosendenkinden daha geniş sahaları işgal etmektedir. Filhakika orta ve üst eosen burada transgresif olarak ve bariz bir diskordans ile kısmen üst kretase, kısmen paleozoik ve kısmen metamorfikler üzerinde yer almaktadır.

2- Dağlık alanlar arasında yer alan düzlükler : Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında yer alan düzlükler, aralarında hafif yükseklikler gösteren sırtlarla birbirinden ayrılan ve doğuda Çoruh vadisinden başlayarak, Aydın-tepe, ortada Mormuş bataklık ve düzlüğünü içine alarak batıda Demirözü, Köse, Kelkit ve nihayet Şiran düzlüklerinden ibarettir. Hemen hemen havzanın yarısı kadar bir alan işgal eden düzlük alanlar, havzada 1750 metre yüksekliğine kadar çıkmakla beraber, doğu Karadeniz bölümünde bu geniş yöresinin en önemli ekime ve dikime elverişli bir havzasını teşkil eder.

Genellikle Çoruh'tan başlayan ve birbirini takip eden bu düzlükler, doğudan batıya doğru çok hafif eğimler halinde yüksekliğini kaybetmektedir. Ortalama yüksekliği 1500 metre civarında bulunan doğudaki Aydın tepe (Hart) ovası Bayburt'un kuzeyinde ve Çoruh nehri tarafından açılmış bir ovoidür. Burada Çoruh nehrinin yukarı mecrası ile kolları tamamen ova sathında akar ve akarsu eğimi azdır. Etrafı eosen-volkanik fasies ve fliš gibi sert kayalardan

teşekkül eden Aydıntepe ovası tamamen kuarternerin menşei karasal molozların yığılması ile meydana gelmiştir. Ovanın kıyısından itibaren Çoruh mecrasına doğru hafif bir eğim bulunur ki, bu eğim vadinin her iki tarafına simetrik bir görünüş sağlar. Tamamen ekili bulunan bu ova sathı bazı kısımları bilhassa ilkbaharda taşkın suları ile örtüldüğü için yerleşme noktaları ovanın daha ziyade etrafında ve ovaya nisbetle daha yüksek düzlüklerinde veya eğimi az vadi yamaçlarında kurulmuştur.

Aydıntepe ovasının batısında yer alan Mormuş bataklığı ve düzlüğü bu ova-dan Ziyaret tepesi ile ayrılmaktadır. Kuzeyden Köse dağlarının doğu sırtları, güneyden Otlukbeli-Sarhan dağlarının kuzey tepeleri ile çevrilen Mormuş bataklığı, adı geçen dağlardan kaynağını alan Çoruh nehrinin kolu Kırkpınar (Lori) deresi tarafından parçalanmaktadır. Bataklığın batı kenarında da Çoruh suyu, batıda Köse dağından aldığı kollarla gelişir ve Mormuş bataklığının batı kenarını bilhassa taşkın suları ile etkisi altına alır. Ekime ve dikime elverişli özellikler taşımayan Mormuş bataklığı aynı zamanda nüfus sıklığı bakımından da oldukça bir seyreklik gösterir. Bataklık ile Mormuş düzlüğü arasında Köse dağının güneye uzanan ve 1700 metre yüksekliğindeki bir eşiği, doğuya akan Çoruh nehri ile batıya akan Kelkit'in arasında su bölümü çizgisini teşkil etmektedir. Filhakika 1700 metre yüksekliğindeki eşik doğudan batıya doğru uzanan geniş ovanın ortasında, fakat gayet belirsiz bir yüksekliktedir. Eşiğin doğusundaki ile batısındaki ovaların yüksekliği hemen hemen aynıdır. Mormuş düzlüğünün güneyinde bulunan İkinci tepelerinin kuzeye bakan yamaçlarından kaynağını alan Çoruh, eğim boyunca doğuya, düzlüğün kuzeyinde yer alan Köse dağların güneye bakan yamaçlarından kaynağını alan ve başlangıçta Kale deresi adı verilen Kelkit, batıya akarak birer akarsu karakterini alırlar. Ova sathında akan her iki suyun mecrasında akarsular, bu yataklarında derine inmeden açtıkları vadide akarlar ve düzlük içerisinde muhtelif kollar halinde devam ederler. Son yıllarda her iki akarsuyun Mormuş düzlüğündeki vadileri DSİ tarafından kanalizasyon edilmekte ve ovanın taşkından korunması için gerekli çalışmalar yapılmaktadır. Bu arada doğuda bulunan Mormuş bataklığı kurutulmuş ve çayır haline getirilmiştir. Görünüşte ekime ve dikime son derece elverişli görünen bataklık ve düzlüğün yapılacak sulama kanalları ile daha da faydalı olacağı muhakkaktır. Ancak bugünkü hali ile ova muayyen mevsimde subaskını ile ekime elverişlilik göstermediği gibi yaz kuraklığı da aynı şartı daha da gayrimusait bir hale getirmektedir. Bugünkü çalışmaların müsbet sonuç sağlayacağı bir kaç yıl sonra, ovanın toprak üstü zenginliği değerlendirilecek nüfusun beslenme şartları da düzelecektir.

Güneyden Pulur dağları ile paleozoik, metarmorfik, kuzeyden lias-malm ve jura kretase temeller arasında yer alan Mormuş düzlüğünün kuzey çevresi karasal pliosen depoları ve daha ortada ise geniş alanlar halinde pleistosenin eski aluviyonları, holosen'in yeni aluviyonları, en ortada da kuarternerrin karasal

toplulukları, doğu batı yönünde uzanan tektonik oluğun zeminini teşkil etmektedir. Filhakika Kelkit ilçe merkezinin 20 km. batısından başlayarak doğuya doğru gelişen Mormuş ovasından Aydın tepe düzlüğüne kadar uzanan ve ovanın ortasından geçen büyük seklinal, yukarda katlarını belirttiğimiz jeolojik zamanlarda akarsu taşıması ile dolmuş, Pontit ve Anatolit'ler arasında ara tabakalarını meydana getirmiştir. ovanın kuzeyinde ve ovaya paralel olarak Pontit, güneyinde ve aynı özellikteki Anatolit'ler ise havzanın bariz antiklinaline tekabül etmektedir. Aynı senklinalin doğusunda yer alan Aydıntepe ovasında ise yine aynı yönde uzanan bir kısım tesbit edilmiş faylar yer almaktadır. Aynı fayların Kelkit-Şiran arasında da devam etmesi çok muhtemeldir(Şekil 2).

Mormuş düzlüğünden batıya doğru uzandıkça ovanın daraldığı, kenar dağlarının Köse bucak merkezinden sona birbirine yaklaştığı dikkati çekmektedir. Genellikle Mormuş düzünün kenarından kaynağını alan Kelkit, batıya doğru eğim boyunca devam ederse de Öbektaş köyünden itibaren geniş düzlük, dar bir vadi olduğundan ibaret kalır, fakat kenar yükseltiler Gümüşhane-Erzincan stabilize kara yoluna rahatlıkla geçit verir. Buradan itibaren oluk, bir müddet sonra batıya doğru bir taraftan tekrar açıldığı gibi aynı zamanda da ova yüksekliği tedricen alçalır ve Kelkit ovası adı verilen bu düzlükte 1500 metrenin altına iner. Kuzeyden ve bilhassa güneyden büyük ve suyu bol çaylarla beslenen Kelkit dar oluktan ovaya çıktıktan sonra büyük bir akarsu görünüşü kazanır ve geniş ovaya yayılarak akar. Gümüşhane-Erzincan yolu da Köse bucak merkezinden sonra Kelkit ırmağına paralel uzanarak onu takip eder ve bir taş köprüyü geçtikten sonra Kelkit ilçe merkezine ulaşır. Ekime ve dikime elverişli özellikte görünen ve 1400 metre yükseklikte bulunan Kelkit ovasında daha ziyade hububat ekimi ile son yıllarda gelişen kavakçılık yapılır. Erzincan Şeker Fabrikasına yakın ve Erzincanı stabilize bir yolla ulaştırmış olmak gibi önemli faktörler, Kelkitte şeker pancar üretimini de oldukça önemli bir hale getirmiş bulunmaktadır.

Doğudaki Mormuş düzlüğünün devamını teşkil eden Kelkit ovası, aynı düzlüğün batı uzantısından başka bir şey olmadığı gibi, aynı yönde uzanan derin bir senklinalin dış etmenlerle dolmasından ortaya çıkmıştır. Kuzeyden lias ve eosen flišinin, güneyden mesozoikin ofiolitli serisinin üzerinde teşekkül etmiş bulunan pleistosen ve kuarternerin yeni aluviyal serisinden ibaret olan Kelkit ovası hali hazırda Türkiyenin II. derecede sismik alanlarından birisini teşkil etmektedir. 1939 Erzincan zelzelesinde Kelkit ovası büyük hasar görmüş ve bu zelzeleden sonraki yıllarda Kelkit senklinalinin muhtelif merkezlerindeki depremler de burada geniş ölçüde hissedilmiştir. Doğuda olduğundan daha belirgin daralan Kelkit ovası Başpınar Köpü civarından itibaren sadece geniş bir vadi olduğundan ibaret kalarak, bu özellik Susuz köy civarına kadar devam eder. Buradan itibaren 1500 metrenin altında etraftan vadi tabanına doğru alçalarak uzanan ekime ve dikime elverişli bir geniş akarsu ovası daha ortaya çıkar ki. bu ova da doğudaki ovaların bir halkasını teşkil eder. Sırası gelmişken şu şok-

tayı da belirtmek zorundayız ki, Kelkit-Şiran yolu Kelkit ilçe merkezinden sonra 10 km. kadar yani Başpınar köyünü geçtikten sonra artık Kelkit'i takip etmeyip, nehre arasında, 1900 m. yüksekliğindeki Çilhoroz tepesini bırakarak kuzey batı yönünü alır. Çilhoroz tepesini geçtikten sonra yol, bu defa Şiran ilçe merkezinden geçen Şiran çayının doğu kolu boyunca uzanır ve Şiran'a 5 km. uzaktaki Karaşeyh köyünden itibaren Şiran ovasına iner.

Şiran ovası, kendi adıyla isimlendirilen Şiran çayının kuzey doğu-güney batı yönünde açtığı geniş bir vadi düzlüğünden ibarettir. Kelkit çayı ile arasında bulunan Çilhoroz tepesi, güney batıya doğru Şiran ve Kelkit çaylarının kavşak yerine doğru alçalıyor, kütleliliğini kaybediyor ve nihayet her iki çayın birleştiği Güreş köyü yakınlarında tamamen yok oluyor. Böylece başlangıçta Kelkit ve Şiran çayı düzlükleri halinde bulunan ovalar, artık tek geniş bir vadi oluşu halinde uzanarak araştırma konumuzu teşkil eden havzanın dışına çıkar.

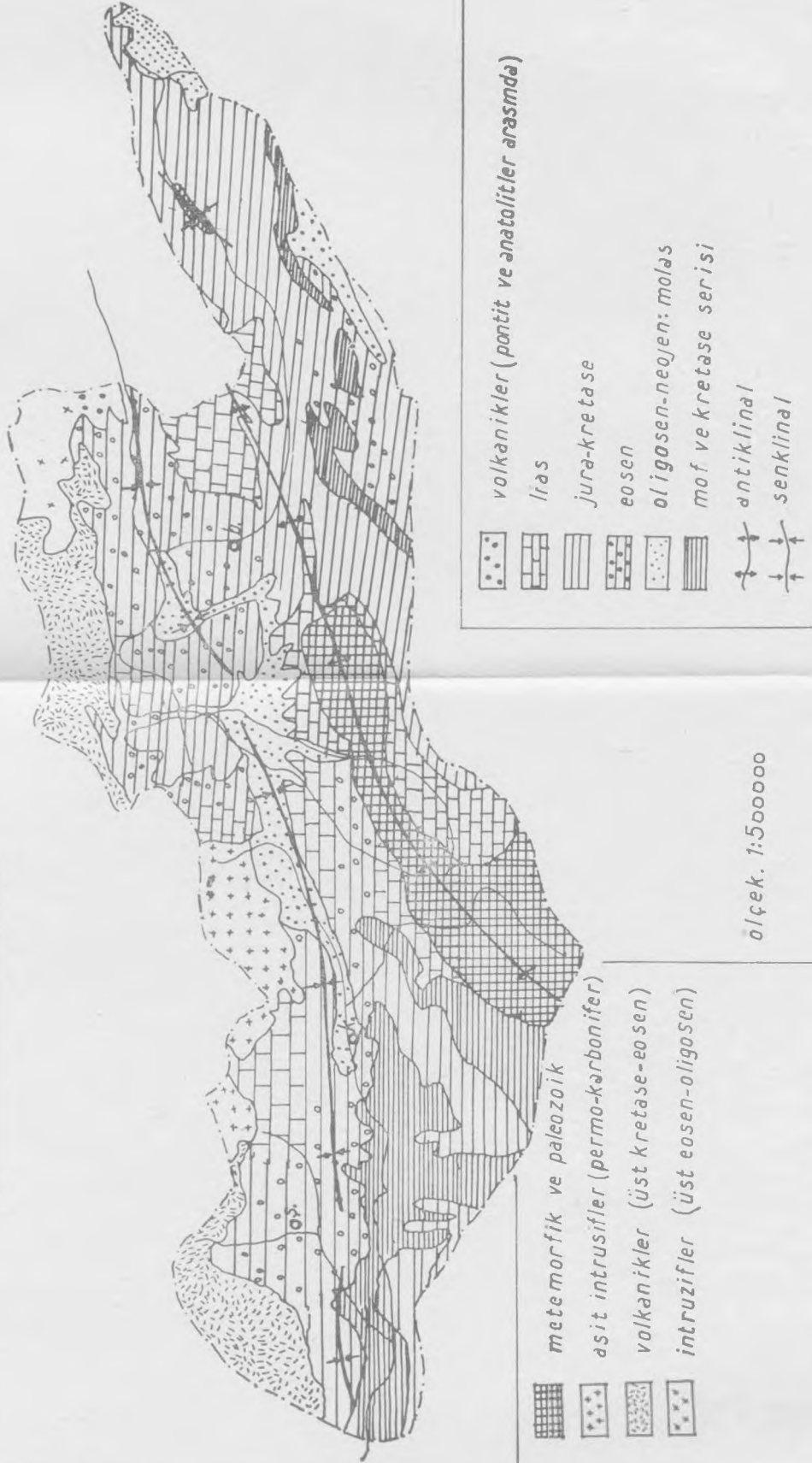
Başpınar köyünden itibaren kuzeyde Şiran düzlüğü ve güneyinde yer yer daralan ve genişliyen Kelkit vadisi ayrı jeolojik elemanlardan teşekkül etmiştir. Adı geçen köyden itibaren önce daralan sonra genişleyen Kelkit vadisi ekseriyeti kretase olmak üzere mesozoik'in ofiolitli serisinden tereküp etmektedir. Kelkit çayının araştırma havzasını terkettiği sahada da çay granit, granadioritli bir seriyi kesmektedir. Kelkit vadisinin kuzeyinde yer alan Şiran ovası ise daha monoton bir jeolojik oluşuma sahne olmaktadır. Filhakika bu ova eosen fliş serisinin satha çıkmasından meydana gelmiştir. Hatta her iki ovayı birbirinden ayıran Çilhoroz tepesi de çekirdeğini teşkil eden neojen volkanik fasiesin çevresinde eosen fliş serisinin sert kayalıklarından meydana gelmiştir. Fakat Çoruh-Kelkit büyük senklinealinin havzamız içindeki en batı uzantısı, Başpınar köyünden itibaren güneydeki Kelkit çayını terkeden ve kuzeydeki Şiran ovası yönünde devam eden çukur alandır.

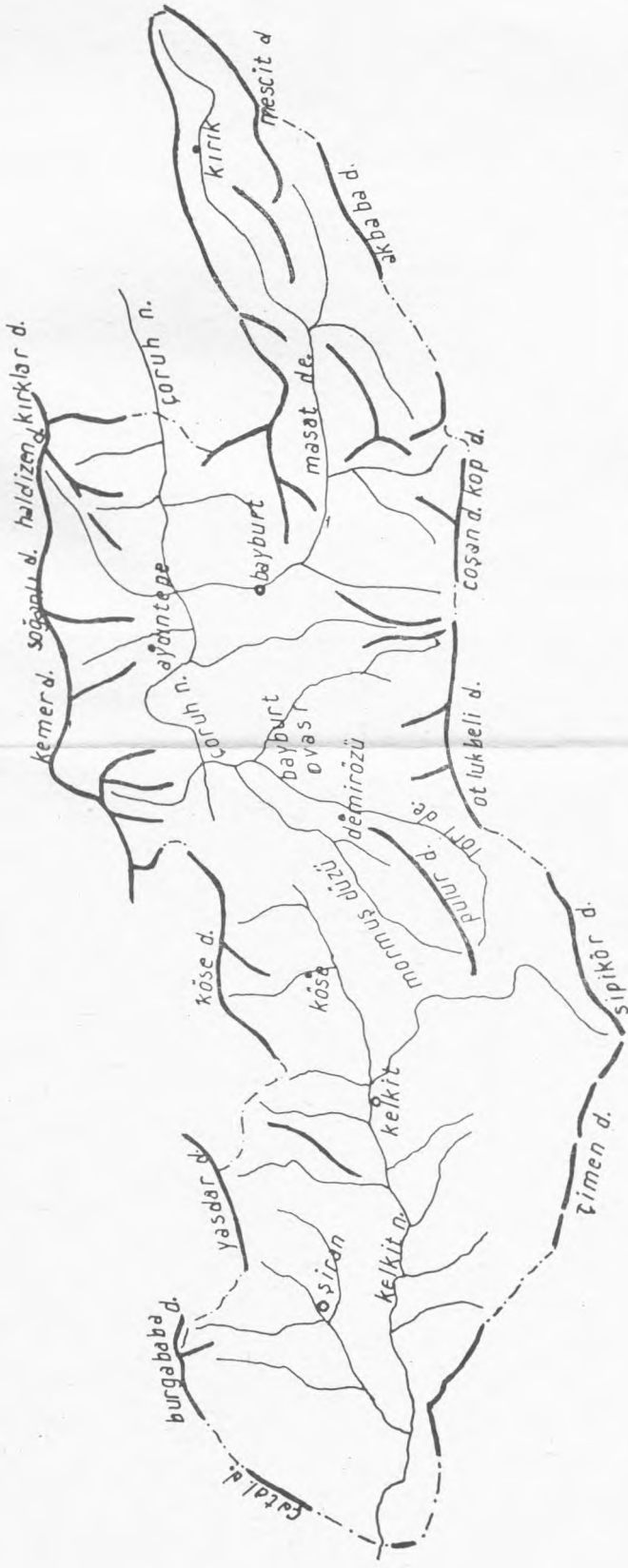
Fakat genellikle, dalgalı arazi düz alanlarla dağlık sahalar arasında, az çok ekime elverişli sahalar görünümündedir. Bu itibarla dalgalı arazinin yarısını da kültür arazisi içinde mütalaa etmek, üzerinde yerleşmenin vukubulduğunu kabul etmek hatalı olmaz. Buna rağmen havzada düzlük alanaların bütün arazinin %30-40 ını geçmediği de bir vak'adır (Şekil 3).

Netice olarak denilebilir ki Yukarı Çoruh-Kelkit havzası, kuzey ve güneyden yüksek Anatolit ve Pontitlerle çevrilmiş, havzanın ortasında hafif yükseklikler Çoruh ve Kelkit ırmaklarının su bölümü çizgisini teşkil etmekte ve bu yüksekliğin doğu ve batısında tedricen alçalan yer yer geniş ve dar oluklar halinde doğu ve batı yönünde gelişen ve Pontit ve Anatolit ile arasında daha ziyade volkanik fasiesin erozyonu ile dolmuş doğu-batı yönünde uzanan ara tabakaların yer aldığı büyük bir senklinalden ibaret bir havzadır.

Köy Envanter Etüdlere göre Gümüşhane ve yaptığımız anket denemeleri sonucuna göre havzada topografik durumun özeti aşağıdadır (Şekil 4):

HAVZANIN TEKTONİĞİ

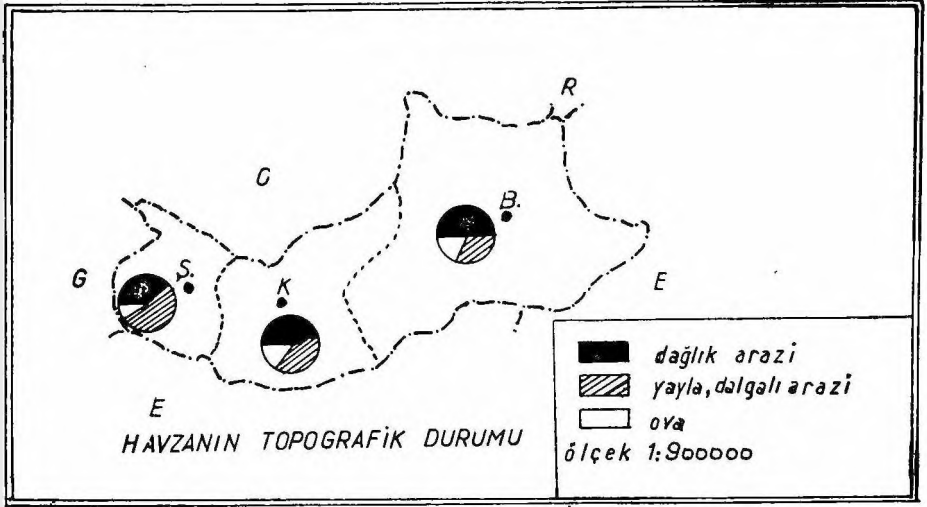

YUKARI ÇORUH VE YUKARI KELKİT HAVZASININ
ORO-HİDROGRAFIK HARİTASI

ölçek. 1:500000

ŞEKİL. 4

	Yüzölçümü Dağlık alanlar			Yaylalar		Ovalar		Dalgalı arazi	
	km2	km2	%	km2	%	km2	%	km2	%
Bayburt	3644	1670	45.8	36.5	1	734.5	20.1	1203	33.1
Kelkit	1910	860.3	45	—	—	241.30	12.6	808.4	42.4
Şiran	882	366.8	41.6	3.1	0.4	68.5	7.7	443.6	50.3
Toplam	6436	2897.1	44.1	39.6	0.7	1044.3	13.4	2455.	41.9

Bu tablo havzada dağlık alanların % 44.1 ve dalgalı arazinin de % 41.9 gibi oldukça geniş araziler işgal ettiğini, düzlüklerin ise ancak % 14.1 dar alanlarda bulunduğunu göstermektedir.

B- İklim Özellikleri

1- Genel görünüş :

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasının Karadenize yakınlığı bu havzanın deniz etkisi altında bulunmasını gerektiriyor da, gerçekte, havzanın kuzeyinde yer alan ve deniz etkisini bir pravan gibi tutan yüksek dağ sırası, denizsel etkinin havzaya girmesine engel olmaktadır. Ayrıca havzanın kuzeyinde yer alan Harşit çayı her ne kadar deniz etkisini iç kısımlara kadar ileten bir iklim koridoru meydana getirirse de, bu etki Harşit çayı üzerinde Kürtün ve hatta Torun'a kadar intikal ettiği gibi, daha iç kısımdaki Gümüşhane de az çok hissedilir. Fakat bu etki, havzayı kuzeyden ayıran ve 2000 metrenin üzerinde

bir dağ sistemi meydana getiren Vavuk dağına kadar uzanmaktadır. Vavuk dağ sistemi doğu Karadeniz bölümünde sadece su bölümü çizgisi olmakla kalmaz, aynı zamanda iki ayrı iklim ve sosyal bünyeleri de birbirinden ayırır.

Araştırma konumuzu teşkil eden havzanın güneyinde yeralan Karasu dağları da doğu Anadolu bölgesinin sert kara ikliminin etkisini geçirmeyecek derecede kütleli ve yüksektir. Bu bakımdan sert kara iklimi havzaya kolayca sokulmaktadır. Ancak güneydeki yüksek dağ sistemi üzerinde toplanan soğuk havanın havzaya etkisi kuzeyden gelen deniz etkisine nazaran daha fazla kendini hissettirir.

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzası genellikle doğuya Çoruh, batıya ise Kelkit ırmağı ile bağlıdır. O halde doğudan ve batıdan gelecek etkinin havzaya yapacağı tesirin daha belirli olacağı düşünülebilir. Gerçekten, gerek doğuya doğru gittikçe alçalan Çoruh vadisi, gerekse batıya doğru yer yer genişleyen veya daralan Kelkit vadi çukurluğunda Coğrafi konumu ve yükseklikler bakımından deniz etkisinden uzak olduğu için, daha ziyade karasal iklime yakın bir tipin hüküm sürmekte olduğunu müşahade etmekteyiz. Filhakika yukarı Çoruh ve Kelkit yüksek havzası iklim bakımından doğudan ve batıdan gelecek ılık bir tesirden ziyade, doğuya ve batıya yaptığı sert etki ile kendini gösterir.

Bu sebepten havzadan itibaren doğuda orta ve aşağı Çoruhla, batıda Yeşil ırmak ovalarında görülen deniz iklimi ile kara iklimini arasında yer alan geçiş tipi artık Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında daha az hissedilmekte, burada daha ziyade kara ikliminin özelliklerine raslanmaktadır. Ancak havzada hüküm sürmekte olan kara iklimi, Doğu Anadolu bölgesindeki değerlerden az çok farklıdır. Filhakika havzada ılık bahar daha erken hissedilmekte, sonbahar daha uzun devam etmektedir. Netice itibarıyla denilebilir ki, yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında Çoruh ve Kelkit vadilerinin orta ve aşağı kısımlarında hüküm sürmekte olan geçiş iklimi yerini daha ziyade karasal iklime yakın bir intikal tipine terkeder.

2- Meteoroloji İstasyonları

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında iklim özelliklerini ortaya koyan meteoroloji istasyonları, yakın zamanlarda tesis edilmiş basit gözlem aletleriyle donatılmış, teşkilatsız birer istasyondurlar.

Havzadaki gözlem istasyonları ve özellikleri aşağıdadır:

İstasyon adı	Yükseklği	Kuruluşu	Yaptığı gözlem çeşitleri
Bayburt	1550 m.	1937	yağış (32 yıllık), sıcaklık basınç ve rüzgârlar. (8 yıllık)
Kelkit	1490	1948	Yağış, sıcaklık (4 yıllık)
Şiran	1400	1956	Yağış.

Yukardaki tablodan da anlaşılacağı gibi, havzada kurulmuş meteoroloji gözlem istasyonları devamlı ve iklim faktörlerini tesbit etmekten yoksundur. Bayburt gözlem istasyonunu rakamları ise uzun yılları kapsamına rağmen düzensizdir. Bu nedenle havza iklimi analizlerinde daha ziyade kıyı şeridi ile Doğu Anadolu bölgesi rakamlarını esas kabul ederek, mukayeseli bir bilgi vermeğe çalışacağız.

3- Sıcaklık :

Bu konuda Bayburt'un gösterdiği sıcaklık derecelerini havza için esas kabul edeceğiz. Bu gözlemjere göre havza da yıllık ortalama sıcaklık $9^{\circ},3$ C dir. Ortalama sıcaklığın en düşük değer gösterdiği ay ise $-6^{\circ},5C$ ile ocaktır. En yüksek ortalama sıcaklığın gösterdiği ayda $18^{\circ},9C$ ile temmuzdur. temmuzu $18^{\circ},4C$ ile ağustos takip eder. Bu sıcaklık derecelerini kuzeyden Rize, doğu Anadolu bölgesinde de Erzurum'un ihtiva ettiği gözlemlerle karşılaştırsak şu sonuçlara ulaşırız.

	Ortalama Sıcaklık	En düşük sıcaklık ortalaması	En yüksek sıcaklık ortalaması
Rize	14.2	+ 6.8	22.6
Erzurum	5.9	- 8.6	19.6
Bayburt	9.3	- 6.5	18.9

Bu tablo bilhassa en düşük ortalama sıcaklık itibariyle Erzurum'la Bayburt'un birbirine son derece uyduğunu göstermektedir. En yüksek sıcaklık ortalamalar arasında farkın bariz olmaması yanında en düşük ortalama sıcaklık arasında görülen bu türlü bir benzerlik, Bayburt'ta yaz mevsiminin normal bir sıcaklık, kış mevsiminde ise düşük, donlu soğuk bir kış mevsiminin cereyan ettiğini göstermektedir. Bu özellik ise Bayburt'u kara iklimini içine sokmaktadır.

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında don hadisesi de kendini göstermektedir. Fakat havzanın hemen bütününün de görülen don, ilçeler arasında az çok değişiklik arz etmektedir.

İlçe	İlkbahar son donları	Sonbahar ilk donları
Bayburt	1 Mart 25 Mayıs	1 Eylül 1 Aralık
Kelkit	15 Mart 10 Mayıs	15 Eylül 30 Kasım
Şiran	Şubat Sonu 1 Mayıs	29 Eylül 15 Aralık

Bu tablo don hadisesinin, havza içinde Bayburt'tan Kelkit'e doğru geciktiğini, Kelkitten Şiran'a doğru daha erken geldiğini (İlkbahar son donları), donun başlama mevsiminde ise aynı yönde gecikme ile başladığını göstermektedir.

Bunun nedenlerinin başında, yükseklik ve kara ikliminin etkisi gelir. Ayrıca diğer ilçeler hakkında yeteri kadar bilgi sahibi olmadığımızdan kati bir rakam vermemekle beraber, Bayburt'ta donlu gün adedi yılda 140 gündür. Bu miktar ancak sonuçlara göre Kelkit'e doğru gidildikçe azalma göstermesine karşılık, Kelkit'ten Şiran'a doğru biraz yükselme göstermektedir. Netice olarak denilebilir ki, Yukarı Çoruh ve Kelkit havzası sıcaklık şartları bakımından Karadeniz kıyı şeridinde hüküm süren deniz iklimi ile Doğu Anadolu'da cereyan eden sert kara iklimi arasında bir geçiş tipini canlandırırsa da, bu geçiş tipi daha ziyade kara iklimine yaklaşıp.

4- Yağış :

Bayburt'ta yağış tesbit süresi 32 yıllıktır. Bu yılların gösterdiği ortalama yağış miktarı 438.5 mm. dir . Bu miktar Trabzonda 838.7 mm. Erzurumda ise 470 mm. kadardır. Kıydan itibaren iç kısımlara doğru gidildikçe kısa mesafeler içerisinde görülen değişiklik, kara ikliminin hakim olduğu doğu Anadolu bölgesinde bir yağış azlığının mevcut bulunduğu ve geçiş tipi gösteren havzada ise bu yağışın daha da azaldığını göstermektedir. Bu azalmada en büyük etkinin havza orografik şartları olduğunu da unutmamak gerekir. Gerçekten yukarı Çoruh ve Kelkit havzası gerek güneyden ve bilhassa kuzeyden yüksek sıradağlarla çevrildiği için bu sıradağların gölgesinde yer almıştır. Filhakika bu havzada yağışlar daha ziyade siklonik yağış karakterini taşır ve bu sebepten her iki komşu bölgeye nazaran azdır.

	<u>Maksimum yağış (mm.)</u>	<u>Minimum yağış (mm.)</u>
Trabzon	188.2 (Ekim)	12.1 (Temmuz)
Bayburt	68.2 (Mayıs)	15.4 (Ağustos)
Erzurum	158.4 (Mayıs)	20.1 (Ağustos)

Bu tablo da denizden uzak, kara ikliminin hüküm sürdüğü yerlerde maksimum yağışın mayıs'a, minimum yağışın da ağustos'a kaydığını göstermektedir. Bu bakımdan Bayburt ile Erzurum'un arasında hayret edilecek kadar bir benzerliğin mevcut bulunduğu görülür.

Ortalama yıllık yağışın üç bölge merkezindeki istasyonların mevsimlere dağılışı da şöyledir:

	<u>İlkbahar</u>	<u>Yaz</u>	<u>Sonbahar</u>	<u>Kış</u>
Trabzon	255.4	106.0	372.2	285.6
Bayburt	168.5	87.4	98.2	84.4
Erzurum	209.5	76.6	155.9	40.7

Bu tablo da üç gözlem merkezinde mevsimlere isabet eden ortalama yağış miktarını ortaya koymaktadır. Buna göre, Erzurum'da görülen kış mevsimindeki

yağış azlığına Bayburt'ta rastlanmaz, fakat yaz mevsimi yağışları büyük bir benzerlik gösterir. Tablodan da anlaşılacağı gibi, her mevsimi az çok yağışlı Bayburt Erzurum'la Trabzon arasında bu bakımdan bir geçiş tipini canlandırır.

Bu tablo, aynı zamanda en fazla yağış alan İlkbaharla en az yağış alan kış mevsimi arasındaki yağış farkını da gösterir; Ve Trabzon'da maksimum yağış kış mevsimine rastladığı halde Bayburt ve Erzurum'da ise ilkbahar en çok yağış alan mevsimdir. Her iki gözlem merkezi arasında bu bakımdan da bir benzerlik dikkati çekmektedir.

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında yağışlar kış mevsiminde Doğu Anadolu bölgesinde olduğu gibi kar şeklindedir. Ancak uzun süre içinde toprak üzerinde kalan karın kalınlığı azdır. 8 yıllık ortalamaya göre kar kalınlığı Bayburt'ta 48 cm. dir.

Netice itibariyle denilebilir ki Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında yağışların gösterdiği rejim ve miktar, havzanın Doğu Anadolu bölgesi ile Karadeniz kıyıları arasında bir geçiş karakteri göstermekle beraber, havzada daha ziyade doğu Anadolunun sert kara iklimi etki yapar.

5- Basınç ve rüzgârlar :

İki yıllık ortalamaya göre Bayburt gözlem istasyonunun ortalama yıllık basıncı 840.4 mb.dir. Genellikle havza basınç şartları itibariyle denizin etkisi altındadır. Bu sebeple Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında hakim rüzgâr yönü güneydir. Bayburt'ta bu ortalama basıncın aylar içinde gösterdiği değişiklik kış mevsiminde maksimum ve yaz mevsiminde minimum değer gösterir, fakat maksimumla minimum arasındaki basınç farkı azdır. Bununla beraber, havza bütün yıl etraftan daimi bir rüzgâr celbeden bir alçak basınç merkezi durumundadır.

Yukardada belirttiğimiz gibi, havzada hakim rüzgâr yönü güneydir. Güney den esen bu rüzgâra mahallen kaba yel adı verilir ve kış ve bilhassa ilkbahar da föhn karakterini kazanarak yüksek güney dağ silsilelerinden Bayburt ovasına inerken ısınır ve ilkbaharın havzaya daha erken gelmesini sağlar.

Netice itibarile denilebilir ki Yukarı Çoruh ve Kelkit havzası bütün yıl boyunca siklon merkezi özelliğini gösterir ve bilhassa güney yönünden rüzgâr celbeder.

C. Akarsu Şebekesi :

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzası isminden de anlaşılacağı gibi, Çoruh ve Kelkit nehirlerinin yukarı kollarından ibaret bir akarsu şebekesinin içindedir. Kaynaklarını hemen hemen aynı dağlardan alan bu iki akarsu eğim boyunca birisi doğuya, diğeri batıya akmaktadır. Bunlardan Çoruh menbaini İkinci

tepelelerinin kuzey batı yamaçlarından alarak, Mormuş bataklığına girer; bu akarsu daha çok güney taraftan, yani Otlukbeli ve Pulur dağlarından kaynağını alır ve Kuzeye doğru akarak Mormuş bataklığında birleşerek kanalize olur ve böylece Çoruh nehri doğar. Buradan denize giden Çoruh önce Kırkpınar çayı adını alır ve batıdan pamuktaş deresini de aldıktan sonra daha da gelişir ve Aydıntepe ovasına girerken Çoruh nehri olarak isimlendirilir. Bundan sonra Değirmencik köyü yakınlarında Doğudan kaynağını Dap ve Bozan dağlarından alan önce Cermeli çayın, ortada Kürt deresi ve sonrada Masat deresi adıyla batıya akan ve Maden bucak merkezinden geçtikten sonra güneyden gelen Kop deresi ile de genişleyen Çoruh nehri bir dirsek çevirerek Bayburt'tan geçer ve İspir yönüne çevrildiği yerden de batı kolunu alarak açmış olduğu vadi'ye yayılarak geniş ve büyük bir akarsu hüviyetini kazanır.

Kelkit ise Mormuş düzünün kuzey ve güney kenarında yer alan Köse ve İkinci tepelerinden doğar. Daha ziyade güneyden yani Çimen dağlarından bol sulu kaynak olarak gelişir. Dayısı deresi ile Balahu deresini aldıktan sonra Kelkit geniş vadi tabanında yayılır ve büyük bir akarsu karakterini kazanır. Kelkit'ten sonra dar boğazlardan geçerken eğimi de arttığı için kelkit çayı daha suyu bol ve akımı daha hız kazanır. Bilhassa Çoruh gibi Kelkit'te ilkbahar mevsiminde karların erimesi ile geniş yatağını tamamen kablara. Güreş köyü yakınlarında Şiran ilçesine gelen aynı isimli çayı da alarak büyür.

Yukarıda özelliklerini ortaya koymaya çalıştığımız yukarı Çoruh ve Kelkit'e intikal eden dere ve çayların sayısı çok fazladır. Bilhassa ilkbahar mevsiminde karların erimesi ile ortaya çıkan bu derelerin yıllık ortalama akım miktarları hakkında bilgilere sahip değiliz. Ancak en önemli akarsular üzerinde akan gözlem istasyonları kurulmuş, fakat bugüne kadar bu akarsular hakkında gerçek bilgiler elde edilememiştir. Devlet Su İşleri ve Elektrik İşleri Etüt İdaresi tarafından yapılmış su akım rasatları bu akarsuların özelliklerini az çok ortaya çıkarmaktadır. Elektrik İşleri Etüt İdaresinin Bayburt ilçe merkezindeki Belediye parkında bir rasat istasyonu mevcuttur. Devlet Su İşlerinin su rasat istasyonları da Kelkit ilçe köprüsündedir. Fakat her iki istasyondan alınan neticeler ya süresiz veya düzensiz olduğundan önemli bir değer taşımamaktadır.

Bayburt ilçe merkezindeki Belediye parkında Çoruh kıyısındaki su akım rasat istasyonu 1540 m. yüksekte olup bu istasyona kadar Çoruh nehrinin yağış alanı 1731.6 km² dir. Bu istasyonda tesbit edilen 15 yıllık (1952-1967) su akım ortalama rasatları şöyledir :

Aylar	Toplam akım (mil.m3/sn)	Azami akım(mil m2/sn)	Asgari akım(m ² /sn)
I	18.71	52.00	5.53
II	40.91	44.00	4.74
III	20.93	10.96	6.52
IV	73.87	57.40	10.96
V	126.58	62.10	37.88
VI	90.52	59.20	22.04
VII	49.90	24.12	15.47
VIII	38.71	15.47	13.42
IX	33.11	16.70	11.96
X	20.29	8.50	7.51
XI	19.45	9.73	6.52
XII	17.04	7.18	5.53
Toplam su yılı	550.02	62.10	4.74

Bu tabloya göre Çoruh nehri kış mevsiminde az miktarda su taşır. Bu mevsimdeki toplam su akımı 76.66 mil.m2/dir. Bu miktar yıllık su akımın % 14.4 oranı kadardır. Filhakika bu mevsimde Çoruh nehrinin yukarı mecrası ile kolları karlı ve dondur ve yağış kar şeklindedir.

İlkbaharda Çoruh, 221.38 m3/su taşır ki , bu miktar yıllık toplam akımın % 40.9 oranındadır. Havzada nisan ayı başından itibaren karların erimesi, akarsuları taşırır ve bu mevsimde, kış mevsimindeki toplam suyun iki katından fazla su taşır.

Yaz mevsiminde Çoruh nehri, Kış mevsimine nazaran daha fazla su taşımaktadır. Bu mevsimde toplam su akımı 179.10 mil.m3 tür. Bu yıllık akımın % 32.9 una tekabül eder. İlkbahardan sonra su akımının azalması karların yükseklere çekilmesi ve yaz kuraklığı ile kabili izahtır. Bu mevsimin başında fazla olan su akımı,temmuz ve ağustosta daha da azalmıştır. Sonbaharda toplam su akım miktarı, düşük bir değer gösterir. Bu mevsimde toplam su akım miktarı 62.85 mil.m3 dür. Bu miktar ise yıllık toplam su miktarının % 111.8 i kadardır.

Şu halde Çoruh nehrinin yukarı bölümü yaz kuraklığı bulunan iklimlerin rejimini gösterir.

Kelkit çayının araştırma konumuzu teşkil eden bölümü için gerekli gözlemlerden mahrumuz. Bu sebeple Çayın üzerindeki Çiçek Bükücü gözlem istasyonundan çaya ait aldığımız bilgi ile yetineceğiz. Çiçek Bükücü Kelkit ilçe Merkezi ile Şiran yolunun 12 km.sinden sola ayrılan Tireğiz deresi boyundaki ham yolun 2.5 km. uzağında bulunmaktadır. takribi yüksekliği 1440 m. olan gözlem istasyonundaki derenin yağış alanı 1714 km2 dir. Bu gözlem istasyonunda azami yüksek-

lik 90 cm., asgari yükseklik ise 52 cm. dir. Yüksekliğin azamî olduğu ay haziran, çekilmenin azamî olduğu ayda eylülüdür.

Genellikle iklim şartları bakımından yukarı Çoruh nehrinin özelliklerini gösteren Keklit çayı da ilkbaharda karların erimesi sonucunda kabırır, yazın ve bilhassa yaz sonu kuruyacak kadar küçük yatağına çekilir, kış mevsiminde de karyığı sebebiyle az su taşır. Şu halde Kelkit çayı da karasal iklim özelliği gösteren bir bölgenin sularını boşaltır.

D- Doğal Bitki Örtüsü

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasının doğal bitki örtüsü muhtelif faktörlerin etkisi altında kalarak orta ve bilhassa Aşağı Çoruh havzası ile Kelkit çayının orta ve aşağı bölümlerindeki bitki örtüsünden oldukça büyük değişiklikler göstermektedir. Filhakika araştırma alanımızı teşkil eden havzadan itibaren gerek doğu ve gerekse batıya yani Çoruh ve Kelkit çayının orta ve aşağı mecralarına doğru gidildikçe, bir taraftan yükseklikle yüzey şekilleri farklılık gösterdiği gibi, diğer yönde ayrı sahalarda iklim geçekten Karadeniz şeridi ile Doğu Anadolu bölgesi arasında tipik bir geçiş karakteri kazanır. Bu sebepten bu sahalarda bitki örtüsünde görülen hakiki geçiş karakteri Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında artık görülmez olur. Bu havzada bu türlü coğrafi faktörler yani incelememizin iklim bölümünde ele aldığımız yağış ve sıcaklık, daha ziyade Doğu Anadolu özelliklerini andıran şartlar gösterdiği gibi, havzayı kuzeyden ayıran yüksek sıra dağlar bu sahaya bitki örtüsü bakımından daha ziyade Doğu Anadolu bölgesine yaklaştırmış olur.

Bunun sonucu olarak yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında iki türlü bitki örtüsüne rastlanabilir.

- 1- Havzanın kuzey ve güney sıradağlarında kurakçıl kuru ve çalılıklar
- 2- Ağaçlı stepler.

1- Daha ziyade yukarı Kelkit havzasının kuzeyindeki Köse dağlarının güney yamacı ile Çimen dağlarının kuzey yamacında görülen orman topluluğu, bilhassa Köse dağlarından başlayarak batıya ve kuzeyde Gümüşhane dağlarına kadar devam eder. Buralarda görülen orman örtüsü seyrek, yamacın muayyen yerlerinde koruluklar halinde uzanır. Kıyı dağlarının kuzey aklanındaki yayvan yapraklılar, güney yamaçta yerlerini daha ziyade çamgillerden sarıçam ve daha dayanıklı karaçam'a terkeder. Bu koruluklar kenarlara doğru daha da bodurlaşır seyrekleşir, buralarda meşe türleri ve ardıçların oranı artar. Filhakika bu kuru ve çalı topluluğunun çoğu, pekyakın bir geçmişte ortadan kalkan aslı ormanların yerini almıştır. Bunu teyit eden en önemli gözlem, yerleşme merkezlerine yakın yamaçlar tamamen ağaç ve bu türlü çalı topluluklarından yoksun olduğu halde, daha uzaklarda koruluklar kendini büyük zorluklarla muhafaza etmeğe çalışmaktadır.

Düşük irtifalarda insan etkisi ile yükseklerde ise optimum iklim şartlarını bulamamaktan dolayı, bodurlaşan ve nihayet tamamen yok olan kuru ve çalimsız topluluklar, 2000 metrenin üzerinde yerlerini alpin bitki türlerine terkeder. Çünkü bu yükseklikten itibaren mevcut sıcaklık derecesi, ağaç yetişmesine kâfi gelmeyeceği gibi, burada yaz mevsimi de kısadır. Ancak şiddetli güneşleme ve bol ışıklı olan bu yamaçlarda, yılın yarısından daha fazlası karla kaplı olduğu zamanın dışında, zeminden az yükselen otsu tabiatlı kümeleşmeye müsait bitki topluluklarına rastlanır. Ayrıca bu sahalarda nemcil dağ çayırları da dikkati çeker. Bu türü parlak çiçekli bitkiler tanıtmaktadır. Bunlar daha yüksekliklerde ise şiddetli soğuklara karşı dayanıklı bitkilerden meydana gelen aralıklı dikenli kümelerdir.

Netice olarak denilebilir ki, havzanın kuzey ve güney sıradağlarının havzaya bakan yamaçları genellikle bitki örtüsü bakımından son derece fakir bir özellik arzeder. Ancak bu yamaçlarda yer yer küme şeklinde ve daha ziyade çamgillerden müteşekkil ağaç topluluklarına rastlanır. Bu küme ağaçlardan odun veya kereste istihali bakımından herhangi bir faydalanma bahis konusu olmadığı gibi son yıllarda bunların kaphaladığı sahada gititikle azalmaktadır. Devlet orman idaresi bu korulukların bakımı ve devamı için tedbir almaktadır..

2- Ağaçlı Stepler.

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasının yukarıda işaret ettiğimiz alanları dışındaki sahalarda dikkati çeken bitki örtüsü, gerçekten Doğu Anadolu bölgesinde de büyük yerler kaplayan steplerdir. Buralarda eskiden mevcut bulunan ormanların tahrip edilmesi sonucunda, şimdi tamamen otsu formasyon hakim duruma girmiştir. İnsan tahribatından korunmuş ve alt hududu 1700-1800 metre civarındaki komların altında tabii bozkır bitkiler alanı yer alır. Buraların tanıtıcı bitkileri geven ve kardikenidir. Ayrıca bunların yanında üzerlik (Peganim heşmala) ve Sığır kuyruğu (Verbasının), Mormuş düzlüğünde de daha çok tuzcul bitkilerden yavşan otu (Artemisia fragans), kayalık yerlerle,ince toprak örtüsü bulunan yamaçlarda kahkaha bitkisi (Convolvulus) bulunmaktadır. Bu türlü bitkiler parlak çiçekli ve ilkbaharda bozkırları süsleyen kısa ömürlü bitkilerdir. Bunlar yetiştirme devresi kısa yani bir kaç hafta olan bitkilerdir ki, son baharda tohum olarak toprağa düşer, ilkbaharda yağmur veya kar suları ile birlikte kısa bir zamanda yeşerir, çiçek açar. Bu bitkilerden bazıları bir, bazıları da çok yıllıktır. Bir yıllık olanlar yağışlı dönemde yetiştirme ve hayatıyetlerini hemen hemen bitirirler. Diğerleri ise az çok kurağa mütehammil olur ki bunların çoğu soğanlı ve yumru kök bulunan bitkilerdir. Devedikeni gibi olan da köklerini derinlere uzatmış, Sığırkuyruğu gibi olanlar da yaprakları tabahhuratı azaltmak için tüğlenmiştir.

Havzada eğimin azaldığı, düzlüklerin başladığı yerlerde ve bilhassa vadilerin dar ve geniş düzlüklerinde stop bitki örtüsü yerini suni kavaklara terk etmiş bulunmaktadır. Yukarı Çoruh vadisinde Maden bucak merkezi ile Bayburt a-

rasında ve bilhassa yukarı Kelkit çayında Kelkit düzlüğünde dikkati çekecek kadar bol bulunan bu türlü kavaklar, Bayburt kavak yetiştirme fidanlığı önder.iliği ve yardımıyla yetiştirilmiş, şahıs fidanlıklarıdır. Araziyi taşkından koruyacak olan bu kavaklıklar aynı zamanda büyük servettir. Bilhassa Kelkit çayının kenarındaki kavaklıklar, önemini anlayan ekicilerin elinde ve bakımındadır.

Netice itibariyle denilebilir ki Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasının ince toprak tabakalı yamaçları ile düzlüklerinde ve tahrip görmüş ormanların yerinde Doğu Anadolu bölgesini hatırlatan gerçek bir step bitki örtüsü büyük yereyler işgal etmektedir.

III- Beşeri Faaliyetler.

A. Nüfus Özellikleri

a- Nüfus sayısı :

1940 yılından itibaren havzanın gösterdiği nüfus değişiklii aşağıdadır.

İlçe adı	1940	1945	1950	1955	1960	1965	1970
Bayburt	70.507	73.908	79.701	75.171	96.237	104.374	110.234
Kelkit	35.106	37.848	40.539	43.037	50.057	53.663	60.140
Şiran	19.799	21.315	23.497	24.998	28.109	29.797	29.016
(Bucak)Kırık	—	—	—	7.893	8.675	9.176	—
Toplam	125.412	133.071	143.737	161.099	183.078	197.010	199.450

b- Nüfus Dağılışı :

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında nüfus genellikle seyrek bir dağılma gösterir. Bu seyrek nüfusun içinde kalabalık yerler daha ziyade ekime ve dikime elverişli düzlüklerin kenarında, suyu bol ve su taşkınlarından korunmuş sahalardadır. Esasen havzadan 1000 metrenin altında yükseklik gösteren sahalara çok az veya hiç yoktur. Bu sebeple yukarıda belirttiğimiz kalabalık nüfuslu yerler genellikle 1500 m. yükseklikte yer almaktadır. Bu bakımdan havza, orta ve aşağı Çoruh vadisinde muhtelif yükseklik kademesindeki yaşayan nüfusu hatırlatmaktadır. (1) 1500 metrenin üstündeki yüksekliklerde, düzlük veya az eğimli yamaçlarda yerleşme noktaları mevcut bulunmakla beraber, daha yükseklere çıkıldıkça, bu sahalarda tamamen yerleşme hududunun üst sınırının yukarısında kalır. Filhakika 1/100.000 ölçekli topografya haritasında yaptığımız ölçülere göre, bu havzada da 2500 m. üzerinde sadece bir yerleşme noktası mevcuttur.

(1) Tarkan. T.: Orta ve Aşağı Çoruh Havzası, Basılmamış habiltasyon.

Araştırma konumuzu teşkil eden havzada yerleşme noktalarının kuruluş özellikleri oldukça değişik bir karakter arzeder.

	Bulunduğu yere göre				
	Ovada	Sırtta	Vadide	Yamaçta	Etekte
Bayburt	23	14	53	36	48
Kelkit	12	23	24	20	19
Şiran	—	18	19	9	26
Toplam	35	55	96	65	93

Bu tablo, yukarda muhtelif bölümlerde ele aldığımız ve belirttiğimiz gibi yerleşme yerlerinin büyük oranı yamaçta ve dağ eteklerinde kurulmuştur. Havzada bu özellikte kurulan köylerin adedi hemen bütün yerleşme merkezlerinin yarısına yakın olmak üzere 158 adettir. Ovada kurulan köyün miktarının azlığını, ırmak sularının taşkını ile, emniyet meselelerinde aramak gerekir. Vadideki köylerin büyük kısmı da ırmak ile dağ arasındaki hafif eğimli yamaçta bulunur.

1965 yılı nüfus sayımına göre havzada muhtarlık başına düşen nüfus miktarı ortalama 489 kişidir bu ortalamanın havzadaki ilçelere göre dağılışı da şöyledir:

	<u>Nüfus miktarı</u>	<u>Köy adedi</u>	<u>Beher köye isabet eden nüfus miktarı</u>
Bayburt	104.374	175	596
Kelkit	53.663	98	547
Şiran	29.797	72	413
Kırık	9.171	26	401
Toplam	197.010	371	489

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında muhtarlık başına düşen ortalama nüfus 489 kabul ettiğimize göre, havzada muhtelif yükseklik kademelerinde yaşayan nüfus miktarı (ortalama) :

<u>Yükseklik kademesi</u>	<u>Nüfus Miktarı</u>	<u>Nüfus Oranı %</u>
1000 - 1500 metre	67657	34.5
1500 - 2000 «	116216	60.0
2000 - 2500 «	12577	5.2
2500 - — «	560	0.3
	197010	100.0

Bu tablo araştırma konumuzu teşkil eden havzada nüfusun büyük çoğunluğunun (%60) 1500-2000 metre yüksekliği arasında yaşadığını göstermektedir. Bu değeri Türkiye'nin aynı yükseltiler arasında yaşayan nüfus oranı ile karşılaştırdığımızda aralarında çok farklı netice tesbit ediyoruz. Tanoğlu'na göre(2) 1500-2000 metreler arasında Türkiyede nüfusun ancak % 8.66 sı yaşar. Aynı değer orta ve Aşağı Çoruh havzasında biraz yükseklik göstererek %22.2 ye çıkar(3)

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında nüfusun bu derece yükseklerde toplanmasının birinci sebebi havzanın bütünü ile memleketimizin yüksek bir köşesinde yer almasıdır. Filhakika havzada belirli yüksekliklerdeki arazinin miktarı ile oranı aşağıda gösterilmiştir:

Yükseklik Kademesi	Kapladığı yüz ölçümü(km2)	arazi oranı(%)
1000 - 1500	13000	18
1500 - 2000	3323	50
2000 - 2500	1895	28.8
2500 - —	218	3.2
Toplam	6736	100

Her iki tabloyu göz önünde bulundurarak muhtelif yükseklik kademelerinde yer alan arazi ile o kademede yaşayan nüfus topluluğunun mukayesesinde :

1- Havzada %18 oranında bir alan işgal eden 1000-1500 metre arasındaki birinci yükseklik kademesinde bütün havza nüfusunun % 34,5,

2- Havzada %50 oranında bu saha işgal eden 1500-2000 metre arasındaki ikinci yükseklik kademesinde bütün havza nüfusunun % 60.

3- %28.8 oranında bir saha işgal eden üçüncü yükseklik kademesinde nüfusun % 5.2 si,

4- %3.2 oranında bir saha işgal eden dördüncü yükseklik kademesinde nüfusun ancak %0.3 kadarının yaşadığı görülür.

Şu halde 1. kademe ile ikinci kademe, saha bakımından %68 oran göstermesine karşılık, bu kademelerde bütün havza nüfusunun %84.5 oranında bir insan topluluğu yaşar.

Yukarıda belirttiğimiz gibi nüfusun havzada daha ziyade 1. ve 11. yükseklik kademelerinde toplanmasının başlıca sebebi, havza, genellikle memleketimizin yüksek bir kısmında yer almasıdır. Havzada ekime ve dikime elverişli görünen 1000-1500 metreler arasında daha ziyade ekili toprakların yer aldığı, bu kademe-deki akarsu ovaları taşkından korunmamış olduğu için havzada yerleşme nok-

(2) Tanoğlu, A.: Türkiyede nüfus dağılışı. Coğr. Enst. D. Sayı 10

(3) Tarkan, T.: Orta ve Aşağı Çoruh havzası. Basılmamış doçentlik tezi

talari daha ziyade bu düzlüklerin kenarındaki eğimi az yamaçlarda bulunmaktadır. Bu sonucun diğer bir sebebi de havzada öteden beri emniyetin, aşayışın kolaylıkla sağlanamaması ve böylece yerleşme yerlerinin düzlüklerin kıyısındaki eğimli arazide kurulmasını sağlamıştır. Bu durum nüfusun daha ziyade II. yükseklik kademesinde toplanmasına sebep olmuştur.

1/200.000 ve 1/100.000 ölçekli topografya haritaları üzerinde yaptığımız ölçülere göre havzada tesbit ettiğimiz yükseklik kademelerinin özellikleri aşağıdadır:

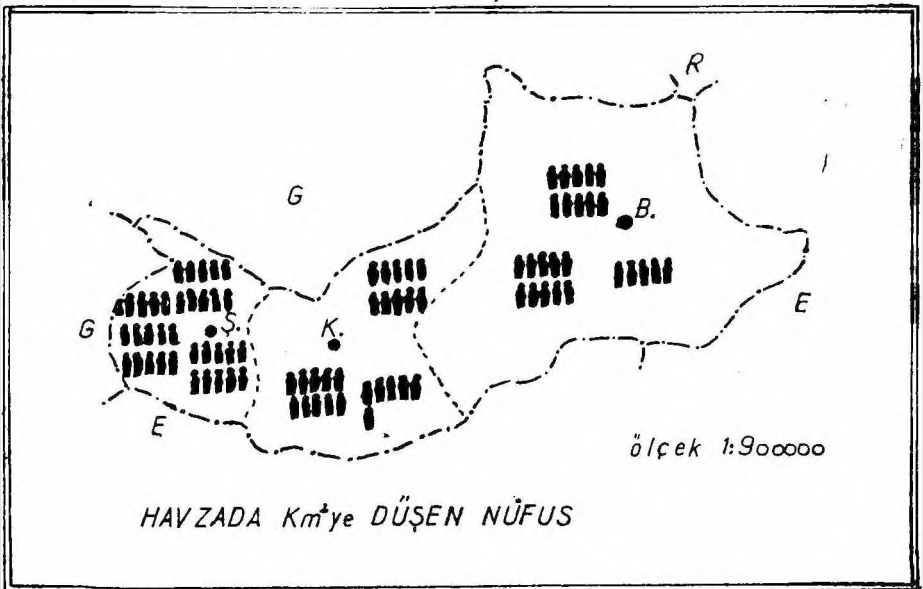
(1965 sayımına göre)

Yükseklik kademeleri	Yüzölçümü		Yoğunluk	Yüzölçümü		Nüfus	
	km ²	Nüfus		orani %	orani %		
I- 1000 - 1500 metre	1300	67.657	49	18	34.5		
II- 1500 - 2000 «	3323	116.216	34	50	60.0		
III- 2000 - 2500 «	1895	12.577	5	28.8	5.2		
IV- 2500 - — «	218	560	2	3.2	0.3		

Bu tablo yukarı Çoruh ve Kelkit havzasındaki genel nüfuslanmayı açık olarak göstermektedir.

Bu havzada nüfuslanmayı daha açık ortaya koymak için havza içindeki ilçelerin nüfus yoğunluğunun tesbit etmek gerekir : (Şekil 5).

ŞEKİL. 5

İlçe adı	1940	1945	1950	1955	1960	1965	1970
Bayburt	19	20.6	22.2	23	26	28	32.7
Kelkit	20	21.3	22.4	22	26	27	31.5
Şiran	19.8	21	23	25	28	35	33

1- Genellikle havzada nüfus yoğunluğu, Türkiye genel nüfus yoğunluğunun altında bir değer göstermektedir.

2- Bayburt, Kelkit ve Şiran ilçelerinde nüfus yoğunluğu hemen hemen aynı değer taşır.

3- Üç ilçede de yoğunluk artışı birbirine yakındır ve genellikle azdır.

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında nüfus dağılımında tesirin kuvvetle hissettiren ilk doğal amil röliiftir. Araştırmamızın birinci bölümünde de izah etmeğe çalıştığımız yüzey şekillerinin havzada oldukça yeknasaklık göstermesi, aynı değerdeki nüfus dağılımını gerektirmiştir. Filhakika havzada geniş alanlar kaplayan düzlük sahalar ile yine aynı genişlikte bulunan dağlık alanlar nüfus sıklığı bakımından hemen hemen aynı değer gösterir; az nüfuslu sahaları teşkil ederler. Havzada sık nüfuslu sahalar daha ziyade düzlük alanlarla dağların birleştiği hafif eğimli yerlerdir. Zira havzada oldukça büyük nüfusu toplayan Bayburt, Kelkit ve Şiran gibi ilçe merkezleri de ilerde daha tafsilatlı üzerinde durulacağı gibi, ovaların kıyısında eğimli yükseltilere doğru kurulmuş ve gelişmişlerdir.

Havzada geniş alanları içine alan engebeler, nüfus bakımından büyük seyreklik gösterirler. Buralarda bir taraftan ekime ve dikime elverişli bulunmayan dik yarlar, kayalar, bulunduğu gibi, düşük sıcaklık ve bitkilerin vegetasyon devresi içinde gerekli müddetin kısalığı ekimi zorlaştıran hatta imkânsızlaştıran iklimik etkiler hüküm sürer. Ayrıca yükseklik, aynı zamanda ulaşım güçlüklerini de arz etmektedir. Bu sebeple yüksekliklerde küçük veya büyük yerleşme merkezleri kurulamadığı gibi, kalabalık nüfusu toplayacak etmenlerden de mahrumdur.

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında daha ziyade 1500 metre yüksekliğinde bulunan düzlükler, araştırmamızın birinci bölümünde belirttiğimiz gibi doğuda Aydıntepe ve Bayburt ovaları, ortada Mormuş düzlüğü ve devamında yer alan Kelkit ovası bulunmaktadır. Bu ovalar doğuda Çoruh ve Kelkit batıda da Kelkit ve kolları tarafından devamlı tehdit altında bulunmaktadır. Filhakika karların erimesi ile yağışların artması aynı günlere isabet eden yıllarda bu ovalar, büyük bölümleri ile adeta birer göl görünüşünü almaktadır. Bu sebeple ovaların su baskınına müsait çukur kısımlarının yerleşmeğe elverişli bir özellik gösterdiğini söylemek hatalıdır. O halde aynı yıllar boyunca sadece ekime müsait görünen bu düzlükler son yıllarda kavakçılık enstitüsünün gayreti ile kavaklandırıl-

mış ve böylece, bir taraftan taşkını önlerken, diğer taraftan da toprak erozyonuna mani olmaktadır. Bu sebeple düzlükler geniş ölçüde yerleşmeye sahne olmamıştır.

Havzanın gösterdiği diğer bir özellik de, yerleşme noktalarının ulaşım yollarından uzaklarda ve yükseklerde kurulmasıdır. Bunun sebebi havzanın öteden beri gösterdiği asayişsizlik olsa gerektir.

Havzada en fazla gelişmiş toprak ürünü hububattır. Yüksek düzlüklerin en bariz ürünü burada başta buğday olmak üzere arpadır. Diğer hububat cinslerine az rastlanır. Bundan başka sonra yıl içinde bilhassa Kelkit ovasında pancar ekimi de gelişmiştir. Bilindiği gibi hububat fazla ihtimam istemez. Ekim ve hasadında emek isteyen bir iştir. Şu halde hububat ekimi, havzada nüfus toplayan bir ekonomik etkinlik değildir. Havzanın nüfus dağılışını bitirmeden bu konu içinde mütalaa edebileceğimiz nüfus yoğunluğunun ilçeler arasındaki dağılış farklarına da işaret etmek yerinde olacaktır.

	<u>Yüzölçümü km2</u>	<u>Nüfus</u>	<u>Km2.ye düşen nüfus1970</u>
Bayburt	3644	104374	32.7
Kelkit	1910	53663	31.5
Şiran	882	29797	33
Kırık	300	9176	

Bu tablo nüfus yoğunluk dağılışının havzada aynı özelliğin hakim bulunduğu dikkati çeker.

Havzanın ortalama nüfus yoğunluğu ise 32.4 tür. Fakat yukarıda belirttiğimiz gibi, gerçekte havza zirai nüfusun yoğunluğu büyük bir yekûna erişir ve bu yekûn da havzada ekime ve dikime elverişli arazi ile nüfus arasındaki ilişikiyi ortaya çıkarır.

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında nüfusun toplandığı sahalara ekili alanlarla bağ-bahçeye ayrılan topraklardır. Bunların havzada kapladığı alanlar ise ancak 2563 km2 dir. Buna göre nüfus yoğunluğu 77 dir; yani havzada 1 km2 ekili ve dikili toprakta yaşayan insan miktarı 77 kişi; başka bir deyimle, havzada 1 km2 lik ekili ve dikili topraktan 77 kişi faydalanmaktadır. Verimi az gübre kullanılmayan, modern ekme ve biçme makinalarının bulunmadığı Çoruh ve Kelkit havzasında bu rakam son derece fazladır ve büyük anlam taşır.

C - Kır ve Şehir Nüfusu

Genellikle kır ve şehir nüfusunun ayrıldığı rakam memleketimiz şartlarına göre 3000 dir. Yani nüfusu 3000 in altında olan yerler kır, üstünde olan yerler şehir karakterini gösterir.

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında muhtelif nüfus sayımına göre Kır ve Şehir nüfusu aşağıdadır:

	1940	1945	1950	1955	1955	1960	1970
Kır nüfusu	114548	123598	133894	147992	167335	177486	181731
Şehir nüfusu	10864	9473	9843	13107	15743	19524	26893
Toplam	125412	133071	143737	161099	183087	197010	208624

Bu rakamların gösterdiği oranlar tetkik edilirse daha belirli sonuçlara erişmek kabildir.

	1940	1945	1950	1955	1960	1965	1970
Kır nüfusu	%91	%93	%93	%92	%92	%90	%87
Şehir nüfusu	%9	%7	%7	%8	%8	%10	%13

Muhtelif sayım yılları sonuçlarında tesbit ettiğimiz kır ve şehir nüfusları arasındaki oranlar, araştırma konumuzu teşkil eden havzada henüz gerçek bir şehirleşme hareketinin meydana gelmediğini göstermektedir. Filhakika Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında Bayburt'un dışındaki Kelkit ve Şiran gibi havzanın büyük yerleşme merkezleri de tamamen birer büyük köy özelliğini taşırlar.

Havzada şehir nüfusunun ve oranının bu olağan üstü düşüklüğü, havzada toprak altı ve üstü zenginliklerden gerekli ölçülerle faydalanılmadığını açıkça göstermektedir. Bunun yanında büyük ticaret merkezlerinin doğmaması, işlek bir yol güzergâhı üzerinde bulunmaması da nüfusun çok büyük bir kısmını köy ekonomisi etkinliği altında tuttuğunu göstermektedir.

Genellikle memleketimizde kır nüfusu aynı zamanda ziraî nütusu teşkil ettiğine göre; bu sonuç havzada nüfusun %90 ının toprak ürünü ile geçindiğini de gösterir.

Havzada kır nüfusunun gösterdiği değişikliğin meydana getirdiği tempo, şehirleşme hareketi üzerinde derin etki yaratmaktadır. 1940 yılından itibaren nüfusun 3000 den fazla olan yerleşme noktalarının (Şehirlerin) durumları aşağıda gösterilmiştir.

	1940	1945	1950	1955	1960	1965	1970
Bayburt	10864	9473	9843	13107	11937	15184	20345
Kelkit	X	X	X	X	3806	4340	6548
Şiran	X	X	X	X	X	X	X
Toplam	10864	9473	9843	13107	15743	19524	26293

Görülüyor ki, Bayburtta devamlı bir şehir karakteri hakimken, havzanın diğer merkezlerinden Kelkit 1960 dan itibaren şehir özelliğini kazanmış, Şiran

ise idari bakımdan ilçe merkezi olmasına rağmen daha şehir hüviyetini kazanmıştır.

d) Nüfus Artışı

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında muhtelif sayılarda nüfus artış ve oranları aşağıdadır:

	1940	1945	1950	1955	1960	1965	1970
Nüfus miktarı	125412	133071	143737	161.099	183078	197010	208624
Artış miktarı	—	7659	10666	17362	21979	13933	11614
Artış oranı (beş yıllık)	—	% 6	% 8	%12	%13	% 8	% 5.5
artış oranı (yıllık)	—	%1.2	% 1.6	% 2.4	% 2.6	% 1.6	%1 1

Bu tabloya göre :

1- Havzada nüfus artışı Türkiye genel nüfus artışının altında bir değer gösterir.

2- Bu artışın azlığını her şeyden önce geçim zorluğunda aramak zarureti vardır.

3- 1950 yılından itibaren gittikçe yükselen bir nüfus artışı dikkati çekmektedir.

Havzada ekime ve dikime elverişli arazinin azlığından çok, bu sahalarda verimin düşüklüğü çoğalan nüfusu, daha zengin sahalara itmektedir. Şu halde havzada bir nüfus artışı azlığından bahsetmekten ziyade, bu artan nüfusunu beslenmemesinden, netice olarak ta çalışan nüfusun Türkiye'nin daha çok işgücü isteyen bölgelerine giderek oralarda çalışmasından bahsetmek yerinde olacaktır.

e) Göç hareketi

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında nüfus artışını azaltan en önemli sosyal hareket göçtür ve daha ziyade iş mevsimlerinde, iş gücü arayan büyük merkezlere doğru yönelmiş bir nüfus hareketidir. Havzanın hemen her yerinde görülen bu sosyal hareket, daha ziyade Bayburt çevresinde bir anlam kazanır. Filhakika Bayburt'da ekime ve dikime müsait toprak dar, bulunduğu yerde de verimsiz olduğundan , genellikle bu ilçede oturanlar, küçük yaştan itibaren sanatkâr olarak marangoz, duvarcı ve taşçılık gibi iş sahalarına atılmışlardır. Bunun sonucunda havza dışında belli iş merkezlerinde kendilerine iş sahası bulmaktadırlar. Önceleri, muvakkat yani aile fertlerini köyünde bırakarak iş mevsiminde, geçici olarak dışarda yaşanması şeklinde dikkati çeken göç, sonraları daha elverişili şartlar temin edildikçe aile fertlerini de yanına aldirarak, tamamen

köyünü terketmesi şeklinde neticelenmektedir. Örneğin 1965 nüfus sayımında nüfusu 37717 olarak tesbit edilen Şiran ilçesinin dışında halen mahallinde tesbit ettiğime göre 11.000 Şiranlı yaşamaktadır. Daha ziyade İstanbul, Ankara, Zonguldak gibi büyük merkezlerin yanında Erzurum, Erzincan gibi komşu illerde de fazlaca Şiranlı bulunur.

Bu sonucu, aşağıdaki tablodan da kolaylıkla görmek mümkündür:

İlçe	Köye daimi gelenler		Köyden gidenler		Belirli aylarda köye gelenler		Belirli aylarda köyden gidenler		devamlı dışarda kalanlar	
	Zaman	aile adedi	zaman	aile adedi	adet	süresi	aded	süresi	kadın	erkek toplam
Bayburt	1918-1954	792	1962-67	1165	20	1-3ay	12238	3 yıl	2606	11758 = 11364
Kelkit	1962-67	12	1962-67	862	150	1-6«	5624	2«	1979	5683 = 7662
Şiran	1920-30	132	1962-67	314	—	—	3675	2«	352	2069 = 2421

Bu tablo dikkatle tetkik edilirse, Bayburt ilçesi köyelerine 1816 yılından itibaren etraftan gelen halk oldukça yüksek bir sayıya erişmiştir. Kelkit ve Şiran'da ise bu miktar son derece azdır. Köyden gidiş ise 1960 yılından sonra başlamıştır. bu konuda Bayburt ön sırayı işgal etmiş, Bayburt'u Kelkit ve Şiran takip etmiştir. Köye muvakkat olarak gelenler konusunda ise Kelkit ön sırayı işgal etmektedir. Bunu az bir değerle Bayburt takip eder. Şiran'a ise belirli aylarda muvakkat olarak gelen yoktur. Belirli aylarda köyden muvakkat olarak gidenlerle süre bakımından ön sırada Bayburt yer alır. 3 yıl için gidenlerin sayısı 12.238 kişiyi bulur. Bayburt'u Kelkit ve Şiran takip eder. Köydeki işlerini aksatmadan dışarda bir iş buldukları takdirde devamlı olarak ayrılanların başında da Bayburt önde gelir. Bayburtu Kelkit ve Şiran takip eder. Burada devamlı dışarda kalanlar bölümünde her üç ilçede erkeklerin toplam miktarı 19510 iken, kadınların toplam miktarı ancak 4937 kadardır. Bu rakamlarda havzada göç hareketinin daha ziyade erkek nüfusu ilgilendirdiğini, ancak gittikleri yerde daimi ve kazançlı bir iş buldukları takdirde çocuklarını ve ailelerini aldıklarını göstermektedir. Yoksa rakamlara bakıp da havzadan kadın nüfusunun tek başına çalışmak üzere başka illere göç etmesi bahis konusu olamaz. Çünkü burada sosyal adetler ve yapı böyle bir göçe elverişli değildir.

Netice itibarıyla denilebilir ki havza için göç, sosyal bir zaruret ve bir vakiydir.

B) Yerleşme Tarihinin Anahatları

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzası tarihin çok eski yıllarının izlerini taşır. Bu sahanın bilinen ilk sakinleri Gümüşhanede Azziler, Bayburt ve Kelkit yakınlarında da Hayasa'lardı. M.Ö.680-665 de Orta Çoruh boyundan gelerek Bayburt ve civarına yerleşen Saka göçleri, yerlerini Saspir'lere terkederek daha batıya çekilmeğe mecbur bırakıldılar. M.E. 120 yıllarında Balkar'lar Bayburt ovasının kuzeyindeki dağlık sahaya yerleştiler. Böylece havzada ilk Arsaklı hakimiyeti başladı. Uzun yıllar Arsaklıların elinde kalan havza, M.S. 387 yılında Romalılarla anlaşılan İranlıların hakimiyetine girinceye kadar Roma idaresinde yaşadı. Romanın ikiye bölünmesinden sonra Bayburt ve civarı Bizansın hakimiyetinde kalarak Baberdon adı verilen Bayburt bir Bizans garnizonu haline getirildi. Bu arada Bayburt kalesi de ilk defa onarıldı.

İslâm Sungur Emirliği 655 yılında Erzurum'da kurulunca, üç asırlık bir süre içinde Bayburt, Kelkit ve Şiran zaman zaman bu emirliğin idaresinde kalıyordu. Fakat 947 yılında Bizanslılar bu emirliği ortadan kaldırınca havza tamamen Bizans hakimiyetine girmiş oldu. Bu zamanda Anadolunun doğusunda gelişen Selçuklular, başarılarında Tuğrul bey olmak üzere batıya akın etmeğe başladılar ve bu akıncıların kurduğu Erzurum Selçuklu devleti 1206 da Bayburtu işgal ederek havzaya hakim oldu. Daha sonraları Bayburt'un batısında yerleşen Ak koyunlular Kelkit ve Şiran'da topraklarına ilâve ederek Trabzonu almak için seferlere başladılar.

Osmanlı İmparatorluğunun doğuşu ile doğu Anadolu seferlerine başlayan I. Selim, Çaldıran'a giderken 1541 de Şiran ve Kelkit ile civarını savaşız olarak ele geçirdi. Fakat uzun süre dayanan Bayburt kalesi ancak 17 Ekim 1514 de teslim oldu. Böylece Yukarı Çoruh ve Kelkit havzası Osmanlı İmparatorluğu sınırları arasına girdi ve Kelkit Erzincana, doğu bölümü ise Bayburt sancağına bağlandı. 1864 yılına kadar bu şekilde idarî taksimata bölünmüş olan havza bu yıldan sonra Kelkit ve Şiran birer kaza olarak Gümüşhane sancağına bağlandı. Bayburt sancağı Erzurum iline bağlanmışken, Şiran ve Kelkit'in bağlı bulunduğu Gümüşhane sancağı da Trabzon vilayetine bağlı bulunuyordu. 1926 yılında da Bayburt, Erzurumdan ayrılarak Kelkit ve Şiranla birlikte Gümüşhaneye bağlandı ve Gümüşhane bu yıldan itibaren il merkezi haline geldi.

Yukarı ve Kelkit havzasının idari bölümü (1) (Şekil 6):

İlçe	Bucak	Köy sayısı
Bayburt	4	175
	Merkez	91
	Aydıntepe "Hart"	22
	Demirözü "kısanta"	41
	Maden	21
Kelkit	2	98
	Merkez	84
	Köse	14
Şiran	Merkez	72
	Kırık"Hoka"	25
		<hr/> 343

(1) İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğünden alınan Gümüşhane iline ait 1 Mart 1969 durumu broşürü.

C. Yerleşme Özellikleri

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında yerleşme şartları genellikle havzanın iklim özelliklerine, tarihi gelişimine ve halkın sosyal alışkanlıklarına bağlıdır. Havzanın doğusunda yer alan Orta ve Aşağı Çoruh, batısında yer alan Orta ve Aşağı Kelkit havzalarında dikkati çeken ve Karadeniz bölgesindeki dağınık yerleşme ile Doğu ve İç Anadolu bölgelerindeki toplu yerleşme arasındaki Parçalı Yerleşme'ye bu havzada ya hiç rastlanmaz veya nadiren rastlanabilir. Parçalı Yerleşmeye Şiran İlçesinde 3 köyde, Kelkit ilçesinde 4 köyde rastlandığı halde, Bayburt'ta bu yerleşme tamamen ortadan kalkmaktadır. Şu halde araştırma konumuzu teşkil eden havzada yerleşme, geçiş özelliğini göstermekten ziyade Doğu Anadolu bölgesinde mevcut bulunan toplu yerleşme karakterini kazanmıştır.

Havzada toplu yerleşme, küme köy karakterini gösterir. Bu karakterdeki köylerde evler, bir merkez etrafında ve birbirine yaslanmış durumdadır. Hatta çok köyde bu yaslanma, bir yığın teşkil eder ki burada evlerin arasında dar ve dolambaçlı sokaklar bu kümeleri birbirinden ayırmaktadır.

Küme köyün yanında, buna nazaran daha az rastlanılan yol tipi köyler de meskenler, bir yolun iki tarafına tesbih danesi gibi dizilmiş ve fakat merkezler arasında her hangi bir boşluk bırakmadan uzanmaktadır. Küme köyde, köyün merkezi, daireyi teşkil eden yuvarlağın merkezi olduğu halde yol tipi yerleşmede köyün merkezi, köyün ortasından geçen yolun herhangi bir yerindedir.

Havzada görülen toplu yerleşme hadisesini ve bunun tabii sonucu olan küme ve yol tipi köyü, coğrafi ortamın yarattığı bir sonuç olarak kabul etmek zaruridir. Filhakika iklim ve yüksekliğin meydana getirdiği, doğal, coğrafi şartlar Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasını Karadeniz kıyısından ziyade Doğu Anadolu bölgesi şartlarına itmektedir. Bu sebeple havzada yerleşmede beklenen geçiş karakteri yok olur, yerine Doğu Anadolu bölgesinde görülen toplu yerleşme kaim olur. İklim şartlarının havzada gösterdiği karasal tip, meskenlerin bir araya toplanmasını zorlamaktadır. Bundan başka tarihî devirler devamınca yörenin sahne olduğu sayısız harpler, istilalar meskenleri birbirine yaklaştırmış, toplu bir özellik kazandırmıştır. Diğer taraftan havzada yaşayan insanların etnik özellikleri, havzadaki ziraat rejimi ve şartları da köyleri dağılmaktan ziyade topluluğa mecbur eder görünmektedir.

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında görülen toplu yerleşme genellikle iki türlü dikkati çeker.

A- Yol tipi yerleşme

B- Küme köy yerleşmesi.

A- Daha ziyade Trabzon-Erzurum yolu güzergâhında kurulmuş bulunan köylerde görülen yerleşme tipidir. Bu yerleşmelerde yol en önemli bir faktör niteliğindedir. Bu yerleşme tipine örnek Bayburt İlçesine bağlı Maden bucağı

ŞEKİL. 6

HAVZANIN YERLEŞME ÖZELLİKLERİ

gösterilebilir. Maden 261 nüfuslu bir bucak merkezi olup iki katlı toprak evlerinin bir kısmı Erzurum-Maden-Bayburt yolunun iki tarafına, diğer kısmı da Masat deresi boyunca Maden-Masat yolunda uzanmaktadır. Bucağın nüvesi, her iki yolun birbirine birleştiği yerde kurulmuştur. Burada evlerin bir kısmı altı ahır almak üzere balkonlu görünüşüyle iki kattan ibarettir. Yolun sağ kenarındaki evlerin bitiminde dağlar, sol kenarındaki evlerin arkasında ise Çoruh nehrinin sel yatağı başlamaktadır. Yerleşme yerinin gelişme şansı zayıf görünmektedir. Gelişmesi ancak yukarıda belirttiğimiz yollar boyunca ve tek sıralı merkezlerin teşekkülü ile mümkündür.

Burada yol tipi yerleşme aynı zamanda yüzey şekilleri şartlarının bir sonucudur. Köyün ekonomik temeli ziraat ve hayvancılığa dayanır. Çoruh nehri boyunca dikkati çeken kavaklıklar son yıllarda baş vurulan kârlı bir geçim kaynağıdır. Bu havali köylerinde fazla görülen göç, devamlı bir sosyal vakıdır. Bu vakıyı ortadan kaldırmak için, herhangi bir tedbir düşünülmemiştir. Bu sebepten Maden'de nüfus artışı çok yavaştır. Yerleşme noktasının Maden ismini alması, eski yıllarda Çoruhun sol kıyısında dağların Çoruh'a bakan yamaçlarında oldukça faal bir bakır madeninin işletilmekte olmasındandır. Sonradan kapanarak, son yıllarda özel sektöre devredilmiş ve halen tecrübe safhasında işletme yapılmaktadır.

Genellikle havzanın doğu bölümünde, yani Yukarı Çoruh vadisi boyunca devam eden Erzurum-Trabzon tarihi ulaşım yolu boyunca uzanan ve örneğini Maden'de gördüğümüz yol tipi yerleşmede meskenler yol boyunca tek sıra halinde inşa edilmişlerdir. Çok yerde evler tek tek ve bahçeler arasında bulunmakta ve bazı köylerde evler birbirine bitişik inşa edilmiştir. Bu özelliği havzanın daha ziyade güney bölümünde yani Maden'den itibaren Kop Dağına kadar uzanan yerleşme noktalarında rastlanır. Burada 8-10 ev birbirine bitişik ve peg yerleri meskenlerin arkasında bulunur. Evler tek kattır ahır evin arka kısmındadır. Ön kısımda oturma odaları yer alır, hayvanlar evin arka bölümündeki ahıra arka kapıdan girerler ve çıkarlar. Hayvan gübreside aynı kapıdan taşınır. Gübreler burada oldukça uzun süre devam eden kış mevsiminde yakacak olarak kullanılır.

Bayburt ilçe merkezinden itibaren yerleşme noktaları transit yolundan uzaklaşarak yolu kuzey ve güneyden çeviren dağların az eğimli düzlüklerine çekilmiştir. Ancak karakol, okul gibi son yıllarda açılan tesislerin yanında yeni yerleşme noktaları teşekkül etmiştir. Son yıllara gelinceye kadar yerleşme yerlerinin 1500-2000 metre yüksekliklerde bulunan eğimi az düzlüklerde kurulmasının nedenini havzanın aşayış ve emniyetinde aramak icap eder. Filhakika yerleşme tarihinin anahatlar bölümünde de kısaca üzerinde durulduğu gibi havza zamanımıza gelinceye kadar muhtelif ırk ve topluluklar mensup milletlerin geçiş ve yerleşme alanını teşkil etmiştir. Karadenizi Doğu Anadoluya bağlayan en elverişli geçitlerin Yukarı Çoruh havzasında bulunması bu iddiamızı

destekler mahiyettedir. Şu noktayı da belirtelim ki, Yukarda yol tipi yerleşmelere örnek teşkil eden Bayburt'un güneyindeki köyler, son yıllarda teşekkül etmiş ve nüfusları az eski bir kom ve mezraalardan başka bir şey değildir.

B- Küme köy yerleşmesi.

Genellikle dağlık alanlarda daha fazla görülen yerleşme şekli Küme köy yerleşmesidir. Düzenli veya düzensiz bir şekilde uzaktan bir kümeyi canlandıran biçimdeki bu yerleşmelerde evler birbirine bitişik, sıkışık bazen de birbirinden kısa mesafelerle ayrılmıştır. Küme köy yerleşmesi araştırma sahamızda dağlık bölümlerin dışında eteklerde, yamaç, sırt ve tepelerde de görülür. Bazı yamaçlarda eteği takip eden bir yol boyunca su başlarında yerleşen söğüt, kavak gibi ağaçların arasında gizlenen dağ eteği köyleri; arka arkaya dizilen meskenleriyle karşidan bir anfiyi hatırlatan yamaç köyleri; ve bir tepe üzerinde yığılmış meskenleriyle tepe köyleri, sırt köyleri araştırma bölgemizde en dikkat çekici yerleşme merkezleridir. Bundan başka bir akarsu vadisinin kenarında, yamaçlardan akan sel suları ile meydana gelmiş birikinti yelpazeleri üzerinde ve vadi boyunca muhtelif mesafelerde meydana gelmiş küme köy yerleşmeleri de bölümde rastlanılan yerleşme şekilleridir.

Yamaç köyler, araştırma alanımızda daha çok düzlüklerin bitimindeki eğmi az dağ etekleri ile yamaçlar örneğın Mormuş düzünün bilhassa kuzey kenarında Köse dağlarının eteklerinde bir tesbihin daneleri halinde sıralanmıştır. Köse bucak merkezi ile başlayan bu sıranın üzerinde Kabaktepe, Gökçeköy, Özbeyli, Şalyazı, Güneydoğu, Kemertaş, Bayırtepe, Taşocağı, Kayacık köyleri dizilir. Mormuş düzlüğünün güney kenarında ise Gökçedere, Çimentepe, Bayrampaşa, Çiftetaş, Demirözü, Güneşli, Yelpınar, Söğütlü köyleri yer almıştır.

Bir akarsu vadisi boyunca, vadinin elverişli yerlerinde teşekkül etmiş küme köyleri yerleşmesine de daha çok Kelkit ırmağı boyunda örnek bulunur. Kelkit ırmağının doğduğu İkind tepelerinden itibaren batıya doğru Yuvacık, Övünce Öbektaş, Kınalıtaş, Kaş ve Kelkit gibi yerleşme merkezlerinden sonra, Gerdekhisar, Çağlar, Söğütlü, Tepeden, Kozagaç, Ozanca, Eldiğın köyleri aynı özellikte teşekkül eden köyledir.

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında doğudan batıya, bilhassa Kelkit'in batı bölümlerine gidildikçe, kır yerleşme özelliğinin temsil eden bu toplu yerleşmeyi, Doğu Anadolu'da rastlanan küme köy yerleşmesi gibi aynı özelliği gösterdiği düşünülmemelidir. Filhakika, burada yerleşme toplu bir karakter göstermekle beraber, küme köylerde olduğu gibi meskenlerin üst üste yığılması, yarısına kadar toprak altında kalması asla bahis konusu değildir. Yerleşme topludur, fakat doku az çok gevşek bir karakterdedir. Fakat Kelkit ırmağının yukarı bölümünden itibaren doğuya doğru gidildikçe, bilhassa yukarı Çoruh bölümünde dikkati çeken yerleşme, küme köy yerleşmesi olup, Doğu Anadolu bölgesinde

dikkati çeken ve birbirine yaslanmış meskenlerin teşkil ettiği sıkışık dokulu küme yerleşmeleri halini almıştır. Araştırma alanımızı teşkil eden bölümde doğudan batıya doğru gittikçe, seyrek dokulu küme köy yerleşme özelliğinin başlıca sebebini iklim şartlarının doğudan batıya doğru gidildikçe az çok değişikliğe uğraması, burada daha ılık ve kısa kışların mevcut olmasında aramak icap eder. Bu elverişli şartlar, meskenlerin birbiri üzerine yığılmasını gerektiren sebepleri ortadan kaldırmakta ve daha dağınık bir yerleşmeye zemin hazırlamaktadır.

Yukarıda belirttiğimiz gibi köylere kendini gösteren sıkışık ve az da olsa gevşek dokulu toplu yerleşmeye mukabil, daha küçük yerleşme ünitelerini teşkil eden mezralarda daha da dağınık bir yerleşme temayülü görülür. Örneğin havzanın kuzey dağlık bölümü ile Şiran'ın kuzeyinde Köseadağları ile uzantısında bulunan Elmalı dağlarının güneye bakan yamaçlarında köyler birbirinden daha uzakta teşekkül etmiştir. Yani bu bölümlerde bir köye isabet eden alan 19 km² nin üstündedir.

Akarsuların ve sellerin dağ yamaçlarında meydana getirdiği birikinti konilerinde ve % 10-15 in altında bir eğime sahip ekime elverişli sahalarda kır yerleşme merkezleri yoğunluk kazanmaktadır. Buna karşılık eğimi fazla dağlık alanlarla, örneği Mormuş düzlüğünde görülen bazı düzlüklerde yerleşme merkezleri yoğunluğu bir azalma göstermektedir. Filhakika Bayburt'la Demirözü ve Köse bucakları arasında yer alan ve 1000 km² genişliğinde bulunan Mormuş düzlüğünde dikkati çekecek derecede bir yerleşme merkezleri seyrekliği görülür. Düzlüğün doğusunda kurulmuş bulunan Çorak, Oruçbeyli Kırkpınar, Çayır-yolu ve Tomlacık köylerin en başka yerleşme merkezleri mevcut değildir. Şu halde Mormuş düzlüğünde ortalama olarak 210 km² ye bir köy isabet eder.

Mormuş düzlüğünün doğusunda ve Bayburt'un kuzeyinde yer alan Aydın tepe (Hart) ovasında ise dikkatli çekecek derecede bir canlılığa, yerleşme merkezleri yoğunluğunun fazlalığına şahit olmaktayız. Aydın-tepe Platosunun ekime elverişli verimli toprağının nüfus toplamasının yanında bu platodan ancak bir kaç km. uzakta ve birbirlerininin 1850 metre yüksekliğindeki Cila sırtlarının ayırdığı Mormuş düzlüğünün gösterdiği yerleşme merkezleri seyrekliğinin üzerinde durulması gerekir.

Etrafı yüksek sırtlarla çevrilmiş bulunan Mormuş düzlüğü ortalama olarak 1650 metre yüksekliktedir ve genellikle doğu-Batı yönünde uzanır. Oldukça sıcak ve kurak geçen yaz mevsiminin yanında kışları sert geçer ve fazla karyaağar. Burada yağış mevsimi ilk bahardır.

Doğal şartlarını kısaca izah ettiğimiz Mormuş düzlüğünde yerleşmeyi tehdit eden en önemli faktör sudur. Filhakika bilhassa ilk bahar aylarında bir yandan etrafındaki dağların üzerindeki karların erimesi diğer yandan da yağmur şeklindeki yağışların aynı mevsimde gösterdiği fazlalık, Mormuş düzlüğünün or-

tasından biri doğuya, diğeri batıya akan Çoruh ve Kelkit akarsularının kaynak derelerini taşıyarak, bütün düzlüğün altında kalmasına sebep olur. Bu sel suları Köse bucağında kanalize olarak Kelkit'i meydana getirirken doğudaki kısmı güney ve kuzeyden aldığı kollarla da daha zenginleşir ve bütün ova sathını kaplar. Böylece Mormuş düzlüğünün doğu bölümünde gerçek bir bataklık alan meydana gelmiş olur. Buna ilâveten düzlüğü meydana getiren kuarternerin karasal tortullarının da su geçirmez özelliği araştırma sahamızın bu bölümünü bataklık haline getirmeğe sebep olmuştur. Ancak son yıllarda DSİ nin çalışmaları, düzlükte derin kanalların açılması ile sel sularının kanalize olmasını gerektirecek ve bunun sonucunda batı bölümünde sadece ilkbaharda, doğu bölümünde bütün yıl kendini gösteren su baskınları ortadan kaybolacak ve böylece düzlük ekime ve dikime elverişli bir hale gelecektir. Halen bu türlü çalışmalar düzlüğün doğu bölümünde devam etmektedir.

İşte Mormuş düzlüğünün sel baskınları ile daimi olarak su altında kalması, bu düzlükteki yerleşme merkezlerinin teşekkülüne mani olan en önemli faktördür.

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında yerleşme ister yol tipi, ister küme köy halinde bulunsun, ancak iki köy arasındaki mesafe fazladır. Başka bir deyimle yerleşmenin gösterdiği yoğunluk 19 km² ye 1 köy isabete der. Fakat bölgenin her kesiminde bu değer şüphesiz aynı değildir ve su, toprak, ulaşım şartları ile iklim özelliklerine bağlı olarak bazı değişiklikler gösterir. Genellikle akarsuların açtığı vadilerin genişlemiş tabanlarıyla, düzlüklerde ve eğimi azalmış yamaçlarda kır yerleşme merkezleri, yoğunluk kazanmaktadır. Daha arızalı ve karışık bir reliefe sahip olan sahanın kuzey ve güney kenarlarında ise yerleşme yoğunluğunun daha da azaldığını görüyoruz.

Araştırma sahamızda az da olsa rastlanan parçalı yerleşmeye gelince; Şiran da Seydibaba, Yedibölük köylerinde rastlanır. Kelkit'te ise Bezendi, Gümüşköse üç mahallelidir ve köye bağlı 2 tane de kom vardır. Gezevit (Yenice) köyü de iki mahallelidir. Obalar köyü ise 7 mahalleden teşekkül eder.

Gerek Şiran'da ve gerekse Kelkit'te mezraa kelimesinin anlamı değişiktir.

Filhakika Orta ve Aşağı Çoruh havzasında mezraa, köy yerleşmesi ile yayla arasında bulunan muvakkat yerleşme üniteleri iken burada mezraa, genel olarak köyden daha az yüksekliklerde ve hatta Kelkit ırmağı yatağında bulunur. Buradaki mezranın hayvan beslemeciliği ile her hangi bir ilişkisi yoktur. Mahallen küçükköy anlamında kullanılan mezraa terimi, halen muvakkat yerleşme karakteri arz etmektedir. Burada daha ziyade ziraat yapılır. Bu mezraalar gittikçe büyümekte, gelişmekte ve muvakkat yerleşme özelliği kaybolarak, daimi yerleşme karakterini kazanarak, önceleri bağlı bulunduğu muhtarlığın bir mahallasi, bilâhare, daha da gelişerek müstakil bir muhtarlık haline gelmektedir.

Nitekim, Kelkit ırmağı geniş yatağında bu suretle teşekkül etmiş muhtarlıkların sayısı az değildir.

D- Kır Meskenleri :

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında yer alan kır meskenlerinin herşeyden önce yakın çevreden elde edilen malzeme ile inşa edildiğini belirtmek gerekir. Ancak meskenle malzeme arasındaki bu sıkı ilişkiyi esas kabul etmekle beraber, meskenin şekli, kuruluşu hususunda, bu ilişkinin yanında diğer bazı elemanların mevcut bulunduğunu belirtmek yerinde olur.

Meskenler genellikle, yakın çevre doğal şartları ile insanların meydana getirdiği bir sonuçtur. Bu itibarla mesken; relief, yükselti, jeolojik oluş, bitki örtüsü, iklim gibi doğal şartlarla, onu inşa eden insanın örf, adet, arzu, ekonomik durumu gibi sosyal şartların ortaya koyduğu bir yapıdır.

İşte meskenlerin inşaatında dikkatimizi çeken bu doğal ve sosyal şartların iştiraki ile yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında meskenlerin gösterdiği özellikleri izah etmeğe çalışacağız.

1- Kır meskenlerinin genel karakterleri.

Genellikle çevrenin doğal şartları ve insan topluluğunun sosyal özelliğine uyarak değişiklik kazanan meskenlerin değişmeyen bazı özellikleri vardır ki bunların en önemlilerinden birisi meskenlerin yapı malzemesidir. Araştırma sahamızda bu malzemelerin en önemlisi toprak ve taşdır. Ormanların bölgede yaygın bulunmayışı, mesken malzemesinin taş ve toprak gibi işlenmesi oldukça güç malzemenin kullanılmasını zorunlu hale getirmiştir. Bundan başka bölgede bol ve sürekli yağışların bulunmaması da topraktan basit usullerle yapılan kerpiçin meskenlerde kullanılmasını gerekli kılmıştır. Burada ahşap malzeme meskenlerin sadece pencere ve kapı gibi mahdut yerlerinde kullanılır.

Araştırma sahasında kır meskenlerinin ikinci önemli müşterek özelliği, meskenlerin genellikle tek katlı oluşlarıdır. Bölgede ikametgâh olarak kullanılan meskenle, hayvan ahırları aynı damın altında inşa edilmiştir . Daha ziyade Bayburt ve çevresinde bu türlü meskenlere insanlar ve hayvanlar aynı kapıdan girer ve meskenlerin ön tarafında insanlar barınır ve daha iç kısımlarda ise hayvanların barınağı olan ahırlar yer alır. Kelkit ve Şiran'da ise meskenlerle ahırlar genellikle birbirinden ayrılmıştır. Bölgede kış mevsiminin nisbeten uzun ve şiddetli geçtiği ve kar örtüsünün uzun süre yerden kalkmadığından, ahır ikametgâh olarak kullanılan meskenden uzaklaştırılmamış, ya aynı dam altında veya, meskene bitişik olarak inşa edilmiştir.

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasındaki köy meskenlerinin üçüncü belirli özelliği, meskenlerin son derece basit, sadece dört duvar ile bir damdan ibaret olmasıdır. Gerçekten araştırma sahamızı teşkil eden bölgenin doğusunda daha

ziyade rastlanan bu özellikteki meskenler, Şiran ve Kelkit ilçelerinin batısındaki yerleşme noktalarında daha ziyade azçok değişik bir karakter kazanmaktadır. Filhakika bu sahalarda meskenler hem yapı tarzı ve hemde mimarî özellikleri bakımından doğu Anadolu bölgesi ile Karadeniz kıyıları arasında intikal tiplerini canlandırır. Bunun sebebinin Şiran ilçesi ile Karadeniz kıyıları arasındaki ilginin doğal şartlar nedeni ile fazlalığı olsa gerektir.

Genellikle bölgede meskenler, yukarda belirttiğimiz gibi, dört duvar ile bir damdan ibaret, küçük ve sayıca çok az miktardaki pencereleri ile dikkati çeker. Bilhassa bölgenin doğu kesimindeki meskenler odadan bile mahrumdur. Evi ahırdan ayıran bir duvardan başka evin iç bölümlerini aramak yersizdir. Evlerin bu türlü son derece basit görünüşünün sebebinin mesken inşasında kullanılan malzeme ile bölgenin iklim şartları ve insanların sosyal koşullarında aramak icap eder.

Araştırma sahasında meskenlerin diğer müşterek özelliğinden biri de damların düz olması ve bir kaç evin birbirine bitişik, arada tek bir duvardan ibaret olarak inşa edilmesidir. Bölgemizde görülen küme köylerde daha ziyade kendini gösteren bu özellik, yol tipi köylerde de az çok dikkati çeker. Bundan başka damları teşkil eden toprağın kalınlığı fazladır. Bazı evlerde bu kalınlık bir metreye kadar yaklaşır damın üzerinde mahallen "Lov" taşı adı verilen silindirik biçiminde beyaz bir taş bulunur ki, bu taşın ödevi, İlkbaharda kar eridikten ve yaz başı yağışlarından sonra kabaran, yumuşayan dam toprağını bastırmaktır. Damın düzlüğünden faydalanılarak, burada yazın buğday, yün gibi yiyecek ve giyecek malzemesinin yıkandıktan sonra kurutulmak için serilir. Çünkü damlara hayvanlar çıkamaz ve buralar az çok temizdir. Bundan başka son baharda hasattan sonra elde edilen mısır sapları ve bunun gibi hafif ve kaba hayvan yemi olacak malzemenin damın sağlam bir köşesine istif edilir. Ancak bu özellik Karadeniz kıyılarında görüldüğü gibi çok yaygın değildir.

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında samanlık ekseriya ahırın bir kösesindedir yarım bir duvarla ahırdan ayrılmıştır. Hayvancılığın önemli bulunduğu yerleşme noktalarında samanlık meskene bitişik ve ahır tarafında bir duvarla ayrılmış birgözlük bölme halinde bulunur.

Araştırma sahasındaki meskenlerin diğer bir özelliği de, evlerin herhangi bir temelden yoksun olarak inşa edilmeleridir. Gerçekten köy meskenleri, evin yapılacağı toprak yüzeyinin düzeltilmesi ile aralarına, saman katılmış çamurların bulunduğu u kerpiçlerin üst üste yığılmaları sonucunda inşa edilir bir metre kerpiç yığınının dört duvarın üzerine atılan kalaslar binanın sağlamlaşmasını sağlar. Kalasların üzerine tekrar kerpiç yığılır ve ortalama 2.10 metre yüksekliğini kazanan dört duvarın üzeri tekrar kalaslarla çevrilir. Kalasların üzeri, karşılıklı olarak atılan aralıklı kalasların arasındaki kısımlarda kalın tahtalarla kapatıldıktan sonra, toprak ve çamurla örülür. Damı teşkil

eden toprak ve çamurun içine saman karıştırılmadığı gibi, bölgenin muayyen yerlerinde bulunan ve kızıl çamur adı verilen killi topraktan da faydalanılır.

Memleketimizin sismik bakımından faal bir bölgesinde bulunan araştırma sahasında meskenlerin bu özellikte inşası, muhtelif yıllarda büyük kayıp ve hasarlara sebep olmuştur. Büyük Erzincan depreminde (1939) Şiran ve bilhassa Kelkit büyük hasar görmüştür. Bu sebeple Maden'le Bayburt arasında depremlerden ve heyelandan harap olan köylerin yerine inşa edilen evleri daha sağlam, azda olsa bir temele dayalı ve yapı unsuru olarak keresteye yer verilen bir tarzda inşa edilmişlerdir.

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında meskenlerin son bir özelliği de evlerin genellikle dört köşe oluşlarıyla, evlerin iç ve dış kısımlarının sıvasız ve boyasız olmalarıdır. Gerçekten siva ve boya bir taraftan mali bir külfet yüklediği gibi duvarları teşkil eden kerpiçlerin arasındaki çamurun muntazam konması bugün içeriye girmesine yeteri kadar mani olacak niteliktedir.

Yukarda özelliklerini kısaca belirtmeğe çalıştığımız yukarı Çoruh ve Kelkit havzası köy meskenleri bu özellik ve görünüşleriyle daha ziyade Doğu Anadolu bölgesinde bulunan meskenlerin karakterine yaklaşırlar. Ancak Şiran'ın batısında yer alan meskenler Doğu Anadolu bölgesi ile Karadeniz kıyıları arasında bir geçiş karakteri taşırlar.

2- Mesken yapı malzemesi,

Kır meskenlerin genel karakteri bölümünde de bahsedildiği gibi araştırma bölgesinde kır meskenlerinin yapısında kullanılan malzeme genel olarak taş ve topraktır. Burada ağacın yapı malzemesi olarak kullanılmamasının başlıca sebebi, ormanların yok edilmiş olmasıdır. Son yıllarda Çoruh ve Kelkit ırmaklarının vadileri boyunca teşkil edilen kavaklıklar, meskenlerin tekâmülünde önemli etki göstermektedir. Filhakika bölgede şehir yerleşmeleri adı altında toplayacağımız Kelkit ve Şiran ilçelerinde meskenleri meydana getiren yapı unsurlarında toprak yerini son yıllarda ağaçta terketmiştir.

Gerçekten bölge kır yerleşmelerinde taşın mesken inşasında müstesna bir önemi vardır. Taş vadi yamaçlarında püskürük aflormanlar halinde fazla miktarda bulunur. Fakat taş ocağı işletmesi, elde edilen taşın nakli, ve inşaatta kullanılacak hale getirilmesi yani işlenmesi zordur. Bu zorluğa rağmen taş bölgede en fazla kullanılan bir yapı malzemesidir.

Köy Envanter Etütlerine göre Gümüşhane iline ait yerleşme noktalarındaki meskenlerin yapı malzemesi bölümünde de taşın mesken inşaatlarında kullanıldığı görüşümüzü destekler mahiyettedir.

Mesken yapısında kullanılan malzeme (%)

	Taş	Ahşap	Yığma	Kerpiç	Toprak	Tuğla	Karkas
Bayburt	63.5	0.8	1.9	29.9	3.5	0.2	0.1
Kelkit	74.2	—	—	25.8	—	—	—
Şiran	80.3	0.6	1.6	16.2	1.3	—	—
Ortalama	72.7	0.7	1.7	23.9	1.6	0.2	0.1

tablodan da anlaşılacağı gibi taş, havza meskenlerinin yapı malzemeleri içinde %72.7 oranında ve ön sırada bulunmaktadır. Taşı %23.9 la kerpiç izler. Şu halde bölge meskenlerin %96.6 sı taş ve Kerpiçten inşa edilmektedir.

Diğer bölümlerde belirtildiği gibi yapı malzemesi taş olan meskenler daha sağlam, bölge hava değişimine karşı daha elverişlidir. Çünkü üst üste konan taşların arasında toprak, harç görevini yapar.

Taş ve toprağın dışında ahşap, tuğla gibi malzemelerin mesken inşasında kullanılması son derece azdır.

3- Mesken inşa şekilleri.

Mesken inşa şekilleri üzerinde en önemli rol oynayan etmen bölgede yapı malzemesidir, taş ve kerpiğin en yaygın yapı malzemesi olarak kullanılması evlerin tek tip yani aynı görünüşte inşa edilmesiyle sonuçlanmıştır. Gerçekten yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında mesken inşa şekli duvar ve düz çamurdan ibaret ve dört köşe halindedir. Balkon, veranda gibi mesken çıkmaları bulunmadığı gibi, bölge kır yerleşmelerinde iki katlı evlere, merdivenlere de rastlanmaz. Pencereler iklim şartlarının etkisi altında kalarak son derece küçük ve ekonomik koşullarla camlar, tahta çerçeveden mahrum camı duvara gömülmüştür. Fakat Doğu Anadolu'da sık sık görülen damın ortasındaki ışıklık bu bölgede genellikle görülmez. Evin aydınlanması az da olsa ancak tek yönde açılmış bulunan küçük ve dar pencerelerle sağlanır.

Bölgenin batı ve kuzeyine gidildikçe Bayburt'un kuzey köyleri ile Şiran ve bazı köylerindeki kır meskenlerinde yapı malzemesi azda olsa değişir ve bunun sonucu olarak bu yerleşme noktalarında mesken inşa şekli de oldukça değişiklik arzeder. Burada yapı malzemesi Ağaç-toprak-taş gibi unsurların bir araya gelmesi sonucunda, kerpiç duvarlar yerini dolma duvarlara, toprak dam da yerini iki yüzeyli ve meyilli damlara terk eder. Damlar 20-25 derecelik bir eğimle iki yüzeyden teşekkül eder.

Bu kanaatimizi, Gümüşhane'ye ait köy Envanter Etüdünden aldığımız aşağıdaki tablo da destekler.

	Dam şekli ‰			Dam örtüsü malzemesi ‰			
	Beşik	Kubbe	düz	Kiremit	Pedavra	toprak	Çinko
Bayburt	9.3	0.2	90.6	3	9	85	3
Kelkit	1	—	99	—	—	99	1
Şiran	6.4	—	93.6	1	6	70	23
Toplam ortalama	5.6	0.2	94.2	2	7.5	84.6	9

Havzada kır meskenlerinin damları, tablodan da anlaşıldığına göre ‰94.2 si düzdür. Karadeniz bölgesinde görülen beşik dam şekli ancak ‰5.6 oranındadır. Bu tip meskenlere de Şiran ve Bayburt'un Karadeniz bölgesi ile ilgili köylerinde rastlanabilir. Dam örtüsü bakımından da toprak ‰84.6 la başta gelir. Gerçekten düz satırlı damlar genellikle toprakla örtülür. Bunu ‰9 la çinko ve ‰7.5 le pedavra takip eder. Çinko daha ziyade ekime ve dikime elverişli toprağı müsbet olan zengin köylerde kendini gösterir. Pedavra ise dam şekli beşik olan Şiran ve Bayburt'un Karadeniz bölgesi ile ilgili kuzey köylerinde görülür.

Netice olarak denilebilir ki yukarı Çoruh ve Kelkit havzası mesken yapı malzemesi, kır meskenlerinin genel karakteri ve mesken inşa şekilleri bakımından çok küçük istisnasiyle tamamen Doğu Anadolu Bölgesinin özelliklerini aksettirir.

E- Şehir Yerleşmesi.

1- Bayburt

a- Kuruluş yeri

Güneyden Kop, kuzeyden Soğanlı dağları arasında Çoruh nehri tarafından açılmış vadinin genişlemiş bölümünde bulunan Bayburt, deniz yüzeyinden 1550 metre yükseklikte kurulmuştur. Şehir merkezi Çoruh nehri kıyısında güneyden kuzeye doğru genişleyen ve doğu ile batıdan dağlarla sıkıştırılmış bir ova şeridi üzerindedir. Bu sebepten Bayburt'un güneyindeki Çoruh köprüsünden geçtikten sonra sadece yol tipi bir yerleşme karakterinde bulunan şehir, daha kuzeye gidildikçe genişleyen düzlüğe yayılır ve bilhassa kale civarında bir küme köy yerleşmesi özelliğini kazanır. Tarihi Bayburt şehrinin nüvesi kale içinde kurulan ilk yerleşme yeridir. Bu yerleşme noktası sonradan gelişmiş küme köy karakteri gösteren kalenin güney eteğine yayılmış, daha sonraları daha da güneye inkişaf etmiş, köprü'nün karşı kıyısı ile Aydıntepe yani Gümüşhane yolu yönünde askerî birliğin bulunduğu hafif eğimli güney batı kısmına kadar genişlemiş, hatta lise ve birkaç kültür müessesisi de bu kısımda inşa edilerek, şehrin bu yöne kayması sağlanmış bulunmaktadır. Fakat bu çabaya rağmen şehrin ortası, ortasında bir saat kulesi bulunan bir meydanın etrafındadır ve bu meydan da kalenin güney eteğinde yer almıştır.

b- Şehrin tarihi çerçevesi.

Kuruluşu tarihin en eski devirlerine uzanan Bayburt zengin bir tarihi temele dayanır. İlk sakinlerinin 1410-1320 yıllarında Hayasalar olduğu elimizdeki kaynaklara atfen ortaya çıkmaktadır. Uzun yıllar Hayasaların hakimiyetinde kalan şehir, 810 da Haldililerin daha sonraları(680) Sakaların eline geçmiştir. M. Evvel 120 yıllarında Bayburt, Arsaklılar hakimiyeti altına girdi. Bu hakimiyet M. Sonra 387 ye kadar devam etti. Bu tarihte Arsaklıların yerlerini Romalılar İranlılarla birlikte paylaştılar. Bu paylaşmada Roma hakimiyetinde kalan Bayburt, Paipat adı ile merkezi Erzurum olan askeri valiliğine küçük bir garnizon olarak bağlandı. Bu zamanda Bayburt kalesi kuvvetli olarak tahkim edildi. Doğu Roma imparatorluğunun hakimiyeti 1055 yıllarına kadar devam ettikten sonra Anadolu', da ilk Türk hakimiyeti altına giren şehirlerden biri olan Bayburt, Selçuklu Komutanı Tuğrulbey tarafından fethedildi ve 1200 yılına kadar Saltukluların, Danişmendilerin, Mengüçlerin yönetiminde kaldı. İlk defa I. Justinianus devrinde tahkim edilen kale bugün Bayburt ve çevresinin bu büyük bir tarihi yapıdır. İlçenin kuzeyinde yükselmiş tepenin üzerindeki geniş kayalarda inşa edilen kale, altı köşe olarak yapılmış, etrafı iki kalın surla çevrilmiştir. Her köşe yarım silindiri andıran köşeli burçlarla kuvvetlendirilmiştir. Burçların yüksekliği 12-13 metre olup, Çoruh nehri kaleyı doğu yönünden çevirmektedir. Bu yönden bakıldığı zaman Çoruh vadisi ile kale burçları arasındaki büyük irtifa farkı nedeni ile kalenin ihtişamı yakınan ortaya çıkmaktadır. Burada dış sur yalçın kayaların üzerine oturtulmuştur. Burçların yamaçları mor ve mavi çinilerle süslenmiştir. Dış etkilerle ve zamanla harap olan kale, Saltuklardan Erzurum Meliki Mugsittin Tuğrul Şah zamanında tamir ve tahkim edilerek bütün surlar çinilerle süslenmiş ve zaptı son derece güç bir mühtahkem mevki haline getirilmiştir . Bu devirde yapılan tamir Selçuklu mimarisinin bir şaheseri olarak kaleyi yüz yılların ihmal ve yıkıcılığına rağmen halen dimdik ayakta tutmaktadır. Burçlardaki kitabeler Tuğrul şah saltanatının gücünü anlatmaktadır. Kale II. büyük tamirini Kanuni Sultan Süleyman zamanında görmüş ve bu tamirle kale yıllarca dış istilalara karşı kolaylıkla savunulmuştur. Kaleden Çoruh nehrine gizli yollarla giden suluklar vardır. O yıllarda Bayburt şehri kale içinde ve surların iç kısmında bulunuyordu.

Anadolu Selçukluların bir devlet kurmalarından sonra Bayburt, bu devlete bağlanmış. bu sırada İlhanlıların istilasına karşı koymuştur. Bu sırada başlayan Trabzon-Tebriz arasındaki eşya nakliyatı, bu güzergâh üzerinde bulunan Bayburt şehrine önemli etki yaparak şehrin inkişafını süratlandırmış, Venedik ve Ceneviz kervanlarının önemli bir konak merkezi haline getirmiştir.

İlhanlıların Bayburt'a hakim oldukları devirlerde hükümdar Ebu Sait'in emri ile Bayburt civarında gümüş madenleri işletilmiş ve namına para bastırılmıştır. İlhanlılardan sonra Bayburt Ertana oğulları idaresi altına girmişse de

kısa süren bu hakimiyeti müteakip bölgeye Akkoyunlular yerleşerek, büyük bir devlet kurmuşlardır. Bu devlet 1514 yılında Yavuz Sultan Selim ve Akkoyunlu Uzun Hasan arasında yapılan Otlukbeli muharebesinde bir müddet Bayburt kalesi düşmemekle beraber mücadele devam etmiş, fakat Yavuz Sultan kalenin zaptı için Bıyıklı Mehmet Ağayı memur etmiş ve kısa bir süre sonra Kaleyi Yavuz'a teslim etmeğe muvaffak olmuştur. Bu tarihten itibaren Osmanlı hakimiyetine giren Bayburt 1553 yılında İran hükümdarı Şah Tahmasp tarafından çevrilmişse de, kale bir türlü zappedilememiş fakat büyük tahribata maruz kalmıştır.

Şair Zihni'leri, Celâli'leri ve İrşadî'leri yetiştiren Bayburt, Osmanlı hükimiyeti altına girdikten sonra bölgenin ilim ve ticaret merkezi haline gelmiştir. Nitekim 1647 yılında Bayburt'a gelen Evliya Çelebi, seyahatnamesinde ilçeyi çok methederek, kilim ve seccadeleriyle meşhur olduğunu, Kadızade ve Mehmet Çelebi camilerinin önündeki pazarlarda 5-10 bin kişinin alışveriş ettiklerini, kasabanın 300 kadar dükkânı, bedesteni 70 ilkokulu bulunduğunu yazmaktadır. 1514 yılından itibaren Osmanlı devletinin idaresi altına girmiş bulunan Bayburt 1823 yılında Rus istilası ile karşı karşıya gelmesine ve şehir ile kalenin tahrip edilmesine rağmen Aydıntepe (Hart) muharebesini kazanan Osmanlı ordusu karşısında kaçmağa mecbur kalan Rus ordusu, birinci dünya harbine kadar bir daha Bayburt'a yanaşamamıştır. I. Dünya harbinde Rusların Erzurum'u işgal etmelerinden sonra, bütün kuvvetleriyle Bayburt üzerine yürümek istemelerine karşı, bu güçlü ordu 6 ay gibi uzun bir süre Kop dağından bir adım ileri atamamış ve bu yollar Bayburt'un ele geçirilemeyeceği kararına varılarak, Trabzonu işgal ettikten sonra bir de kuzeyden Bayburt'a hücum edilmiştir . Bu suretle 16 Temmuz 1919 da Bayburt Rus işgaline sahne olmuş, nihayet 2 Şubat 1918 yılında Ruslar ve Ermeniler şehirden uzaklaştırılarak tekrar Türk idaresine kavuşmuştur. 1964 yılında Kop dağının zirvesine ve Erzurum Trabzon yolunun kenarına müstevililere karşı toprağını kanı ile müdafaa ederken şehit olanlara ithaf edilen bir anıt yapılmıştır.

Bayburt, Kanuni Sultan Süleyman'dan sonra surların dışına çıkmış ve kalenin bulunduğu tepenin güneye bakan yamaçları üzerinde iskan edilmeğe başlanmıştır. Bu arada İlhanlıların idaresine geçen Bayburt, bu idare altında iken Emir Mahmut tarafından Mahmudiye ve Erzurum Valisi Celâlettin Hoca Yakut tarafından Yakutiye Medreseleri yaptırılmış ve zamanın bir ilim kültür yuvaları olmuştur. Bu eserler, o devrin kültürünü ve mimarisini zamanımıza intikal ettiren önemli bir abidedir.

c- Şehir Nüfusu

Şehrin tarihi çerçevesi bölümünden de anlaşılacağı gibi Bayburt, tarihin en eski devirlerinde teşekkül etmiş, zamanımıza gelinceye kadar, harpler, istilâlar görmüş, yakılmış, yıkılmış, fakat tarihin hiç bir devrinde tamamen ortadan kal-

dırılmamıştır. Bunun yanında şehir bazan Askeri ve bazan da ekonomik önem kazanmış bu nedenle gelişmiş imar edilmiş bölgenin önemli merkezlerinden biri olmak özelliğini kazanmıştır. Evliya Çelebi'nin belirttiğine göre, Bayburt'ta 5-10 bin gibi büyük bir nüfus topluluğunun pazarlarda, iş yerlerinde alış-veriş yaptığı ortaya çıkmaktadır. Şu halde tarihin belirli dönemlerinde Bayburt büyük nüfus topluluklarının barındıran bölgenin en önemli bir ticaret şehri olmuştur.

Bu çekici özelliği Bayburt'un her devirde muharebe meydanı ve konusu olması ile sonuçlanmıştır. Coğrafi mevkinin son derece elverişli şartlar taşıması da şehrin bir taraftan gelişmesini çabuklaştırdığı gibi bir çok kavimlerinde buraya yerleşme ve sahip olma hırsını da kamçulamıştır.

Gerçekten Bayburt'un gelişmesini çabuklaştıran en önemli etmenlerden birisi Trabzon-Tebriz yolunun üzerinde kurulmuş olmasıdır. Bilhassa Roma imparatorluğunun yıkılışından ve şehir Selçukluların eline geçtikten sonra kuvvetli bir hudut şehri hüviyetini alırken, daha sonraları Karadeniz kıyılarında kolonilere sahip bulunan Venedik ve Cenevizlilerin Tebriz ve daha doğu memleketleriyle yaptıkları ticarî münasebetlerin güzergâhı gibi önemli bir mevkie sahip olmuş ve bunun neticesi olarak şehirde, hanlar, barınaklar ve Osmanlı İmparatorluğu hudutları arasına girdikten sonra da bunlara ilâveten kervansaraylar inşa edilmiştir. İşte bu türlü faaliyetler bir taraftan Bayburt'u geliştirirken diğer taraftan da yakın çevrenin toprak ürünleri değer kazanmış ve etraftan nüfus çekmiştir.

Fakat 20. asrın başlarında doğu-batı ticareti Trabzon-Erzurum yolunu terkedince Bayburt'un gelişme hızı duraklamalar geçirmiş ve hatta şehirde bir nüfus azalması dikkati çekmeğe başlamıştır. Bunun sonucunda Bayburt nüfusu azalmış, halk geçimini başka vilâyetlerde aramaya başlamış ve böylece göç ortaya çıkmıştır. Ekonomik faaliyet olarak Bayburt sadece bir hububat üretim merkezi olma özelliğini alınca, şehrin eski hareketliliği ekonomik ve kültürel merkez olma vazfı da azalmış, böylece şehir günden güne gerilemeğe başlamıştır. Bu durumu 1927 yılından itibaren yapılan nüfus sayımları neticesinde de saptamak mümkündür.

1927	7373	1955	13107
1935	10.339	1960	11937
1940	10.864	1965	15034
1945	9473	1970	20345
1950	9843		

Bu değerler tetkik edildiğinde görülür ki, Bayburt başlıca gelişme hızına 1960-1970 yılları arasında kavuşmuş; bu yıllar arasında 8408 gibi bir nüfus artışına sahne almıştır. Yaptığımız incelemelere göre Bayburtlu, memleketine çok bağlıdır. Dışarda tek başına çalışır ve ailesinin oturduğu Bayburta para gönderir. Bu ilgi Bayburdlunun uzak şehirlere gitmesine mani olur ve bu nedenle Bayburtlular daha ziyade Trabzon ve Erzurum'a göç ederek oralarda çalışırlar.

Son 10 yıl içinde Bayburt, tekrar eski gelişmesine ve hareketliliğine kavuşmuş bulunmaktadır, artık Bayburt dışarıya iç gücü göndermediği gibi, sermaye akımı da yoktur. İlerde ekonomik faaliyetler bölümünde üzerinde durulacağı gibi Bayburt son yıllarda büyük bir hamle içindedir ve bunun sonucu olarak devlet yatırımlarının yanında özel sektöründe yatırımlarına sahne olmaktadır.

d- Şehir arazisinin kullanılışı ve imar plânı.

Oldukça geniş bir saha üzerinde kurulmuş bulunan Bayburt, ortasından geçen Çoruh nehri ile ikiye bölünmüştür. Her iki yakayı birbirine bağlayan biri güney girişinde, diğeri de Kuzey çıkışında olmak üzere iki beton köprü yapılmıştır. Çoruhun doğusunda yer alan Bayburt daha dar ve az nüfusu barındıran ve tamamen meskenlerin teşkil ettiği mahelleleri ihtiva eder. Nehrin batısında bulunan kısım ise Bayburt'un büyük kısmını içine alır. Şehrin girişindeki beton köprüden geçtikten sonra kale yönüne doğru uzanan gidiş ve dönüşü ayrı olan caddenin iki tarafında okullar, sinema, oteller, lokantalar, Hükümet konağı, Ordu evi gibi resmi daire ve özel müesseseler yer almıştır. Kaleye yaklaştıkça yol genişler ve burada Atatürk heykeli yer alır. Heykelden sonra gelen meydan etrafında ve ikinci köprü civarında tamamen iş yerleri, dükkanlar, fırınlar, bulunur. Meydanın kenarındaki ara sokaklarda da yine iş yerleri mevcuttur. İş yerlerinin bitiminde ikametgâhlar yer almıştır. Büyük caddenin batı kısmında bulunan resmi daire ve otel, garaj ve lokanta gibi tesislerin arka kısmında ana caddeye paralel ikinci bir sokak daha bulunur ki bu sokak güneyde Bayburt'un giriş köprüsü yakınından başlar, saat kulesi meydanına kadar uzanır. Bu sokağa dik veya paralel uzanan dar sokaklar daha ziyade ikametgâhlarla çevrilidir. Saat kulesi meydanından kaleye uzanan hafif eğimli yamaçta ikâmetgâhların bulunduğu sahadır.

Şehrin güney tarafında ise yeni tesisler yani benzin istasyonları ve bu istasyonlardan itibaren Trabzon yolu yönünde lise ve askeri garnizon yer almıştır. Bu yolun doğu kesiminde yine ikametgâhlar bulunur.

Bayburt'un haritası 1942 de, imar plânı ise 1949 da yapılmıştır.

Bayburt'ta henüz gelişmemiş bir şehircilik hakimdir. Ana caddenin etrafındaki iş yerleri, müesseseler dışında, Belediye tarafından herhangi bir imar şartı ileri sürülmemiştir. Mahalle aralarında gelişi güzel inşaat yapılır.

Son yıllarda şehre getirilerek 19 çeşmeye bağlanan içme suyu fenni inşaata kavuşmuştur. Ancak son yıllarda ihtiyacı karşılamaktan uzaktır. 1966 yılında ihale edilerek 1968 de bitirilen 2.700.000 liralık turbin-dizel tesislerinden elde edilen elektrik enerjisi şimdilik Bayburt'un ihtiyacına karşılayacak niteliktedir. Bu enerji 280 ve 550 Beygirlik güçten elde edilir ve üç transformator istasyonu ile şehre yayılır. Şehirde 37 adet kahve ve kiraathane bulunur. Ayrıca 8 cami yapılmıştır. İlçe merkezinde 6 ilkokul, kız ve Erkek sanat enstitüleri ile lise

bulunmaktadır. Hastane, Verem dispanseri gibi sağlık tesislerinin yanında Ziraat, İş ve Halk bankaları şubeleri ile Esnaf kefalet ve Tarım Kredi koperatifleri de kurulmuştur. Ayrıca ilçede Ağaç yetiştirme kooperatifleriyle, köy kalkındırma dernek ve kooperatifleride faaliyet halindedir. İlçe merkezindeki modern sebze halinde yıllık 1.300.000 liralık alış-veriş yapılır. Bunlardan başka Bayburt'ta 2 km. uzakta yıllık üretim kapasitesi 2000 ton olan ve 14 işçi çalışan özel sektöre ait bir un fabrikası vardır.

Bayburt'ta ayrıca toprak ürünlerinin değerlendirmek için toprak mahsul-leri ofisi ile, Pancar Bölge şefliği mevcuttur. Madenle Bayburt arasında 35 işçi-nin çalıştığı Fidanlık kurulmuştur ki bu tesisin Çoruh mecrasının kavaklandırıl-masında büyük rolü olmuştur.

İlçe merkezinde Kale, Şair Zihni, Soğanlı ve Saat kulesi gibi şehitlik ve anıt-larla Ulu cami dikkati çeken tarihi eserlerdir.

İlçe halkı el sanatları bakımından oldukça faaldır ve bu arada kiliim ve eham dokumacılığı dikkati çekecek derecede gelişmiştir. Halk kışın ilçede linyit, odun ve tezek yakar. ana caddesinin dışında mahalle aralarında meskenler tek katlı ve toprak damlıdır. İmar ve İskan Bakanlığı gecekondü yapımina engel ol-mak için son yıllarda ilçe merkezinde sosyal konut inşaatına başlamış ve bun-lardan bazıları halka dağıtılmıştır.

Bayburt'un gelişmesi için herşeyden önce, ilçenin yakın çevresinde bilhassa temeli toprak hayvan ve ağaç ürünlerine dayalı küçük sanayi dallarının kurulması gereklidir. Bunların başında bir pancar şekerü usare fabrikası, deri fabrikası ile ağaç işleme sanayi gelir. Bu tesisler, son yıllarda büyük gelişmeye girişen Bay-burt'a daha anlamlı ve sanayileşmiş bir şehir hüviyetine kavuşturacaktır.

Ayrıca Bayburt'un ulaşım zorlukları göz önüne alınarak Gümüşhane ile arasındaki Vavuk dağı virajlarından ve Trabzonla arasındaki Zıganalarından kurtularak ve denizle olan irtibatın daha da geliştirmek zarureti vardır. Halen Bayburt-Trabzon arası 201 km. dir. Eğer Bayburt-Uğrak-Araklı-Trabzon yolu yapılır ve işletmeğe açılırsa, bu takdirde yol 80 km. daha kısalacağı gibi Zıgana gibi oldukça tehlikeli bir geçittin kurtulunacak ve yılda tahminen 150.000.000 lira-lık bir akaryakit tasarrufu sağlanacaktır. Halen yazın ulaşımı mümkün kılan bu yolun en kısa zamanda ele alınarak kış programlarına dahil edilmesi gerekir. Bundan başka Bayburt-Demirözü-Kelkit-Erzincan yolu da bölgenin daha kısa ve kolaylıkla Doğu Anadolu bölgesine bağlıyacak ve Bayburt'un Kop dağını geç-medey pancarını Erzincan şeker fabrikasına iletmesine yardımcı olacaktır.

2- Kelkit

İlçe, ırmağın Öbektaş köyünden itibaren arazinin tabiatına uygun olarak genişletmiş yatağının güney bölümünde, Havsu tepesinin hafif meyille yükselen yamacı üzerinde kurulmuştur. Etrafında nazaran elverişli doğal şartların meydana

getirdiği ekime ve dikime uygunluk, Kelkit ırmağının bu bölümde yerleşme noktasının teşekkülüne neden olmuştur. Çoruh ve Kelkit ırmakları boyunca dikka-timizi çeken diğer yerleşme yerlerinin teşekkül nedenlerinin aksine, Kelkit, kuruluş sebebini ancak Kelkit ırmağı ile, bu ırmağın genişlemiş vadisine borçludur. Gerçekten sit durumu ve özelliği tetkik edilirse, görülür ki, ilçe bir kalenin içinde veya bir tepenin üstünde kurulmamış, sadece ırmağın taşkımindan ve bataklıkından kurtulmak için yamacın hafif eğimli kısmında yerleşmeye sahne olmuştur.

İlçenin elimizdeki belgelere göre tarihi çerçevesi şöyledir. Önce Hititler ve bunlardan sonra Asur-Makedonya-Roma ve Bizans hakimiyetine girer bölge ancak istikrara kavuştuktan sonra gelişmeğe başlamıştır. Fakat ilçe merkezinin 17 km. Güney doğusunda bulunan Satala şehri Bizanslılar tarafından ve Kelkit-ten önce kurulmuştur. Bu sırada Satala Şehrinde 60.000 nüfus yaşıyordu. Filhakika bugün şehrin kalıntıları, surları, kiliseleri, su yolları, kanalları, kabartma eserleri, heykelleri şehirde bu kadar büyük bir insan topluluğunun yaşadığını göstermektedir.

Bizanslıların hakimiyeti zamanında VII yüzyılda bu havaliye gelen Peçeneklerin reisi Kilki beyin adına izafeten bu adı alan Kelkit, Bizanslılardan sonra Selçuklu-İlhanlı-Akkoyunlu ve nihayet 1473 yılında Otlukbeli savaşı sonucunda Osmanlı İmparatorluğu hakimiyeti altına girmiştir. 1840 yılında ilçe haline getirilmiş ve Çiftlik adını almıştır. 1916 yılında Ermenileri ve Rusların müşterek tecavüzleri sonucunda zaptolunmuş, fakat 17 Şubat 1918 günün tekrar düşmandan geri alınmıştır.

Bu tarihten sonra yapılan genel idarî teşkilatlanma neticesinde Kelkit adı ile ilçe merkezi haline getirilmiştir.

Kuruluşundan bu yana önemli gelişmelere sahne olamamış bulunan Kelkit'in muhtelif sayım yıllarındaki nüfusu :

<u>1927</u>	<u>1935</u>	<u>1940</u>	<u>1945</u>	<u>1950</u>	<u>1955</u>	<u>1960</u>	<u>1965</u>	<u>1970</u>
1310	1990	2666	2444	2156	2612	3806	4340	6548

Yukarıdaki sayım sonuçları tetkik edilirse, Kelkit ilçe merkezinin nüfusu 1940 yılından 1960 a kadar belirli ve muntazam ölçülerde bir azalma gösterdiği, 1960 dan sonra geliştiği sonucu ortaya çıkarılır. Nüfus kaybı Kelkit'te ölümün doğumdan fazlalığı şeklinde düşünülmemelidir. Çünkü, ana geçim kaynağını sadece toprak ürünlerine bağlamış bulunan fakir halkın, elverişli toprak şartlarına rağmen, büyük şehirlere, çalışmağa gider. Gerçekten, yaptığımız anket denemeleri ilçe halkının, hatta köy nüfusunun bir kısmı İstanbul, İzmir, Ankara, Samsun, Trabzon ve Erzincan'a giderek, baba mesleği olan duvarcılık, demircilik, marangozluk ve boyacılık konularında işçilik yaptıklarını ortaya koymak-

tadır. Daha ziyade inşaat mevsimlerine rastlayan bu iş gücü akımı bölgede nisan ayında başlar ekime kadar devam eder. Ekim ayında memleketine dönen işçi, dışardan tasarruf ettiği kazancı ile ailesinin kışlık ihtiyacını temin eder.

1960 yılından itibaren ilçenin gösterdiği gelişmenin nedenlerinin başında toprağın daha modern aletlerle işlenmesi, gübre kullanılması, bunların neticesi olarak verimin arttırılması ve ürünün değerlendirilmesi gelir. Gerçekten 1960 dan önceleri kullanılan ziraat aletleri çatalbel, kazma ve karasapan gibi ilkel vasıtalar idi. Son yıllarda, bilhassa Kelkit vadisinin ekime elverişli düzlüklerinde traktör bu ilkel vasıtaların yerini almıştır. Gübre ve traktörle, sulamanın da geliştiği bu ekim sahaları pancar ve hububat ile baklagillerin üretildiği kıymetli alanlar haline gelmiştir. Ürünün artışı ilçeye bir hareket sağlamış, yeni yatırımlara gidilmiş ve ilçe bir şehir hüviyetini kazanmıştır.

1474 metre yükseklikteki bir yamaca Kurulmuş bulunan Kelkit 3 mahalle, 450 ev ve 150 dükkândan müteşekkildir. İlçe merkezinde yabancı memurlar dışında kiracılık yoktur. İlçe evlerinin %80i tek katlı ve toprak damlıdır. Çift katlı bina çok azdır. Binaların %50si ahşap-çamur karışımı, % 40 taş ve geri kalanlar da beton ve tuğladan inşa edilmiştir. Son yıllarda inşa edilen oteller, lokantalar ve iş yerleri tuğla ve betonarmedir.

Kelkit'te belediye 1930 yılında kurulmuştur, su ilçeye 750 metre uzaklıktan Kırdan mevkiinden demir borularla getirilirse de bugün ihtiyacı karşılamaktan uzaktır. Evlerin ihtiyacı bahçelerindeki kuyulardan temin edilir. İlçede yakıt malzemesi olarak linyit ve odun kullanılır. Son yıllarda mazotla çalışan motorlardan elektrik üretilmekte ise de bu üretim ihtiyacı karşılayamaz durumdadır.

İlçede; Adliye, Maliye, Millî Eğitim, Sağlık ve Sosyal Yardım, Gümrük ve Tekel, Tarım, İç İşleri gibi idari teşkilatın yanında Ziraat , Şeker Bank gibi bankalarla Pancar bölge şefliği ve Tapulama müdürlüğü ile Tapulama mahkemesi ve bir ilk okulla, bir ortaokul mevcuttur.

İlçe halkının önemli bir oranı çiftçi ve hayvancılık yapar. Bu ana geçim kaynaklarının yanında arpa ve buğday saplarından çanta, sepet, şekerlik, hasır; yünden kilim, kenevirdende yaygı ve çuval yapılarak mahalli ihtiyacı karşılar. Bundan başka miktarı son yıllarda azalan tavşan, keklik, toy, tilki, vaşak, sansar ve su köpeği gibi hayvan avcılığı önemlidir.

Mahalli ürün ile merkezindeki iş yerleri ile cumartesi günleri kurulan pazarlarda değerlendirilir. Pazarda daha ziyade yiyecek, giyecek, ziraat ürünleri ve kümes hayvanları sergilenerek satılır.

Gümüşhane-Erzincan arasındaki devlet yolu ve ticareti daha geliştirse, yolun güzergâhında bulunan Kelkit ilçesi daha da inkişaf ederek, büyük bir canlılığa kavuşacaktır.

2- Şiran.

Burgababa dağının güney eteklerinde ve Kelkit-Alurca yolu güzergâhında bulunan Şiran ilçesi, IX asırda Afşar kabileleri tarafından kurulmuştur. Afşar kabilelerinin avlanmak üzere geldikleri Şiran çayı boyları yerleşmeye elverişli bulunarak konakladıkları ve iklim şartlarında iskânı kolaylaştırdığı rivayet edilmektedir. İlçenin ilk adı Karaca'dır ve tahmin edildiğine göre karaca ve geyit gibi av hayvanlarının bol bulunduğu bu sahaya, özellikle bu ad verilmiştir.

Fakat Erzurum Kadılığının hicri 1219 tarihli mahkeme ilâmına göre ilçenin bundan 200-250 yıl önce, şimdiki ilçe merkezinin 5 km. kuzeyinde vadi içinde, halen Uluşiran köyünde kurulduğu zannedilmektedir. Bu konuda kati ve ilmi bir esere rastlanmamıştır.

1450 metre yükseklikte bulunan Şiran, adını taşıyan çayın genişlettiği vadisinin az çok dalgalı düzlüğü üzerinde bulunmaktadır. 3 mahalle 180 hane ve 85 dükkân Şiran'ın iskân topluluğunu meydana getirir. Ortasından geçen Şiran deresi ilçeyi ikiye ayırmakla beraber, eski Şiran derenin sol sahilinde bu gün daha ziyade meskenleri bulunan bölümüdür. Derenin sağ sahili ise yeni eklenen kısımdır ki burada da meskenlerin yanında iş yerleri, ortaokul, Hükümet binaları ile bankalar, oteller yer alır. Belediyesinin kuruluşu eski yıllara (1878) dayanan ilçenin imar plânı ancak 1952 de ikmal edilmiştir. İçme suyu ise 1954 yılına kadar iki basit çeşmeden sağlanır. Bu yıldan itibaren ilçeye 3.2 km. uzaktaki gözeden kaptaj isale, şebeke ile depo tesislerinin ihtiva ederek getirilen içme suyunun 24 saatlik verimi 105 tondur. Son yıllarda ihtiyacı karşılamaktan uzak görünen bu suyun, yeterli olabilmesi için yeni tesislere ihtiyacı vardır. İlçenin aydınlatılması mazotla çalışan motorla yapılmaktadır. 40X2 kw. gücünü taşıyan bu motorlar, son yıllarda ihtiyacı karşılayamaz duruma girmiştir. İlçenin yakınındaki Tamara şelâlesinde kurulacak tesislerle ilçe ile civar ilçe ve köylere elektrik verileceği yapılan etütlerden anlaşılmaktadır. Bugün ancak günün belirli saatlerinde (17-23.30) elektrik sağlayan motorlar tamir kabul etmeyecek derecede harap ve eskidir; bu durum şelâleden faydalanmanın zaruri bulunduğu ortaya çıkarır.

Daha ziyade iş yerlerinde çalışanların dışında hububat mısır, fasulye ve patates üretiminde çalışan ilçe nüfusunun meskenleri Kelkit'e nazaran oldukça değişik bir karakter gösterir. Genellikle %40 ı düz damdan ibaret olan evler üç tarafı taş duvardan, ön kısmı ise ahşap-taş-tuğla dolma duvar halinde inşa edilmektedir. Damı düz olmayan binaların çatısı, Karadeniz bölgesinde görüldüğü gibi tahta veya çinko ile örtülmüştür. İlçe merkezinde meskenlerin bu özelliği, Şiran deresi üzerinde kurulmuş bulunan yerleşmelerdeki meskenlerde de kendini göstererek, bölgenin bu bölümü gerçekten Doğu Anadolu bölgesi ile Karadeniz kıyıları arasında bir geçiş karakterini taşır. Bu evler bir holü takip eden hayat ve mabeynin iki tarafındaki iki oda gibi oldukça girift bir iç bölmeler ihtiva eder.

Kelkit'e nazaran ormana daha yakın bir sahada kurulmuş bulunan Şiran'ın meskenlerinin daha çok ahşap malzemeden yapılar görünmesi, evlerin iç bölmelerin daha karışık bir görünüş kazandırmasını sağlamıştır. Bu malzeme çeşidinin yanında Şiranlıların sosyal yapılarının da etkisi bulunduğunu unutmamak gerekir. Filhakika Şiran'ın geçim kaynağının temeli tarım, hayvancılık ve gurbetciliğe dayanır dersek, hataya düşmemiş oluruz. Ekime elverişli toprağın azlığı, ilçe halkını öğrenime sevkettiği gibi gurbetciliğide zorunlu kılmaktadır. Ankara ve İstanbul'a devamlı servis yapan 10 otobüs,haftada ortalama 400 kişiyi bu şehirlere taşır. Fakat Şiran'lılar birbirine çok bağlı oldukları için, daha seyahata çıkmadan büyük şehirlerdeki Şiran'lılar aracılığı ile iş yerleri temin edilir. Hatta bu iş yerleri, çoğu zaman Şiranlı müteahhit ve iş verenlerindir. Gidenlerin çok az bir kısmı (%5) dışarda iş aramak zorunda kalır. Son yıllarda ziraatın verimi artırıcı şartlarla yapılması, ilçede hayvancılığın geliştirilmesi (Montofon ve merinosculuk) ve meyvecilik ile kavakcılığın yaygın hale getirilmesi ilçe nüfusunun hemen tamamen ilgilendiren gurbetciliği daha azaltmış görünmektedir. Gerçekten Şiran'da yaptığımız tetkiklere göre 1968 yılında PTT yolu ise Türkiye dışından yani yabancı ülkelerden gelen para miktarı 456.667 TL., PTT ile yurt içinde gelen para da 1.452.000 TL.sıdır. Bu rakamlar bize Şiran dışında çalışan iş gücünün mahiyetini ortaya koymaktadır. Bu nedenlerle Şiran ilçe nüfusu fazla bir gelişme göstermemektedir.

1927	1935	1940	1945	1950	1955	1960	1965	1970
525	638	770	843	1023	1203	1665	2080	2838

Bu rakamlar Şiran ilçe nüfusunun azalmadığını, fakat Türkiye şehirlerine oranından çok düşük değerde bir artışın mevcut bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Yukarda belirttiğimiz gibi ziraatte verimi artırıcı tedbirlerin alınması, hayvan ve hayvancılığın islah edilmesi, kavakcılık ve meyvacılık gibi hizmetlerin yapılması ele alınırrsa Şiran ilçesinin gelişmesini daha çabuklaşacaktır.

F- Sosyal Yapı ve Eğitim Problemleri

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasının doğal şartları, bölgede yaşayan insan topluluklarına belirli şekilde etki yaparak, diğer coğrafi şartlarda kendini gösteren geçiş karakteri sosyal yapıda da az çok hissedilir. Doğu Anadolu'nun sert iklimi, yüzey şekilleri, bölge insanını sert yaptığı gibi, havza iklimi ve yüzey şekilleri yani daha etraflıca belirtirsek, coğrafi şartlar havza insanlarına müsbet şekilde etki yapmış, burada yaşayan insanlara daha uysal bir görünüş kazandırmıştır. Filhakika havza insanların temayüz eden müşterek özelliği, geleneksel, saygılı, nizamla bağlı ve kadirşinaslıklarıdır. Burada kanunlara, devlet memurlarına karşı büyük saygı ve yakınlık gösterilir. En küçük hizmet, fazlası ile de-

ğerlendirilir. Devlet yatırımlarına geniş ölçüde iştirakların örneklerine sık sık rastlanır.

Bu özellikler, havzada huzur ve emniyeti bozucu hadiselerin azalmasını gerektirmektedir. Gerçekten resmi makamlardan elde edilen rakamlar hem suçların azlığı ve hemde hafifliği ile dikkati çekmektedir. Havzada bir yılda işlenen suçlar, bir çok yerde bir ilçede işlenen suçlardan daha çok azdır.

Havzada aile reisi daima babadır. Büyük ve geniş ailelerde reis, ailenin en yaşlı erkeğidir. Kadın ev işlerinde, bahçede, tarla ve hayvan bakımında erkeğin en büyük yardımcısıdır. Çocuklar ise kabil olduğu kadar okumak ister, fakat okumaya imkân bulamayanlar kız ise annesine, erkek ise babasına yardım eder. Bölgede daha ziyade toplu aile düzeni mevcuttur. Bu nedenle ailenin nüfusu 15-20 yı bulduğu gibi, bazan daha kalabalık aile topluluğuna tesadüf edilir. Fakat ortalama aile nüfusu 6-7 kişidir. İlçe merkezlerinde kız çocuklarda okula giderler. Aile bunların öğretmen olmasını ister.

Havzadan batı bölümünde ekonomik hayatın düşük oluşu aile reislerinin, kazançlarını il hatta vatan dışında aramağa zorunlu kalmıştır. Şiran'dan sanatkâr olarak ayrılmasına karşılık Kelkit ve Bayburt'ta daha çok iş aramak üzere veya ticaret yapmak için, büyük merkezlere akın ederler. Köylerini bu nedenle terkedenlerin sayısı az değildir. Ayrıca bundan başka son yıllarda çalışmak için yurt dışına gidenlerin miktarıda fazladır. Son üç yılda havzanın yurt dışına gidenlerin sayısı binin üstündedir. Gurbete çıkan evin reisi, çocukların eğitimini anneye terketmiştir. Anne de bu süre içinde çocuklarına hakim olur onların okula gitmelerini sağlar.

Bölgede halkın uysal ve kanunlara saygılı davranışları, bilhassa köylerde misafirlere gösterilen bariz ilgi ile dikkati çeker. Gerçekten her köyün bir veya bir kaç misafir odaları bulunur. Tanınmayan, bilinmeyen misafir bu odalarda yatar ve yemeğini yer. Bu sarfiyattan para talep edilmez. Gençler yaşlılara karşı hürmektkârdır; onların yanında oturmadıkları gibi, konuşamazlar. Evlenmelerde başlık adeti vardır. Fakat başlıklar yıkıcı değildir. Doğumların ruhsatsız ebeler tarafından yaptırılması anane haline gelmiştir. Son yıllarda gezici köy ebeleri ve sağlık ocaklarının çoğalması bile bu ananeyi yıkamamıştır. Düğünlerde Karadeniz Çalgısı olan kemencinin yanında Doğu Anadolunun davul zurnası da bulunur. Cirit oynanır. Kadın ve erkekler düğünlerde ayrı, ayrı yerlerde eğlenirler.

Bayburt halkı muhafazakar görünüşüne rağmen kadına haklar tanınmıştır; Erzurumun görenek ve geleneklerinin etkisi daha belirlidir. Kelkit ve Şiran da ise tutuculuk daha azalmıştır; burada Erzurum-Sivas ve Karadeniz gelenek ve göreneklerin etkisi daha barizdir.

Havzada bayram günlerinde ciritler, manda güreşleri yapılır. Evlenmelerde kızlarda aranan özellikler arasında ahlak, güzellik ve zenginliğin yanında kuvvetli bir sağlam yapı ön planda yer alır. Çünkü gelinler bahçe ve tarla işlerinde ailenin yardımcısıdır.

Bölgede erkekler daha çok pantolon, ceket ve kasket giyerler. Tarla ve bahçe çalışmalarında kıyafet ayırdır. Kadınlar sade kıyafetlerle dolaşır. Bazı dağ köylerinde ihtiyar kadınlar başlarına fes ve taç giymekte, bellerine şal ve iplik kuşaklar bağlamakta ve üç etek tabir edilen parçalı entari giymektedir. Buralarda Salta adı verilen kollu ve işlemeli çepken de giyilir.

Bayburt'ta 200 lük, Kelkit'te 100 lük, Şiran'da 50 lik birer telefon santrali haberleşmede kullanılır. Trabzon yönünden salı, perşembe ve cumartesi, Erzurum'dan pazartesi, çarşamba ve cuma günleri Erzincan'dan pazartesi, perşembe, cumartesi günleri posta gelmekte ve haftanın diğer günleri karşılığında posta sevk edilmektedir.

İlçe ve köylerde çok sayıda radyo bulunmaktadır. Fakat aydınlatma oldukça ilkelidir.

Köy Envanter Etütlerine göre Gümüşhane ilinde ve ilçelerinde aydınlatma ve radyo durumu aşağıdadır.

	Işıklandırma Şekil ve maddesi				Elektrik Enerji Kaynağı			Köyde Radyo				
	Elektrik		gemicici gaz		Kandil	çıra	Hitro	ürettiği	var yok	cere	pilli	
	lüks	trik	feneri	lambası								elektrik
Bayburt	1	145	155	176	—	—	1	110	175	—	—	2719
Kelkit	—	93	84	100	1	1	—	—	98	—	—	1609
Şiran	—	65	50	72	—	—	—	—	72	—	—	1233

Tablodan anlaşıldığı gibi köylerde gaz lambası ile aydınlatma ön planda görünüyorsa da lüks ve gemicici feneri de fazla kullanılmaktadır. Kandil, idare, çıra gibi çok ilkel aydınlatma vasıtaları son derece azalmıştır. Ayrıca radyo bulunmayan köy olmadığı gibi halen havzada pilli olarak 5561 adet radyo bulunmaktadır.

Havzada ısınma ve yemek pişirmede aynı kaynaktan aldığımız ve anketlerle mukayese ederek elde ettiğimiz sonuç oldularak dikkati çekicidir.

	Isınma şekilleri						Isınma Aracı	
	Yakıt		saman	tezek	petrol	Soba	ocak	tandır
	Kömür	odun						
Bayburt	7	17	—	175	—	175	—	173
Kelkit	32	51	2	94	—	98	55	70
Şiran	27	65	—	59	—	72	68	2

Pişirme şekilleri

	Yemek Pişirme					Ekmek şekli			
	Gaz ocağı	ocak	tandır	saç	fırın	somun	yukfa	pide	Tandır ek.
Bayburt	173	1	175	—	—	3	2	107	68
Kelkit	83	52	72	28	19	31	31	55	45
Şiran	45	68	—	13	28	58	24	50	6

(Not: Rakamlar köy sayısını gösterir).

Bu tablo havzada ısınma ve aydınlanmanın memleketimizin bazı bölgelerine oranla daha ileri olduğunu göstermektedir. Fakat buna uygun bölgede tezekle ısınma tek başına diğerlerinin toplamının iki katına ulaşmaktadır. Petrol burada ısınma yakıtı olarak kullanılmadığı gibi, yemek pişirme de en önemli yakittir.

Kiracılık, ilçe merkezlerinde daha çok rastlanılan bir sosyal adet olduğu gibi, az çok köylerde de vardır.

Köyde kirada oturan

Son yıllarda Köyde bina yapılırsa
yapılan bina masraflarına iştiraki

	var		aile adedi	Bina ortalama kat adedi	sayısı	kabul eden	
	var	yok				var	yok
Bayburt	37	138	399	1-2	1076	131	44
Kelkit	8	90	71	1-2	807	90	80
Şiran	—	72	—	1	411	60	12

(Not: Rakamlar köy sayısını gösterir).

Bu tablodan da köyde ev sahibi olmayan ailelerin miktarını az olduğu, genellikle binaların tek kat oluşunu, en önemlisi, eğer köyde yeni bira yapılırsa bunun masraflarına iştirak edenlerin sayısının çokluğunu anlıyoruz.

Araştırma konumuzu teşkil eden havzada sosyal amme tesis ve hizmetleri büyük bir gelişme göstermemiştir. Aynı kaynaktan aldığımız ve anketlerle karşılaştırdığımız, köylere ait sosyal amme tesis ve hizmetleri şu özelliği gösterir.

Köyde mevcut diğer sosyal ve amme hizmetleri:

	Sağlık el sanat-				Gezici sağlık memuru-				Köy odası	
	Belediye	merkezi	su	Hamam	Kahve	Berber	ru	Ebe		
Bayburt	2	12	2	—	11	8	—	6	172	10
Kelkit	1	4	1	—	7	2	1	3	86	7
Şiran	—	1	—	—	4	—	—	2	60	3

	Bakkal	değirmen	telefon	Gezici dikiş kursu	Fırın	Selektör
	59	72	4	1	2	6
	49	41	2	—	3	5
	23	15	3	—	—	—

(Not: Rakamlar köy sayısını gösterir).

Yukardaki tablo havzada sağlık hizmetlerinin geri kalmasına karşılık kahve, köy odası, bakkal, değirmen gibi tesislerin çokluğu dikkati çekmektedir. Bunlardan kahvenin 22 adet bulunuşu, ilçe merkezlerine toplanmış olması önemlidir. Köylerde kahve olmaması işsizlik konusunda bize bir fikir vermemektedir.

Yukarı oruh ve Kelkit havzasında sosyal yapıyı incelerken sağlık hizmetleri üzerinde durmak, içme suyunu, sağlıkla bir arada incelemekte fayda vardır.

Genellikle havzada sağlık şartları ilkel bir görünüş arz etmektedir. Bu ilkelik bir taraftan sağlık kurum ve tesislerinin azlığı yanında diğer taraftan da uzak köylerdeki hastaların sağlık merkezlerine gelişlerinde karşılaştıkları engeller konularında toplanabilir. Gerçekten son yıllara gelinceye kadar yani Gümüşhane ili sosyalizasyon hizmetleri içine alıncaya kadar sadece ilçe merkezlerindeki sağlık tesislerinde hasta muayeneleri yapılıyor, çok zaman yollardan ve ilçeye uzak yerleşme noktalarından getirilen hastalar ulaşım ve taşıt güçlükleri nedeni ile çaresizlik içinde kalıyorlar, hatta acil vakalarda ise çok zaman hastalar ölüme terk ediliyordu. 1967 yılından itibaren sosyalizasyon bölgesi içine alınması havzayı sağlık koşulları bakımından az çok imkânlı duruma getirmiştir. Bu arada Bayburt ilçesinde Asımdede, Taht, Konursu, Akşar, Demirözü, Aydıntepe, Başpınar, Maden, Söğütlü, köylerinde, Kelkit'in Söğütlü, Yeniyol, Eskiyol, Salyazı, Köse köyleri ile merkez, şiran'ın merkez ilçelerinde on altı sağlık ocağı inşa edilmiş ve hasta kabulüne başlanmıştir. Böylece havza halkının sağlık durumu daha iyi şekilde kontrol altına alınmıştır. Bu sağlık ocaklarının dışında, Bayburt ilçe merkezinde 50 yataklı bir hastahane bulunmakta, hastanede 3 doktor, 5 hemşire ve 1 ebe görev yapmaktadır. Bayburt köylerinde tesis edilen sağlık ocaklarında ise 2 doktor, 13 sağlık memuru ile 25 ebe görevlendirilmiştir. Acil vakalarda doktor sağlık ocağına gerekli müdahale yapacak imkâna sahiptir.

Kelkit ilçe merkezinde 1 doktoru bulunan 10 yataklı sağlık ocağı alınan tedbirlerle 50 yatağa çıkarılmasına çalışılmaktadır. Bu ilçedeki köy sağlık ocaklarında 1 sağlık memuru ile 1 ebe görev yapmaktadır.

şiran'da bir doktor 1 sağlık memuru ile 1 ebenin çalıştığı sağlık ocağı ile Kozadıa, Yeşilbk ve Telme köylerindeki sağlık ocaklarında birer sağlık memuru ile birer ebe görevdedir.

Genellikle havzada sağlık hizmetleri yetersizdir. Bölgede 13.000 nüfusa bir sağlık memuru, bir sağlık memuruna ortalama 25 köy düşmektedir.

Yapılan sağlık anketinde, havzada en fazla 1-2 yaşlarındaki çocuklarda ölüm vukubulduğu sonucuna varılmıştir. Filhakika bu anketlere göre, bu yaştaki bebeklerde ölüm oranı %45 e çıkmaktadır. Bu türlü telefata manı olmak için sağlık hizmetlerinin daha verimli hale getirilmesi şarttır. Bunun dışında havzada rastlanan önemli hastalıklar:

Köyde yerleşmiş hastalıklar

	<u>Sıtma</u>	<u>Trahom</u>	<u>Cüzzam</u>	<u>Frengi</u>	<u>Verem</u>
Bayburt	—	2	1	—	17
Kelkit	—	—	—	—	8
Şiran	—	1	2	1	1

(Not: Rakamlar köy sayısını gösterir).

Bu tablo ancak 33 köyde hastalığın yerleşik halde bulunduğunu göstermekle beraber, bu hastalıkların kolayca başka köylere de aşılacağını göz önünde bulundurursak, bölge sağlık probleminin büyüklüğü ortaya çıkmış olur.

Konuyu bitirmeden önce şu noktayı da belirtmeliyiz ki sosyalizasyonun uygulanması sonucunda tesbit edilen köylerde 20 sağlık ocağının temeli atılmış inşaatın bitirilmesine gayret edilmektedir.

Toplum sağlığı ile ilgili olarak köy evlerindeki helâ durumu da önemlidir. Yaptığımız anketlerden aldığımız sonuçlarla köy Envanter Etütlerine göre hazırlanan Gümüşhane iline ait kitapta bu konudaki bilgiler bizi aynı sonuca ulaştırmaktadır:

Köylerin evlerindeki helâ

	<u>Vardır</u>	<u>Yoktur</u>
Bayburt	28	147
Kelkit	37	61
Şiran	61	11

(Not: Rakamlar köy sayısını göstermektedir.)

Bu tablo havzada 126 köy evinde helâ olduğu halde, bu miktarın bir kısmına yakın 219 köyde helâ bulunmadığını göstermektedir. Bu durum toplam sağlığı bakımından son derece vahim ve endişe vericidir.

Son yıllarda YSE kurumunun çalışmasına alınan köy içme ve kullanma suları ile koruyucu toplum sağlığı arasında son derece ilgi bulunmaktadır. Suyun temizliği ile köye getirilmesi konusunda yapılacak masraftan önce önemli olan husus, yerleşme yerlerinin suyu olup olmamasıdır. Bu konudaki anket sorularımız havza sularının durumunu ortaya çıkarmıştır. Bu anket sonuçlarının yanında köy incelemelerinden alınan bilgilerde dikkatle karşılaştırıldığında içme suyu durumu şu özellik taşır (Şekil 9):

	İçme suyu		Köyde içme suyu varsa ne ile getirildiği						
	Var	Yok	Kuyu	Çeşme	Kaynak	künk	büz	demirboru	avgun
Bayburt	156	19	34	153	4	82	11	79	9
Kelkit	94	4	14	90	12	29	19	49	14
Şiran	69	3	3	65	11	17	8	38	8

İsale uzunluğu (m)

	Kuyu	
	adedi	derinliği
15 - 5000	1125	3 - 10
5 - 5000	123	2-9
10 - 3500	3	6

(Not: Rakamlar köy adedini gösterir).

Bu tablo bölgede 319 köyde suyun mevcut bulunduğunu gösterirken sadece 26 köyde su bulunmadığını belirtmektedir. Tablonun bu durumu bölgede içme suyunun çok iyi bir düzende bulunduğunu ortaya koymaktadır. Ancak içme Suları Dairesi etüdlerine göre havzada köy ve mahallelere göre içme suyu tablosunu da göz önünde bulundurursak, içmesuyu probleminin buderece halledilmediğini göreceğiz :

	Mevki	Sulu		Suyu yetersiz		Susuz	
		Adet	Nüfus	Adet	Nüfus	Adet	Nüfus
Bayburt	Köy	30		103		42	
	Mahalle	—		1		2	
	Toplam	30	11.257	104	54.874	44	18.169
Kelkit	Köy	45		42		11	
	Mahalle	—		—		—	
	Toplam	45	20.891	42	17.091	11	8.269
Şiran	Köy	34		37		1	
	Mahalle	—		—		—	
	Toplam	34	11.798	37	16.243	1	68
Toplam	Köy	109		182		54	
	Mahalle	—		1		2	
	Toplam	109	43.946	183	88.208	56	26.506

Bu tablo da havzada 348 yerleşme noktasından ancak 109 unda yeteri kadar su bulunduğu geri kalan 239 yerleşme yerinden de 183 ünde yetersiz, 56 köyde ise hiç su bulunmadığı görülür. Başka bir deyimle bölgede 43.946 kişinin suya sahip olduğu geri kalan 114.714 kişinin ya yetersiz suya sahip olduğu veya hiç suyu bulunmadığını göstermektedir. Şu halde bu tablonun ortaya koyduğu neticeye göre havzada %32 yerleşme noktasında yeterli su bulunurken, %68 köyde su

ya yetersiz veya hiç yoktur. Bölgede nüfusun %32 i suyu rahatça kullanır ve içeren, geri kalan %68 i ya az su bulmakta veya hiç bulamamaktadır.

İşte bu sonuç bölgede içme ve kullanma suyu probleminin ve derecede hal edildiğini açıklar.

Toplum sağlığında suyun bulunması veya bulunmaması kadar, mevcut suyun sağlığa uygun olması veya olmaması da son derece önemlidir. Bu konuda maalesef elimizde kati bilgi yoktur. Bu nedenle bu konu üzerinde duramayacağız.

Bölgenin Eğitim düzeni ve sorunlarına gelince;

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında okuma-yazma oranı Türkiye oranına yakın bir değer gösterir: Bu oran Bayburt'u ilçesinde %33.9, Kelkit'te %33.6 ve Şiran da da %33.1 dir. Havzanın ortalama oranı ise %33.4 tür. Bu oran havzada yıldan yıla büyük artış göstermektedir. İlk öğretim konusunda bölge, memleketimizin diğer bölgelerine oranla gelişme göstermiştir. Aşağıdaki tabloda da görüleceği gibi, havzanın 345 köyünden 242 sinde (1967) , ilkokul bulunmaktadır, şu halde yerleşme yerlerinin % 70 inde ilk okul vardır.

	Köyde Okul		Öğretmen adedi	Öğrenci adedi	
	Var	Yok		Kız	Erkek
Bayburt	119	56	219	3825	7036
Kelkit	71	27	116	2063	4318
Şiran	52	20	78	1620	2908

Okul yoksa başka köye gidip gitmediği Okula gidiş yolunun daima açık olup olmadığı

	Okul yoksa başka köye gidip gitmediği		mesafesi(km)	Okula gidiş yolunun daima açık olup olmadığı	
	Evet	Hayır		Evet	Hayır
19	39	270	1/4-6	9	10
12	17	145	4-10	1	11
15	5	220	1/6-1.5	9	6

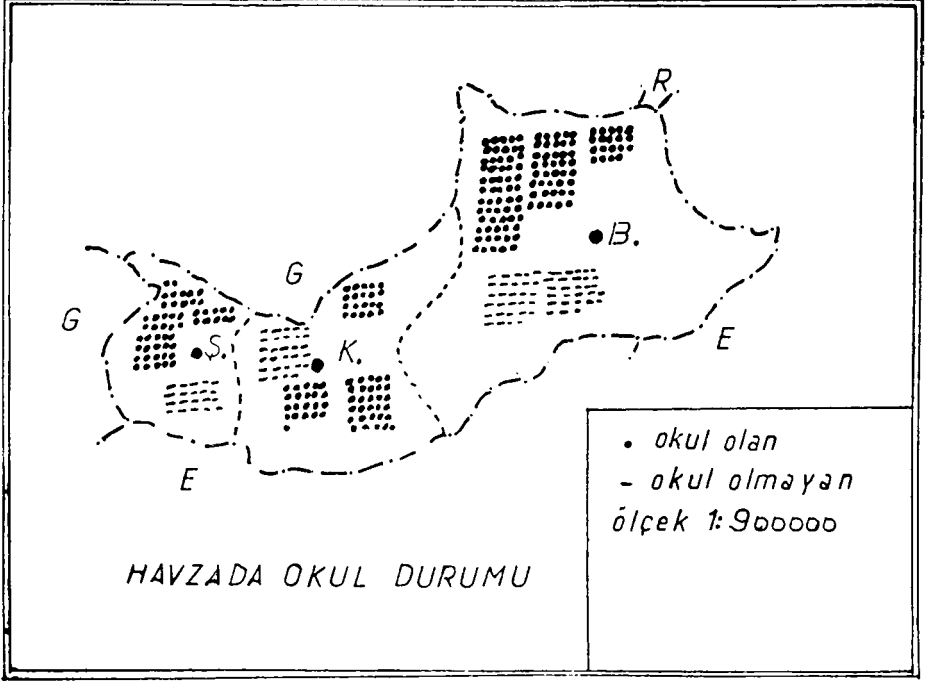
(Not: .Rakamlar köy sayısını gösterir.)

Tablonun öğrenci adedi bölümünde bölgede 7508 adet kız öğrenciye karşı 14262 erkek öğrencinin okula gittiği, yani okula giden kız öğrenci sayısının %50 den az olduğu görülmektedir. Ayrıca köyünde okul olmadığı halde 46 köyün 635 öğrencisi kış mevsiminde yolları kapandığı halde, her gün köyünden 1/6-10 km mesafedeki okula giderek okumak, öğrenmek istemektedir. Bu son derece dikkati çeken bir konudur. Bu durum bölgenin ilk öğretime verdiği önemi, kültüre karşı ilgisi ile izah edilir.

İlk okul üstü eğitim yani orta ve meslek öğrenim konusunda bölge belirli bir gelişme gösterememiştir. Filhakika havzada ilkokul üstü eğitime ilgi

de son derece fazla olmakla beraber, ilk öğretimi bitirmiş öğrencilerin ilçe merkezindeki orta öğrenim kurumlarına veya il dışı mesleki eğitime devamları her şeyden önce maddi imkâna dayanır. Bu itibarla havzada her ilk okulu bitirenler ilk okul üstü eğitim kurumuna devam imkânına sahip değildir (Şekil 7).

ŞEKİL . 7

Havzada ilkokul üstü eğitim durumu şöyledir :

	İlkokul üstü eğitime devam edenler					Tarım eğitimi yapmış olup köyde oturan			
	var	yok	ortaokul	lise	üniversite	var	yok	okuldan	Kurstan
Bayburt	111	64	912	308	71	15	160	—	28
Kelkit	65	33	280	92	19	5	93	—	12
Şiran	56	16	337	179	31	1	71	—	1

(Not: "var-yok" bölümlerindeki rakamlar köy sayısını gösterir.)

Bu tablo 232 köyde ilkokul üstü eğitim Kurumlarına devam eden öğrenci bulunduğu, bölgeden 1529 öğrencisinin orta okula, 579 öğrencisinin liseye, 121 öğrencinin de Üniversiteye devam ettiğini ve tarım kursundan mezun olupta halen 21 köyde oturan kültürlü çiftçinin bölgede bulunduğunu göstermektedir

Bölgede ilçe merkezleri ile Bayburt'a bağlı Demirözü ile Aydıntepe bucak merkezlerinde birer ortaokul, Bayburt ilçe merkezinde bir lise, kız ve erkek sanat enstitüleri ile, bu enstitülere bağlı akşam sanat okulları ve diğer ilçe ve köylerin bazılarında da devamlı çalışma yeri değiştiren gezici kadın kursları ile çeşitli sanat kursları "marangozluk, demircilik gibi" faaliyettedir.

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında eğitime karşı duyulan ilginin nedenlerini, nüfusun sosyal özellikleri ile bölgenin doğal şartlarının zorluğunda aramak gerekir. Gerçekten bölge halkın büyük çoğunluğu yoksuldur ve bütün ümidini okuyan çocuğun istikbaline bağlamıştır. Ortaokulu bitirerek ilçesinde alacak küçük bir memuriyet, her çiftçi ailesinin çocuğu için beklediği bir hayaldir. Bu nedenle köyünde ilk okulu bitiren çocuğunu tarlasını satarak ilçe merkezine gönderir ve okutur. Bu konuda Bayburt bölge içinde önemli bir yer işgal eder. Filhakika Bayburt sadece bugünün değil, dünün de havzada en önemli bir kültür merkezi olmuştur. Aslında zeki ve espirili olan Bayburt halkı içinden İrşâdî, Celâlî, Hicrânî, Zihnî gibi Halk edebiyatı ve folklor alanında eserler vermiş halk ozanları ile Türk Edebiyatına katkıda bulunmuş Kemalettin Kamu gibi şairler çıkarmıştır.

Bayburt halk ozanlarının yanında, temeli eski yıllara dayanan zengin bir folklor hazinesine de sahiptir. San'at, şiir, müzik ve halk oyunları sahalarında gerekli araştırma ve yayın yapmak üzere merkezi Bayburt'ta olan "Bayburt kültür ve yardım Cemiyeti" adıyla mahalli bir cemiyet çalışır ve içinde Bayburt hakkında inceleme yazıları bulunan bir dergi çıkarır.

Yukarı Çoruh ve Kelkit havzasında turistik değerlerin önemi de vardır.

Bayburt ilçesinde turistik yerleri: İlçe merkezinde turistlerin konaklayacağı lüks oteller ve lokantalar yapılmıştır. Ayrıca ilçe merkezinde Selçuklu ve Osmanlı devrinden kalma camiler, medreseler, Bizans devrinde yapılmış, Çini Maçın Kalesi (Bayburt kalesi), Şair Zihnî anıtı, Şehit Osman ve Ahi E.Ahmet Zenca-niye ait türbeler görülmeğe değer. Bayburt'un Gökçedere ve Söğütlü köylerinde eski çağlardan kalma iki höyük, Gökçederede Akkoyunlu'lara ait tarihi bir cami, medreseleri, kitabeleri birer sanat eseridirler. Sarıkayalar köyündede 10-12 metre şut yapan çağlayan bir mesire yeridir.

Kelkit ilçe merkezinde son yıllarda otel ve lokantalar gelişmiştir. İlçenin Satala köyünde Romalılar devrine ait su kemerleri, surları görülmeğe değer. Bu köyde zaman zaman yapılan kazılarda altın, gümüş paralar ve madeni eşyalar çıkmaktadır. Kelkit'in Yaylık köyünde 300 metre derinliğinde doğal bir mağara vardır. Bu mağaradaki su içilir ve üst duvardan gelen sular madensel sulardır.

Şiran ilçesinde ormanlık bölgedeki manzaralarla Seydibaba köyü yolundaki Tomara çağhyanı, Çakır kaya köyünde kayaların ayrılarak içinde yapılmış bulunan kilise son derece orijinal ve tarihi değeri haizdir.

KLASİK ARAP EDEBİYATININ SON ŞAİRLERİNDEN

AL-ĦAKAM AL-XUZRĪ *

A. İ. TÜREK

Şairin adı al-Ħakam b. Maʿmar b. Qanbar ¹ b. Cihāş b. Salama ² b. Saclaba b. Mālik b. Ṭarīf. Muḥārib'tir ³. Ad silsilesinin devamı ise Muḥārib b. Xaşafa b. Qays b. ʿAylān b. Mużar'dır ⁴. Şaire al-XuzrĪ nisbetinin verilmesinin nedeni Muḥārib'in torunu Mālik'in esmer veya siyah renkli oluşudur ⁵.

Şairin künyesi Abū Manī' dir ⁶.

* İslām Ansiklopedisi transkripsiyon işaretleri kullanılmıştır. Ancak خ harfi X ve ق harfi Q ile gösterilmiştir.

- 1 Bu adı AğānĪ nāşiri Qanbar şeklinde harekelemiştir, bk. AğānĪ (DK) "Abū al-Farac al-İşbahānĪ, al-AğānĪ, Dār al-Kutub al-Mşriya, Kahire 1927/1345 den beri yayımlanmaktadır" II, 285. Lisān "İbn Manzūr al-İfriqĪ, Lisān al-ʿArab, c.I-XX, Bulak 1300-1307." VI, 430 "qnbr" de Qunbur değil Qanbar'ın bir erkek adı olduğu bildirilmektedir. İrşād al-ArĪb "Yāqūt al-ĦamavĪ ar-RūmĪ, İrşād al-arĪb ilā maʿrifat al-adĪb, Maktabat al-BābĪ al-ĦalabĪ va şurakāh bi-Mışr, c. I-XX, 1936-8" X, 240 Qunbur şeklinde harekelemiştir.
- 2 Salama yerine Maslama şekli TārĪx İbn ʿAsākĪr "Abū al-Qāsım ʿAlĪ b. ʿAsākĪr, at-TārĪx al-kabĪr, c.I-V, Dimaşq 1329-32" IV, 404'te görülmektedir.
- 3 1 ve 2'de gösterilen kaynaklardan başka ayrıca bk. Aclām "XayraddĪn az-ZiriklĪ, al-Aclām, Matba ʿat Kostatsomas va şurakāh, c. I-X, 1954" II, 296.
- 4 AğānĪ (B) "Not 1'de gösterilen eser olup Bulak 1285'te yayımlanan baskı" XIX, 65.
- 5 Xuzr'un tekili olan axzar kelimesi aynı zamanda siyah anlamında kullanılmakta idi, bk. Ḥayavān "Cāhiz, al-Ḥayavān, ʿAbdassalām Muḥammad Ḥārūn neşri, Maktabat Muştafā al-BābĪ al-ĦalabĪ va avlādih bi-Mışr, 1938-45" III, 247, AğānĪ (DK) II, 285 ve (B) XIX, 65; TārĪx İbn ʿAsākĪr IV, 404.
- 6 AğānĪ (DK) II, 297 ve TārĪx b. ʿAsākĪr IV, 404 ve 405.

Al-Hakam, islamiyet dönemi şairlerindedir 7. Kendisinin, ileride görüleceği gibi İbn Mayyâda'nın çağdaşı olduğu kabul edilebilir 8.

Al-Aşma'î, Fuhûlat aş-şu'arâ' 'da İbn Mayyâda 9, İbn Harma 10, Ru'ba 11, al-Hakam al-Xuzrî ile Makin al-cUzrî'yi Klasik Arap Edebiyatı çağının 12 son şairleri olarak saymakta, bu şairlerin hepsini gördüğünü eklemektedir 13.

Aşma'î'nin H. 122-216 yılları arasında yaşamış olduğu 14, yukarıda gördüğünü bildirdiği şairleri en erken kendisi 18 yaşlarında iken gördüğü düşünülürse yaklaşık olarak 140/757 yılında al-Hakem al-Xuzrî'yi gördüğünü, dolayısıyla al-Hakam'ın bu tarihte sağ olduğunu kabul etmek gerekir.

İbn Mayyâda'nın şair al-Valid b. Yazid'e nedimlik yaptığı bilinmektedir 15. Al-Valid' 126/744 yılında öldüğüne göre 16 İbn Mayyâda'nın

-
- 7 İrşâd al-arib X, 240.
 - 8 Ayrıca bk. Aclâm II, 296.
 - 9 Ar-Rammâh b. Abrad adında olan İbn Mayyâda Emevî ve Abbâsiler zamanına yetişmiş bir şairdir. Bk. GAL (C.Brockelmann, Geschichte der Arabischen Litteratur, c. I-II, Leiden 1943-49) Suppl. (Aynı yazar ve eser, Supplementband, c. I-III, Leiden 1937-42) I, 191, 196 ile Mu' talif (Al-Hasan b. Bişr al-Âmidî, al-Mu' talif va al-Muxtelif, cAbdassattâr Ahmad Farrâc neşri, Dâr İhyâ' al-Kutub al-cArabiya, Kahire 1961) 218.
 - 10 Şair İbrâhim b. Harma, ölümü 150/767'den sonra, bk. GAL Çevirisi (C. Brockelmann, Târih al-adab al-cArabî, naqalah ilâ al-cArabiya Dr. cAbdalhalîm an-Naccâr, Dâr al-ma'ârif bi-Mısr, c. I-III, 1962-8) II, 70.
 - 11 Ru'ba b. al-cAccâc, ölümü 145-7/762-4, bk. GAL I, 69; Suppl. I, 90; GAL Çevirisi I, 227.
 - 12 Klasik Arap Edebiyatı çağı, genel olarak Abbâsilerden önceki Cahiliye ve Emevîler dönemleri edebiyatı ile ilgilidir. Burada sayılanlar Emevî döneminde yetişip Abbâsiler dönemi başına kadar yaşamış şairlerdir.
 - 13 Fuhûlat aş-şu'arâ' (cAl-Aşma'î, Fuhûlat aş-şu'arâ', Xafâcî ve Zaynî neşri, Kahire 1953) 53; Tabaqât b. Qutayba (İbn Qutayba, aş-Şi'r va aş-şu'arâ' Ahmad Muhammad Şâkir neşri, c. I-II, 1966-7) II, 753; Xizâna (S) (Al-Bağdâdî, Xizânat al-adab ve lubb lubâb lisân al-cArab, Kahire 1347) I, 383.
 - 14 GAL I, 104; Suppl. I, 163 ile İsl. Ans. (İslâm Ansiklopedisi, İstanbul Maarif Matbaası, 1941 den beri yayınlanmaktadır) I, 679.
 - 15 GAL Çevirisi I, 242
 - 16 Aynı eser I, 241

bu tarihte en az 20 yaşlarında bulunduğu, al-Ḥakam'ın de İbn Mayyāda'den daha yaşlı olduğunu İṣbahānī'nin ileri sürdüğüne göre¹⁷ Ḥakam'ın yaklaşık olarak 100/718 yılı civarında veya bu tarihten önce doğmuş olduğu meydana çıkar.

Tarihçi Ya'qūbī, al-Ḥakam'i sadece Arap şairlerinden biri olarak sayarken¹⁸ İbn 'Asākir onu iyi bir şair olarak tanıtmaktadır¹⁹. Al-Aṣma'ī'nin Fuḥūlat aş-ṣu'arā' 'da iletilen görüşünden, al-Ḥakam'ın, dil bakımından kullandığı kelimelerin sağlamlığına güvenilir ve dolayısıyla kendisinin eski şairlerin son fertlerinden biri olduğu anlaşılmakta ve buna göre al-Ḥakam, Klasik Arap Edebiyatının son şairlerinden biri olmaktadır²⁰.

Yāqūt ar-Rūmī, Ḥakam'i, şiirde ileride olmasına rağmen çok seci' kullanmakla nitelemektedir²¹.

Ağānī'nin ileri-sürdüğü bir rivayete göre al-Ḥakam'ın amca oğullarından biri olan Şaxr b. al-Ca'd al-Xuzrī, al-Ḥakam ile hicivleşmiş ve onun şairliği hakkındaki kanısını şu cümle ile ortaya koymuştur: Vâdinin ağaçları bana karşı ona yardım ediyor sanıyordum²².

Şaxr, bu cümle ile al-Ḥakam'ın üstünlüğüne değinmekte, Ḥakam'ın üstünlüğünü, mahiyetini tayin edemediği ve vâdinin ağaçları ile sembolize ettiği güç sayesinde gösterdiğini anlatmak istemektedir.

Şaxr'ın ileri sürdüğü bu görüş aslında al-Ḥakam'ın bir rakibi sayılan ve onunla hicivleşen İbn Mayyāda ile ilgilidir. İbn Mayyāda Şaxr'a gelip sen amca oğluna bana karşı yardım ettin der. Bunun üzerine Şaxr yukarıdaki cevabı verir. Şaxr bununla, Ḥakam hicivde yardımsız olarak ikimizi de yendi ve bu yeniş, üstünlüğünü başkalarının yardımıyla elde etti sanmamıza yol açtı demek ister²³.

17 Ağānī (DK) II, 285.

18 Tārīx al-Ya'qūbī (Aḥmad b. Abī ya'qūb al-Ya'kūbī, Tārīx, Leiden 1883) 1, 308.

19 Tārīx İbn 'Asākir IV, 404.

20 Yukarıda not 13'te verilen kaynaklardan başka ayrıca bak. Ağānī (DK) IV, 373 ve 374, V, 263 v.d.; Vasāta (al-Curcānī, al-Vasāta bayn al-Mutanabbī va xuṣūmih, M. İbrāhīm ve Bacāvī neşri, Kahire "1951") 49; Tārīx İbn 'Asākir IV, 404 ve GAL Çevirisi I, 228. Bu kaynaklarda ayrıca Tufayl al-Kinānī'nin adı ileri sürülmektedir.

21 İrşād al-arīb X, 240.

22 Ağānī (DK) II, 302.

23 Not 22'de gös. yer.

Yāqūt ar-Rūmî'nin al-Hakam'den bahsederken onun hicivde kötü ve çirkin dilli "xabîs al-lisân" olduğunu ileri sürmesi onun rakîplerine karşı üstünlüğünü bir bakıma ortaya koymuş olmaktadır²⁴.

Hakam'in şiiri hakkında bilinenlere râviyesinin Reyhân b. Suvayd al-Xuzri olduğu eklenebilir²⁵.

İbn Mayyâda ile olan ilişkilerine gelince az-Zubayr b. Bakkâr'dan al-Haramî yoluyla iletilen ve Abdarrahmân b. al-Ahval at-Tağlibî al-Xavlânî'ye dayanan bir rivayete göre al-Hakam Peygamber mecidinde bir topluluğa şiir okurken İbn Mayyâda geçer, okunanlara kulak verir ve Hakam'e dönerek "Kaldır başını bakalım... sen kimsin?" der. Hakam başını kaldırır ve adını söyler. İbn Mayyâda, "sen bir asil olmadığın gibi gerçek bir şair de değilsin" der. Hakam ona şiirinde ne kusur bulduğunu sorar. İbn Mayyâda, okuduğu beyitlerle ilgili bir iki husus söyler. Bu defa Hakam ona adını sorar, İbn Mayyâda olduğunu öğrenince ona, "Babanda iyi bir taraf bulmuş olsaydın koyun sürücüsü annen ile anılmak yolunu seçmezdin" der²⁶ ve bu görüşme sonunda hicivleşme durumuna geçerler.

Rivayete göre bu karşılaşma aralarının bozulmasının başlangıcı olmaktadır²⁷.

Aynı şahıslar yoluyla iletilen ve Umayr b. Zamra al-Xuzri'ye dayanan bir başka rivayette ise al-Hakam ile İbn Mayyâda'nin bozuşmalarına yol açan olay şu şekilde anlatılmaktadır :

Al-Hakam, Xuşayla b. Murra'ya konuk olur. İbn Mayyâda, kendisinden daha yaşlı olan Hakam'e şiirini okumak ve onun şiirini dinlemek üzere uğrar. Her ikisi mecliste bulunan topluluğa şiirlerini okurlar. İbn Mayyâda, Hakam'in okuduğu belirli iki beyti beğendiğini ısrarlı bir şekilde anlatır. Hakam'in başka beyit beğenip beğenmediğini sormasına rağmen İbn Mayyâda o iki beyti beğendiğini belirtir ve ısrarla üzerlerinde durur. Hakam öfkelenir, İbn Mayyâda'nin

24 Not 21'de gös. yer.

25 Ağâni (DK) II, 294, Târix b. Asâkir IV. 404.

26 Mayyâda kadın adıdır.

27 Ağâni (DK) II, 283-5. Buna benzer ve Aşma'î yoluyla iletilen bir rivayet için bk. Muvaşşah (Abū Ubaydallâh al-Marzubânî, al-Musvaşşah fi ma' âxiz-al-culamâ' calâ aş-şucarâ', al-Matbaa as-Salafiya 1343) 228, v.d. Ayrıca bk. İrşâd al-arib X, 240 v.d.

belirli bir beytini ileri sürer ve beğenmediğini belirtir. Bunun üzerine her ikisi öfkelenir ve hicivleşme durumuna geçerler²⁸.

Bu iki rivayetten hangisinin doğru olduğunu ortaya koyacak kesin bir ip ucunun bulunmamasına rağmen birinci rivayet daha mantikî görünmektedir.

Buna göre İbn Mayyâda tanımadığı al-Ḥakam'ın şiir okumasını duyar, şiirini kiskanarak²⁹ ona takılır, tanışılır; sonuç olarak araları açılır ve hicivleşmeye doğru giden bir düşmanlık duygusu içinde ayrılırlar.

Her iki şairin birbirlerine karşı söylenmiş şiir ve recezlerinin çok olduğunu kaynaklar bildirmektedir³⁰. Ayrıca birbirlerine karşı ve başkalarının huzurunda naqā'iz türünden söylenmiş şiirleri bulunmaktadır. Kaynaklar bu tür şiirleri söylemek üzere zaman zaman bir yerde buluştuklarını ileri sürmektedir. Örneğin Madīna'de buluşmak üzere sözleştikleri³¹ gibi Raqam denilen yerde buluşmak üzere sözleştiklerinden³² de bahs etmektedirler.

◌Abdarrahmān b. Zabcān al-Muḥāribī'ye dayanan bir başka rivayete göre İbn Mayyāda, al-Ḥakam ve ◌Amallas b. ◌Aqīl b. ◌Ullafa komşu bulunmakta idiler. Her üçünün de Umm Caḥdar bint Ḥassān al-Murriya ile görüşmeleri vardı. Umm Caḥdar, İbn Mayyāda'yi üstün tuttuğundan al-Ḥakam ile ◌Amallas öfkelenerek onu hicvettiler³³. İbn Mayyāda ile ◌Amallas veya babası ◌Aqīl b. ◌Ullafa³⁴ arasında hicivleşmeler oldu. Al-Ḥakam ise ◌Amallas veya babasını tuttu. Bir ara İbn Mayyāda, ◌Aqīl b. ◌Ullafa'yi yenip aradan çıkmasını sağlayınca İbn Mayyāda ile Ḥakam arasındaki hicivleşmeler alevlendi³⁵.

Az-Zubayr b. Bakkār'dan al-Ḥaramī yoluyla iletilen ve Ḥakam'ın râviyesi Rayḥān b. Suvayd al-Xuzrī'ye dayanan bir rivayete göre al-Ḥakam İbn Mayyāda ile ◌Uraycā' adlı bir yerde üstünlüklerini göstermek üzere karşılıklı şiir

28 Ağānī (DK) II, 285 v.d.

29 İbn Mayyāda'nın kiskanması al-Marzubānī'nin ilettiği rivayette açıkça görülür, bk. muvaşşah 229.

30 Ağānī (DK) II, 292 ve 298.

31 Aynı eser II, 291.

32 Aynı eser II, 292. Raqam Hicâzda bir yerdir.

33 Umm Caḥdar daha sonraları İbn Mayyāda ile evlenmiş olup Ḥakam'ın bu kadın'a yazdığı hicviye için bk. İrşād al-arīb X, 241.

34 ◌Aqīl b. ◌Ullafa al-Murri islamiyet dönemi şairlerindedir. Bk. Ṭabaqāt al-Cumaḥī (Muḥammad b. Sallām al-Cumaḥī, Ṭabaqāt fuḥūl aş-şu'arā', şarahah Maḥmūd Muḥammad Şākīr, Mısır 1952) 561 v.d.

35 Ağānī (DK) II, 287-290.

okumak için sözleşirler. Hakam gelir, bekler ancak İbn Mayyāda gelmez. Daha sonra İbn Mayyāda gelir, Hakam gelmez. Daha sonraları her ikisi Himā Zariya'da buluşmak üzere sözleşirler. Hakam zengin ve nüfuzlu bir kadına konuk olarak iner. Kıtık çekilen o sıralarda İbn Mayyāda kardeşi Savbān ile gelir. Gülelerek yaklaşan İbn Mayyāda Hakam'ın elini tutarak, "sustuğum halde karşımda susmayan, barışmak üzere başvurduğum ve nüfuzu sayesinde hayvanları otlatmayı umduğum insana merhaba" der. Barışıp konuşmaya dalarlar. Akşam sıralarında İbn Mayyāda hayvanları otlatmak için ilgililerden izin koparmak üzere tavassutunu rica eder. Hakam tavassut ederek izni koparır ve her ikisi kıvanç içinde ayrılırlar³⁶.

Buraya kadar görülen rivayetlerle iki şairin aralarının açılması, çatışmaları ve son olarak barışmalarına dair olan bilgiler gözden geçirilmiş oldu. Şimdi de İbn Mayyāda'nın bu çatışmalar sonucunda Hakam'den dolayı canının yandığını gösteren kısa bir rivayet daha görelim.

Muğira bint Abi ʿAdi al-Fazāriya'ye dayanan bu rivayete göre İbn Mayyāda Şaxr b. al-Caʿd al-Xuzri ve adı geçen Abū ʿAdi ile bir araya gelir. İbn Mayyāda'nın okuduğu bir beytine Şaxr bir iki cümle ile takılır. Abū ʿAdi, "akıntı bir engelle çarptı" anlamına gelen iki mısra okuyunca İbn Mayyāda, "Xuzri'lere iki defa bulaşmam" der³⁷.

Al-Hakam'ın şiirleriyle övdüğü insanlardan biri Asvad b. Bilāl al-Muhāribi as-Suvā'i'dir.

Hakam, İbn Mayyāda'nın kabilesi efradından bazı kimseler tarafından şikāyet edilmesiyle Hicazdan Şama kaçıp ölümüyle sonuçlanan dönemde bu şahsı övmüştür³⁸.

Kaynaklara göre Hakam ayrıca ʿAvvām b. Xuvaylid oğullarını da övmüştür³⁹.

Hakam'ın fakir olduğunu İsbahāni bildirmektedir⁴⁰; aynı yazar, hicvinden çekindikleri için valilerce sayılıp sözünün geçtiğini eklemektedir⁴¹.

36 Ağāni (DK) II, 295 v.dd., Tārix b. ʿAsākir IV, 404 v.dd.

37 Ağāni (DK) II, 282 v.d.

Xuzri'ler ile al-Hakam ve Şaxr b. al-Caʿd al-Xuzri kastedilmektedir.

38 Ağāni (DK) II, 297. Ayrıca bk. Tārix b. ʿAsākir IV, 404 ve 406.

39 Tārix b. ʿAsākir IV, 404.

40 Ağāni (DK) II, 295, ayrıca bk. Tārix b. ʿAsākir IV, 405

41 Ağāni (DK) II, 292, Tārix b. ʿAsākir IV, 405.

Kaynaklar al-Ḥakam'ın divanından bahsetmedikleri gibi yazma koleksyonları arasında da böyle bir divana rastlanmış değildir. Edebî kaynaklarda da Ḥakam'ın en çok birkaç beyitlik parçalarıyla münferit beyitlerinden başka şiirine rastlamak mümkün olmamaktadır.

Şairin ölüm tarihine dair kesin bir kayıt bulunmamasına rağmen ölüm şekli ve yeri hakkında bazı bilgilere rastlanmaktadır.

İbn Mayyāda'nın topluluk efradından bazı kimseler Ḥakam'ın Murra oğulları kadınlarına dair bir şiirini İbrāhīm b. Hişām haber verip şikâyetinde bulundular. İbrāhīm b. Hişām öfkelenerek Ḥakam'ın öldürülmesini emretti. Durumdan haberdar olan Ḥakam Hicâzdan Şama kaçtı ve oradan uzaklaşmak fırsatını bulamadan öldü⁴². Yüzmeyi bilmeyen Ḥakam'ın ölümü Şam'ın ırmaklarından birinde boğulmak suretiyle oldu⁴³.

Ḥakam'ın 140/757 yılında hayatta olduğunu görmüştük⁴⁴. Zirikli, kaynak veya gerekçe göstermeksizin Ḥakam'ın ölümünü 150/767 yılı civarında olmuş göstermektedir⁴⁵. Şair, her halde ileri sürülen bu yıla yakın bir sıralarda veya bu yıldan sonraları ölmüş olmalıdır.

42 Ağānī (DK) II, 301; Tārīx b. cAsakir IV, 404.

43 Ağānī (DK) II, 297; Tārīx b. cAsakir IV, 404 ve 406.

44 Bk. burada s. 172.

45 Aclām II, 296

TÜRKÇE VE FRANSIZCADAKİ İSİMLEŞTİRİCİ DÖNÜŞÜMLER ARASINDA BİR KARŞILAŞTIRMA

Dr.A. Baki DERELİ

Geleneksel gramerde kelimeler çeşitli sınıflara ayrılmıştır. Daha çok sezgiye dayanan bu sınıflamaya göre bir kelime sözlükte isim, sıfat, vb. bir isim almaktadır. Ancak dil konusunda edindiğimiz günlük tecrübeler bizi bir türlü cevaplandıramadığımız sorularla ve içinden çıkamadığımız problemlerle karşılaşıyor. Kafamıza bir soru takılıyor. Acaba dil konusundaki sezgilerimiz bizi aldatıyor mu? Yoksa sezgilerimiz, doğru fakat açık seçik ortaya konamamış, formüleştirelememiş bir gerçeği mi yansıtıyor?

Kafamıza takılan soruya cevap bulabilmek ümidiyle aklımıza gelen bir kaç örnek üzerinde düşünelim.

Çocuk hasta. [1]

Hasta öldü. [2]

Hasta çocuk okula gitmez. [3]

Sezdiğimiz hasta kelimesinin birinci ve üçüncü cümlede sıfat, ikinci cümlede ise isim olduğunu söylüyor. Bu cümlelere bakarak "hasta"ya isim veya sıfat demek olanaksız. Daha ilk adımda karşılaştığımız bu güçlüğü yenebilmek için olsa olsa kelimeyi sözlükte hem isim hem de sıfat olarak göstermeyi düşünebiliriz 1. Dildeki pek çok kelime için aynı durum söz konusudur.

Geleneksel gramer,ismi, varlıklara verilen ad olarak tanımlıyor ve problemi anlam açısından çözmeye çalışıyor. F. de Saussure'ün /arbr/ ARBOR, arbre üçlüsü 2 hatırlanırsa bu görüşün ilk yapısalcılarda bile devam ettiği görülür. Fakat düşünce, soyutluk, iyi dediğimiz zaman bunlar hangi varlıklara ad olmaktadır? Soruya cevap vermek pek kolay olmasa gerek. Her durum için kendimizi uygun bir cevap bulmaya zorlasak bile bir durum için geçerli olan cevap ötekiler için geçerli olamayacaktır. Görülüyor ki semantik kriterler dil birimlerini sınıflamada güvenilir bir ölçü olamıyor.

Semantik açısından problemi çözenin güçlüğü ortada olduğuna göre bir başka çözüm yolu arayalım. İlk bakışta, belli bir sınıfa giren kelimelerin cümlede belli bir görevi varmış gibi görünüyor. Eğer durum gerçekten böyle ise, görev-

lerden hareket ederek kelimeleri sınıflara ayırabiliriz. Örneğin *Ahmet gitti.* cümlesinde *Ahmet* öznedir. *Ahmet* isim olduğuna göre onun yerine konabilecek olan kelimelerin de isim olması akla uygun görünüyor. Gerçekten de *Ahmet*'in yerine *uçak, masa, hasta, güneş* gibi çeşitli kelimeler konabilir ve bu kelimeler sözlükte de isim olarak yer almaktadır. Fakat *Ahmet*'in yerinde bir zamir de bulunabilir. *Niçin bir soru kelimesidir* cümlesinde görüldüğü gibi her şey özne olabilir. Örneğin, *On gündür bir şey yememiş olmanız inanılır şey değil* cümlesinde özne olarak hangi kelimeyi göstereceğiz? Kaldı ki özne görevine dayanarak kelimeleri sınıflandırabilmek için önce özneyi tanımlamak gerekiyor. Özneyi tanımlamak ise başlı başına bir problem ³. Tanımlanmayan bir kritere dayanarak işlem yapmak ise fasit daireye düşmek olur ve bilimsel dayanaktan yoksundur.

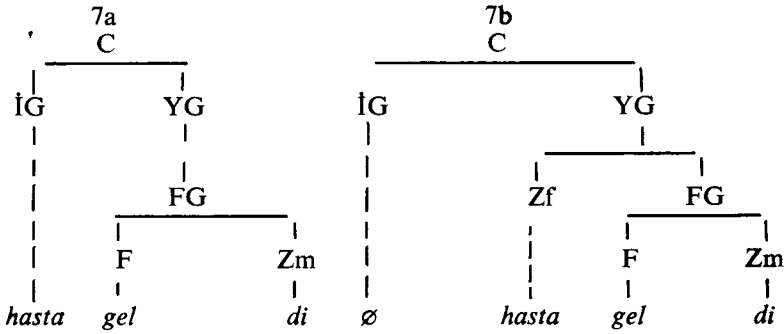
[1] ve [2] örneklerindeki cümleler incelenirse, dikkatli bir inceleme bizi ister istemez aynı kelimenin, cümle içinde, öteki kelimelere göre değişik durumlarda bulunduğu için değişik sınıftan kelime kişiliği kazandığı düşüncesine götürecektir. Başka bir deyişle, kelimenin sınıfını o kelimenin cümle içindeki dağılımı tayin eder. Bu düşünüş tarzı sezgilerimize uygun düştüğü gibi sağlam bir mantık kuralına da dayanmaktadır. Şöyle ki, eğer xAy ve xBy gibi iki şekil eşdeğerli ise A ile B nin de eşdeğerli olması gerekir. Bu bir mantık kuralıdır ⁴. Kuralı, pratikte nasıl bir sonuç vereceğini anlamak için, bazı somut örnekler üzerinde deneyelim.

<i>Ali'nin</i> [s]i ⁵	[4a]
<i>Ali'nin Defteri</i>	[4b]
<i>Ali'nin gidişi</i>	[4c]
<i>Ali'nin erken gelmiş olması</i>	[4d]
<i>Ali</i> [y]ı sever	[5a]
<i>Ali pastayı sever</i>	[5b]
<i>Ali kitap okumayı sever</i>	[5c]
<i>. geldi.</i>	[6a]
<i>Kış geldi</i>	[6b]
<i>Tren geldi.</i>	[6c]
<i>Hasta geldi</i>	[6d]
<i>Çabuk geldi.</i>	[6e]

Görüldüğü gibi [6d] den önceki örnekler başta öne sürülen hipotezi doğruluyor. *Hasta geldi* cümlesi için durum pek açık değil. Daha doğrusu, bu cümle iki anlamlı. Cümleden hem hasta olan kimse geldi anlamı hem de o kimse hasta olarak geldi anlamı çıkıyor. Son örnekte ise *çabuk* kelimesinin bir isim olmadığı açık. Bu durumda denilebilir ki *Hasta geldi* cümlesi bir taraftan [6c] örneğindeki cümlelerin yapısına, öte yandan da [6e] örneğindeki cümlelerin yapısına sahip. Kısacası bu cümlede değişik iki yapı karşılaşıyor. Yapının farklı olduğu, aynı cümlelerin farklı iki ezgi ile söylenmesinden de anlaşılıyor. Ezgiyi rakamlar-

la gösterecek olursak, birinci anlamda cümlelerin [6c] örneğinde olduğu gibi 3231 ezgisiyle, ikinci anlamda [6e] örneğinde olduğu gibi 3331 ezgisiyle söylendiğini görürüz 6.

Burada iki problemle karşı karşıyayız. Birincisi isim değerinde olduğu saptanan kelimeleri ve kelime gruplarını isim adı altında toplamanın güçlüğü, ikincisi de şekil açısından *Hasta geldi* cümlesini analizlemenin ilk bakışta olanaksız görünüşü. Önce ikinci problemi ele alacak olursak, [6d] örneğindeki cümleyi analizlemekte karşılaştığımız güçlüğü bu cümle yapısından ileri geldiğini görürüz. Cümle, basit görünüşü altında karmaşık bir yapıya sahiptir. Bu karmaşıklık, aşağıdaki iki dizim göstergesi kıyaslandığı zaman daha kolay anlaşılacaktır 7.

Bu iki dizim göstergesi yüzeydeki benzerliğin altında yatan iki ayrı yapıyı açık seçik ortaya koyuyor. Demek ki analizimizi cümlelerin yüzeydeki yapısına değil de bu görünüşün altındaki yapıya dayandırırız ikinci problemi çözmüş oluruz. Başka bir deyişle, yukarıda ileri sürdüğümüz hipotezin doğrulanabilmesi için, eşdeğerliliğin, yalnız yüzeyde olan biçimde değil, aynı zamanda alt yapıda da sağlanmış olması gerekir.

Birinci problemi daha değişik bir açıdan ele almak zorunlu görünüyor. [4] te verilen örnekler, türkçe gramerlerde genellikle izafet diye isimlendirilen isim tamlamalarıdır⁸. Bu yapıların, anlam bakımından mülkiyet ilişkisi ifade ettiği, şekil bakımından ise biri genitif halinde, öteki izafet takısı almış iki isimden kurulduğu; genitif halinde bulunan birinci ismin sahip olanı, izafet takısı almış olan ikinci ismin ise sahip olunan veya ait olan şeyi gösterdiği söyleniyor. Oysa aşağıda verilen örnekler bile iki isim veya iki grup arasındaki ilişkinin çok değişik olduğunu göstermeye yetecek nitelikte.

- Çocuğun elleri temiz.* [8a]
Çocuğun defteri yırtıldı. [8b]
Çocuğun arkadaşını tanyorum. [8c]
Çocuğun gülümseyişi hoşumuza gitti. [8d]
Çocuğun bizimle gelmesine izin verin. [8e]
Çocuğun ağladığını görüyorum. [8f]

Bu örnekler içinde gerçek anlamda mülkiyet ifade edebilecek tek örnek [8b]de verilen cümledir. Birinci cümlede çocukla el arasında bir mülkiyet ilişkisi olduğundan söz edilemez. Gerçekten de el, sahip olunan, elde edilen bir şey değildir. El, çocuğun bir parçasıdır. Bu bakımdan olsa olsa bir bütünle parçası arasındaki ilişkiden söz edilebilir. Böyle bir ilişki ise mülkiyetten çok farklı bir ilişkidir. Üçüncü cümlede iki çocuk arasındaki tek ilişki geçici bir yaklaşma, geçici bir beraberliktir. Burada ne bir mülkiyet ilişkisinden ne de bir parça-bütün ilişkisinden söz edilebilir. Dördüncü cümlede söz konusu olan, bir fiil ile öznesi arasındaki ilişki ve olayın meydana geliş tarzıdır. Beşinci cümlede hem özne ile fiil arasındaki ilişki hem de bir istek ifade edilmektedir. Son cümlede ise, fiil ve öznesi arasındaki ilişki daha değişik bir biçimde verilmektedir⁹. Sınıflandırmayı anlama dayandırırsak bütün bu örnekleri aynı isim altında toplayamayız. Öte yandan verilen örnekler arasında bir biçim benzerliği, bir yapı benzerliği bulunduğu da ortada.

Son üç cümle, açıkça görüldüğü gibi, bileşik cümle. Herbiri kolayca iki basit cümleye bölünebilir.

Çocuk tatlı tatlı gülümsüyordu. Bu hoşumuza gitti. [9a]
İzin verin. Çocuk bizimle gelsin. [9b]
Çocuk ağlıyor. Görüyorum. [9c]

Dili türkçe olan herkes, yukarıdaki iki cümleden meydana gelmiş grupların sırasıyla [8d], [8e] ve [8f] de verilen cümlelerle aynı değerde olduğunu kabul edecektir. Bu da gösteriyor ki iki cümleden meydana gelmiş olan bu gruplarda, cümlelerden biri öteki cümlelerin yapısına sokuluyor. Ancak cümle, bir başka cümlelerin yapısına girebilmek için, önce bir biçim değişikliğine uğruyor. Bu şekilde, bir cümle bir başka cümlelerin yapısına sokulduğu zaman cümlelerin toplam değerinde değişiklik olmuyor. Şu halde, geleneksel gramerde izafet diye adlandırılan yapıyı düzenleyen kuralın, aslında, bir cümleyi cümle ögesine dönüştürmeye yarayan bir dönüşüm kuralı olduğunu bir varsayım olarak öne sürmekte büyük bir sakınca olmasa gerek. Böyle bir varsayım, denemelerle somut olarak doğrulanabildiği zaman, hem geleneksel gramerin olayı açıklamasında görülen yetersizlik ve uyarısızlıkları ortadan kaldıracak hem de getirdiği açıklama tarzı daha sade, daha özlü ve daha genel olacaktır. Üstelik geleneksel gramerin getirdiği açıklama tarzının bireysel ve kısır olmasına karşılık, dönüşümler yolu ile açıklama tarzı verimlidir, yeni yeni varsayımlara olanak hazırlayabilir. Gerçekten de türkçede böyle bir dönüşüm kuralının işlediğinin saptanması, bizi ister istemez başka dönüşüm kurallarının bulunup bulunmadığını araştırmaya, çeşitli dönüşümler arasındaki ilişkileri açıklamaya ve hattâ dönüşümlerden bir kısmının veya hepsinin bütün dillerde ortak olabileceğini düşünmeye yöneltecektir¹⁰. Ancak bizi şu anda ilgilendiren problem, [8] de verdiğimiz örneklerin hepsi için geçerli olacak genel ve sade bir açıklama bulmaktır.

bir başkasına aittir. Bu sezgi o kadar köklü olmalı ki "at binenin, kılıç kuşananın" ata sözü söylenebilmiştir. Gene bu yüzdendir ki dönüşüm sırasında özne-tümleç ilişkisine açıklık kazandıran fiil ortadan kalktığı için bu ilişki bazan bir çok şekilde yorumlanabilmektedir¹¹. Gerçekten de *çocuğun hediyesi* ve *arkadaşımın mektubu* sözleri hem çocuğun verdiği hediye ve arkadaşımın yazdığı mektup hem de çocuğun alacağı hediye ve arkadaşımın aldığı mektup şeklinde yorumlanabilmektedir.

Ayrıca türkçede bir de tayinsiz izafet denen bir şekil var¹². Bu şekilde birinci ismin nominatif olduğu ve izafetin belli bir varlığı değil, genellikle bir cinsi gösterdiği söylenir. Oysa nominatif terimi lâtince den Avrupalı dilleri aracılığı ile türkçeye aktarılmış bir terimdir. Bu terim lâtince sadece özne olan kelimeyi gösterir ve kendine özgü bir şekli vardır. Bir başka deyişle nominatif, cümlede belli bir görevi gösteren biçimsel bir ektir. Oysa türkçede böyle bir durum söz konusu olamaz. Sadece *kitap düştü* ve *kitap okudu* cümleleri ile *kanun kitabı böyle söylüyor*. cümlesi bile nominatif teriminin türkçenin yapısına uymadığını göstermeye yeterlidir. Öte yandan tayinsiz izafetin belli bir varlığı göstermediği kanısı da tartışılabilir. *Galata köprüsü*, *İstanbul boğazı*, *Ankara yolu*, *Ağrı dağı* gibi gruplar, gayet açık bir biçimde belli bir şeyi gösteriyor. Bu örnekleri istediğimiz kadar çoğaltabiliriz. Üstelik verilen örnekleri *bahçe kapısı*, *pencere camı*, *Erzurum taşı* gibi yapılardan ayırmamızı haklı gösterecek bir sebep te yok. Bu durumda denilebilir ki geleneksel gramerin verdiği tanım dilin yapısına uygun düşmüyor. Dilin yapısına uygun bir tanımın bütün bu çelişik durumları kapsamaması, bağdaşmaz gibi görülen fakat aralarında biçim benzerliği olan örnekleri açıklıyabilmesi ve dilin yapısıyla ilgili sezgilerimizi doğrulaması gerekir.

Verilebilecek her örnek için geçerli olacak bir tanım, ancak somut örnekler üzerine kurulan, dilin mekanizmasını açığa vuran ve bu mekanizmayı matematik bir formüle bağlayan bir tanım olabilir. Şu halde yapılması gereken şey, çeşitli örnekleri belli kurallarla ve düzenli bir şekilde dönüştürme olanağının bulunup bulunmadığını araştırmak olacaktır. Tanımsız izafette yanyana bulunabilen iki ismi tümleç kabul eden gelişigüzel bir kaç basit cümle alıp inceleyelim.

<i>Kâğıttan kese yapar</i>	[12a3]
<i>Köprüden Galata'ya geçer</i>	[12b3]
<i>Dağa Ağrı der.</i>	[12c3]
<i>Bardakla su içer</i>	[12d3]

Yukarıdaki dört örneğin incelenmesi bizi, tayinsiz izafet denen yapının, basit cümlede iki tümleç arasındaki ilişkinin dönüştürülmüş şekli olduğunu düşünmeye yöneltecektir. Hattâ bu örneklerle bakarak denebilir ki normal bir cümlede bulunan iki tümleçten fiile yakın olanına birinci, ötekine de ikinci isim dersek dönüşüm kuralı 1-2-(s)i olur. Ancak bu kuralla aşağıdaki cümleleri dönüştüremeyiz :

Yol Ankara'ya gider. [12e3]
Değirmen yelle işler. [12f3]

Bundan şu sonuç çıkarılabilir: İlk dört cümlede kuralın uygulanması olumlu sonuç verdiği göre, ele alınan ilişkiler doğrudur, dönüşüm için kabul edilen çıkış noktası iyi seçilmemiştir. Gerçekten de son iki örnekte karşılaşılan en büyük güçlük, *yol* ve *değirmen* kelimelerinin özne durumunda bulunmalarından ileri geliyor. Bu güçlüğü yenebilmek için, öznesi insan olan cümleleri edilmeye dönüştürelim.

Kâğıttan kese yapıtır. [12a2]
Köprüden Galata'ya geçilir. [12b2]
Dağa Ağrı denir. [12c2]
Bardakla su içilir. [12d2]
Yol Ankara'ya gider. [12e2]
Değirmen yelle işler. [12f2]

Şimdi yukarıda verdiğimiz kuralı bu cümleye ¹uygularsak her cümle için olumlu sonuç verdiğini görürüz. Fakat bu haliyle sonuç, gene de hoşnutluk veren bir sonuç kabul edilemez. Çünkü hem ulaşılan sonuç, yanyana getirilen iki isimden birincisinin sıfatlarla olan yakınlığını gösteremez hem de neden bütün bu örnekler içinde *kese kâğıdı* sözünün yadırgandığını¹³ açıklayamaz. Birinci ismin sıfatlarla olan yakınlığını görebilmek için cümleleri sıfata dönüştürelim.

Kese yapılan kâğıt [12a1]
Galata'ya geçilen köprü [12b1]
Ağrı denen dağ [12c1]
Su içilen bardak [12d1]
Ankara'ya giden yol [12e1]
Yelle işleyen değirmen [12f1]

Şimdi fiilden önce gelen isme birinci isim, fiilden sonra gelen isme de ikinci isim dersek, başta varsaydığımız kuralın doğrulandığını görürüz ve dönüşüm kuralını kesin olarak formüleştirebiliriz ¹⁴.

kese kâğıdı [12a]
Galata köprüsü [12b]
Ağrı dağı [12c]
su bardağı [12d]
Ankara yolu [12e]
yel değirmen [12f]

1 - (Ed) - [Fgz
 2 - [Fgl - [il
 n]] - (y)en - 1 → 1 - 4 - (s)i [12]
 3 4

Görüldüğü gibi birinci isim sıfat değerinde bir cümlenin dönüşümüyle elde edildiğinden sıfatlara yakın özellikler göstermektedir. Sıfatlara özge yerde, yani hemen ismin önünde bulunur. Sıfatlar gibi kendinden sonra gelen ismi belirtir, iki isim, aynen bir sıfatla bir isimden yapılmış gruplarda olduğu gibi fonetik bir grup meydana getirir.

Öte yandan örnekler incelenirse, grupta egemen ögenin ikinci isim olduğu görülür. Böyle olunca, *kese kâğıdının* bir çeşit kâğıt olması gerekir. Bu anlamda kese kâğıdı zaten yadırganmaz. Kese kelimesinin egemen olacağı bir grup, ancak bir başka basit cümleden hareket ederek türetilebilir, örneğin *kâğıdı keseye koyar* cümlesinden hareket ederek türetilebilir. Bu cümleden kurala uygun bir dönüşümle elde edilecek grup, kâğıt kesesi olacaktır ki anlam bakımından belki saçma olmasına rağmen gramer bakımından kusursuz bir şekildir. *Kese kâğıdı* sözünün yadırganması, grubun, sıfata dönüştürülmeden, dosdoğru edilgen şekilden türetilmiş olmasından ileri gelmektedir. Türetme, son safhaya kadar kurala uygun olduğu için söz dilden tamamen çıkarılıp atılamamakta, dönüşüm eksik olduğu için de yadırganmaktadır.

Buradan çıkarılacak bir başka sonuç ta şu olacaktır: Geleneksel gramerde aynı bölümde ve bir arada incelenmesine rağmen, tayinli izafet ve tayinsiz izafet adı verilen bu iki şekil, birbirinden çok farklı yapılara sahiptir ve tutarlı bir gramerde ayrı ayrı yer almaları gerekir.

Buraya kadar cümlelerin nasıl isim grupları şekline dönüştüğünü inceledik. Şimdi de isim değerindeki cümlelerin matriste¹⁵ çeşitli görevler yükledikleri zaman nasıl düzenlendiklerini görelim. Örnek olarak *Mehmet kitap okuyor.* cümlesini ele alacağız ve okumak fiilinin çekimli şekillerinin olumlu, olumsuz cümlelerde ve soru cümlelerinde nasıl dönüştürüldüğünü inceleyeceğiz. Önce bu cümleleri nesne durumunda ele alalım. Bu durumda karşılaşılabilecek karakteristik şekiller şunlar olabilir :

<i>Mehmet'in kitap okuduğunu biliyor.</i>	[13a]
<i>Mehmet'in kitap okumuş olduğunu biliyor.</i>	[13b]
<i>Mehmet'in kitap okuyacağını biliyor.</i>	[13c]
<i>Mehmet'in kitap okumasını istiyor.</i>	[13d]
<i>Mehmet'in kitap okumadığını biliyor.</i>	[13e]
<i>Mehmet'in ne okuduğunu biliyor.</i>	[13f]
<i>Mehmet'in kitap okuyup okumadığını biliyor.</i>	[13g]

[13a] da *okudu* kelimesi, hem *okur*, hem *okuyor* hem de *okudu* ya karşılık olabilir. Zaman ısrarla belirtilmek istenirse, geniş zamanı dönüştürmek olanağı bulunamaz. *Bilirim, çok kitap okur.* gibi bir cümle kurmak zorunlu olur. Şimdiki zamanı ise *okumakta olduğunu* şeklinde dönüştürmek olanağı vardır. Geçmişe ait bir olay, basit cümlede *di* ile yapılmış olsun, *miş* ile yapılmış olsun, dönüştürülmüş cümlede, aktarılması zorunlu görüldüğü zaman, *miş olduğu* ile kar-

şlanır. Bütün bu şekiller arasında, gerçek anlamda zaman ifade eden [13c] deki cümledir. Ancak birinci cümledeki *okuduğunu* kelimesini de temelde geçmiş zamanı ifade ediyor kabul etmek için mantikî sebepler vardır. [13d] deki cümle, ötekiler arasında değişik bir yapıya sahip. Matristeki fiilleri değiştirerek, bu tip cümlelerin ancak belli bir grup fiil için, özellikle dilek, istek ve emir bildiren fiiller için nesne durumunda bulunabileceği kolaylıkla gösterilebilir. Ötekilerin yanında özel bir durumdur. Son üç örneğin incelenmesi, soru cümlelerinin ve olumsuz cümlelerin dönüşümünün önemli bir güçlük yaratmadığını göstermektedir. Ancak soru eki ile yapılmış olan cümlelerin dönüşümü, genellikle soru kelimesiyle yapılmış cümlelerin dönüşümüne uygun olmakla beraber, fiilin olumlu ve olumsuz olarak tekrarlanması ile ötekilerden ayrılıyor. Netice olarak bütün nesne durumundaki cümleleri kapsayacak şekilde dönüşümü formüleştirecek olursak ¹⁶ :

$$\begin{array}{l} \text{Matris : Bir şey biliyorum.} \quad \begin{array}{cc} 1 & 2 \\ \Delta & - Fx - Z \end{array} \\ \text{Cümle : } \dot{I} - \dot{I} - F - (Tz \cdot YF) - Z_m \quad \xrightarrow{\hspace{2cm}} \\ \quad \quad \quad 3 \quad 4 \quad 5 \quad \quad 6 \quad 7 \end{array}$$

$$\text{Dönüşüm : } 3-(n)\text{in} - 4 - 5 - (6) - 7 - \dot{I}E1 - 2 \quad [14]$$

Dönüşüm koşulları : $\dot{I}E1 : (\ddot{g})i\text{-ni}$

$$\begin{array}{l} 6 : \left(- \left[\begin{array}{c} \text{makta} \\ \text{yor} \\ \text{miş} \\ \text{(y)ecek} \end{array} \right] - \text{-ol} \right) \\ 7 : \left[\begin{array}{c} \text{di} \\ \text{(y)ece} \end{array} \right] \end{array}$$

a: (y) ecek ise a - ol- a olanaksız.

$$\begin{array}{l} \text{Matris : Bir şey istiyorum.} \quad \begin{array}{cc} \Delta & - Fy - Z \\ 1 & 2 \end{array} \end{array}$$

$$\begin{array}{l} \text{Cümle : } \dot{I} - \dot{I} - F - (Tz \cdot YF) - Z_m \\ \quad \quad \quad 3 \quad 4 \quad 5 \quad \quad 6 \quad 7 \end{array}$$

$$\text{Dönüşüm : } 3 - (n)\text{in} - 4 - 5 - (6) - \dot{I}E2 - 2$$

$$\begin{array}{l} \text{Dönüşüm koşulu : } \left(- \left[\begin{array}{c} \text{makta} \\ \text{yor} \\ \text{miş} \\ \text{[y]ecek} \end{array} \right] - \text{-ol} \right) \quad [15] \\ \dot{I}E2: \text{mesi-ni} \end{array}$$

Matrisin fiili Fx grubundan bir fiilse dönüştürülecek cümleye kural[14] uygulanacaktır. Bu dönüşüm kuralına göre tarzın ¹⁷ dönüşüme sokulması isteğe

bağlıdır. Dönüşüme sokulabilir de sokulmayabilir de. Eğer dönüşüme sokulacaksa, 6 için verilmiş olan seçim koşuluna göre, gösterilen dört şekilden biri ve yardımcı fiil alınacaktır. 7 için verilen koşula göre, iki şekilden birini seçmek zorunluluğu vardır. 6 ve 7 de aynı şekil arka arkaya seçilemez.

Matrisin fiili Fy grubundan bir fiilse, dönüştürülecek cümleye kural [15] uygulanacaktır. Bu kuralda zaman ögesi dönüşüme girmez. İlerde bu dönüşüm kuralına ayrıca döneceğimiz için burada üzerinde durmuyoruz.

Olumsuz cümleleri ve soru kelimesiyle yapılmış soru cümlelerini kural[14] e eklenecek ek seçim koşulları ile dönüştürmek olanağı vardır. Olumsuz cümleler için seçim koşulunu şöyle yazabiliriz :

$$5 \text{ ——— } 5\text{-Olz}$$

$$5 - 6 \text{ ——— } \left[\begin{array}{l} 5\text{-Olz} \\ 5\text{-6-Olz} \end{array} \right] \quad [16]$$

Verilen koşul, 6 seçilmediği zaman olumsuzluk ekinin fiil tabanına eklenmesini, 6 seçildiği zaman ise isteğe göre fiil tabanına veya yardımcı fiil tabanına eklenmesini sağlıyor. Soru kelimeleri ile yapılan soru cümlelerinin dönüşümünü sağlayan koşulları ise şöyle yazabiliriz :

$$4 \text{ ——— } \text{soru-4}$$

$$\text{soru: 4 ise, soru-4: } \left[\begin{array}{l} \text{ne} \\ \text{kim} \\ \text{vb.} \end{array} \right] \quad [17]$$

Soru eki ile yapılan soru cümlelerinin dönüşümü öteki soru cümlelerinden hayli farklıdır. Bu cümleleri kural [14] ve ek koşullarla dönüştürmek, ayrı bir kuralla dönüştürmekten çok daha zor ve çok daha karışık. Bu sebeple soru ekiyle yapılmış cümleler için dönüşüm kuralını şöyle formüleştireceğiz :

Matris: Bir şey biliyorum.

$$\Delta - Fx-Z$$

$$1 \quad 2$$

$$\text{cümle: } \overset{1}{\text{İ}} - \overset{2}{\text{İ}} - \overset{3}{\text{F}}(\overset{4}{\text{Tz}}-\overset{5}{\text{YF}})\text{--}\overset{6}{\text{Zm}}-\overset{7}{\text{mi}}$$

$$3 \quad 4 \quad 5 \quad 6 \quad 7 \quad 8$$

$$\text{Dönüşüm } 3\text{-(n)in } -4 \text{ -5-(6)-ip } - \left[\begin{array}{l} 5 \\ \text{YF} \end{array} \right] \cdot \text{Olz} - 7\text{-İE1} - 2 \quad [18]$$

Dönüşüm koşulu :

$$5 - 6 \text{ ——— } \text{YF}$$

$$5 \text{ ——— } 5 \text{ ve kural [14] te 6 ve 7 için verilen seçim kuralları.}$$

Şimdi de cümlelerin özne durumunda bulunabilmek için nasıl dönüştürüldüklerini inceleyelim. Özne durumunda karşılaşılabilecek dikkat çekici şekiller şunlar :

- Mehmet'in kitap okuması beni ilgilendirmez.* [19a]
Mehmet'in kitap okuyor olması beni ilgilendirmez. [19b]
Mehmet'in kitap okumuş olması beni ilgilendirmez. [19c]
Mehmet'in kitap okumaması beni ilgilendirmez. [19d]
Mehmet'in ne okuduğu beni ilgilendirmez. [19e]
Mehmet'in kitap okuyup okumadığı beni ilgilendirmez. [19f]
Mehmet'in kitap okuyup okumaması beni ilgilendirmez. [19g]

Görüldüğü gibi, fiil zamanı ne olursa olsun dönüşüm birinci cümle ile karşılanmakta, ancak zaman ısrarla belirtilmek istendiğinde yardımcı fiilden faydalanılmaktadır. Belirtilecek geniş zaman ise, *Kitap okur, bu beni ilgilendirmez* şeklinde bir cümle kullanmak zorunluluğu vardır. Bu da gösteriyor ki geniş zaman hiç bir şekilde dönüştürülmemektedir. Son iki cümlelerin karşılaştırılması,[19f] cümlesinin soru eki ile yapılmış bir soru cümlesi olduğunu ortaya koymaktadır. Son cümle *Mehmet kitap okur veya okumaz* cümlesine karşılıktır. bileşik bir cümlelerin dönüşümü olduğu için ötekilerle aynı planda ele alınamaz. Bu yüzden, bu cümleyi bir tarafa bırakacağız. Diğerleri için dönüşüm kuralını şu şekilde yazabiliriz :

Matris : Bu beni ilgilendirmez.

$$\begin{array}{ccc} \Delta & - & Q - Fw - Z^{19} \\ 1 & & 2 \end{array}$$

Cümle : İ - İ - F-(Tz-YF)-Zm
3 4 5 6 7

Dönüşüm²⁰: 3-(n)in-4 - 5-(6)-İE2 - 2 [20]

Dönüşüm koşulu: Kural [14]te 6 için verilmiş olan seçim koşulu aynen kural [20] için de geçerlidir.

Görüldüğü gibi bu kuralda zamanı gösteren 7. öge, dönüşüm sırasında yerini 2 ile gösterdiğimiz isimleştirici eke bırakmaktadır. Bu bakımdan kural [15] ile aralarında büyük bir yakınlık vardır. Her iki kuralı bir formül altında toplamak düşünülebilir. Dönüştürülecek cümlelerin olumsuz olması veya soru kelimesi ile yapılmış bir soru cümlesi olması dönüşümü büyük ölçüde etkilemez. Bu tip cümleleri kural [20] ye eklenecek ek seçim koşulları ile -olumsuz cümleler için- dönüştürmek olanağı vardır. Verilecek ek koşullar, formül [16] da verilmiş olanların aynı olacaktır. Soru cümleleri ise kural [14] ve [17] nolu formülde verilmiş olan ek seçim kuralları ile dönüştürülür. Soru eki ile yapılmış olan cümleler kural [18] e göre dönüştürülür.

Son olarak ta isim değeri olan cümleleri, bir edatla²¹ kurulmuş tümleş durumda inceleyelim. Tümleş durumunda bulunan cümleler büyük bir çeşitlilik göstermekte ve içinden çıkılması güç problemler yaratmaktadır. Karşılaşılan güçlüklerin giderilmesini daha sonraya bırakıp, çeşitliliğin neden ileri geldiğini somut örnekler üzerinde araştıralım.

<i>Mehmet'in kitap okumasından şikâyet ediyor.</i>	[21a]
<i>Mehmet'in kitap okumakta olmasından şikâyet ediyor.</i>	[21b]
<i>Mehmet'in kitap okuyor olmasından şikâyet ediyor.</i>	[21c]
<i>Mehmet'in kitap okumuş olmasından şikâyet ediyor.</i>	[21d]
<i>Mehmet'in kitap okuyacak olmasından şikâyet ediyor.</i>	[21e]
<i>Mehmet'in kitap okumamasından şikâyet ediyor.</i>	[21f]
<i>Mehmet'in nasıl kitap okuduğuna dikkat etmiyor.</i>	[21g]
<i>Mehmet'in ne okuduğuna dikkat etmiyor.</i>	[21h]
<i>Mehmet'in kitap okuyup okumadığına dikkat etmiyor.</i>	[21i]
<i>Mehmet kitap okuyuşuyla dikkati çeker.</i>	[21j]
<i>Mehmet kitap okumasıyla dikkati çeker.</i>	[21k]
<i>Mehmet'in kitap okuduğundan haberim var.</i>	[21l]
<i>Mehmet'in kitap okuyacağından söz ediyor.</i>	[21m]

İlk anda dikkatimizi çeken, yukarıdaki cümlelerin genel olarak daha önce incelediğimiz nesne ve özne durumunda bulunan cümlelere benzemesi. İlk altı cümle, özne durumunda incelediğimiz cümlelerin aynı. Birinci cümle, orada olduğu gibi, genel olarak bütün zamanların dönüşümünü karşılıyor. Başka bir deyişle zaman bakımından nötr bir şekil. Zaman veya daha doğrusu tarz belirtmek istendiği zaman yardımcı fiilden yararlanmak kaçınılmaz oluyor. Olumsuz cümlelerin önceki durumlarda olduğu gibi kural[16] yardımı ile kolayca dönüştürülebileceği açıkça görülüyor. Sonra gelen üç cümle, soru cümlesi ve aynen nesne ve özne durumunda bulunan soru cümleleri gibi dönüştürüldükleri apaçık ortada. Denilebilir ki soru cümleleri bütün dönüşümlerde belli bir dönüşüm kuralına uyuyorlar. Sondan dördüncü ve üçüncü cümleler ötekilerden epeyce farklı. Bu iki cümlelerin ortak yönü, dönüştürülen cümlelerin öznesi ile matrisin öznesinin aynı oluşu. Üçüncü cümle bu bakımdan ilk altı cümleden ayrılıyor. Dördüncüde *okuyuşuyla* sözü *okuma şekliyle* anlamında. Bir bakıma bu dönüşüme fiille tarz bildiren zarfın birlikte dönüşümü gözüyle bakılabilir. Görüldüğü gibi, her iki cümle de öteki cümlelerden farklı bir dönüşümler elde edilmişlerdir ve ayrıca incelenmeleri gerekir.

Örneklerden son ikisi de ötekiler için geçerli olan dönüşüm kuralına aykırı düşüyor. Gerçi bu cümlelerin *Kitap okuduğunu biliyorum*, *Kitap okuyacağını söylüyor* cümleleri ile sıkı sıkıya bağlı olduğu söylenebilir ve farklılık bu şekilde açıklanabilirse de, *Başaracağına inanıyorum*, *Dinlediğinden şüphelendik*, vb. gibi cümlelerle de karşılaşılabilmesi böyle bir açıklamayı olanaksız kılıyor. Bu du-

rum, söz konusu cümleler arasındaki farklılığın, matrisler arasındaki farklılıktan ileri geldiğini, belli dönüşüm kurallarının ancak belli matrislere uygulanabileceğini gösteriyor. Hatırlanacağı gibi, nesne durumunda bulunan cümlelerde de buna benzer bir durumla karşılaşmıştık.

Zaman zaman karşımıza çıkan güçlüğü yenebilmek için iki yol var. Birinci yol, özne dönüşümünü başlı başına bir dönüşüm saymak ve bu dönüşümün uygulandığı matrisleri tanımlamak. İkinci yol, bütün çerçeveyici dönüşümleri aynı tip dönüşüm olarak ele almak, özne dönüşümünü bir ek dönüşüm olarak düşünmek ve bu ek dönüşümün hangi matrislere uygulanması gerektiğini saptamak. Görüldüğü gibi, aslında her iki yol da aşağı yukarı aynı kapıya çıkıyor. Fakat pratikte hangi yolun daha sade, daha açık ve daha kolay genelleştirilebilen bir sonuca ulaştığını anlayabilmek için matrislerin incelenmesi ve sınıflandırılması kaçınılmaz görülüyor. Matrislerin sınıflandırılması, bu makalenin hedefini aşan bir konu. Üstelik, yapacağımız karşılaştırmada matrislerin değişebileceği göz önünde tutulacağı ve çıkarılan sonuçlar bir takım koşullara bağlı olacağı için matrislerin incelenmemesinden doğan eksiklik ulaşılan sonucu geçersiz duruma getirmeyecek; tersine, matrislerin sınıflandırılması, sonuçların dayandırıldığı koşulları saptamak suretiyle çalışmayı bütünler nitelikte olacaktır.

Buraya kadar incelenmiş olan dönüşümleri üç temel tipe indirmek mümkün. Nesne durumunda bulunabilen olumlu cümleler birinci temel tipi temsil ediyor. Cümlede her çeşit görevi yüklenebilen, soru kelimesiyle yapılmış bütün soru cümleleri de bu tipin temsil ettiği gruba giriyor. Bu tipi ötekilerden ayıran iki önemli fark var: a) Fiil, az çok kısıtlanmış olarak ta olsa, dönüşümden önce olduğu gibi tarz, yardımcı fiil ve zaman öğelerini koruyor. b) Fiil -ğ eki yardımıyla isimleştiriliyor. Bu ek, fiilin öznesiyle ilişkisini gösteren -i ilişki eki ile beraber -ği şeklinde bulunuyor. Bu şekliyle eke, birinci isimleştirici ek (İE1) adını verdik. Nesne durumunda bu eke ayrıca -ni nesne eki ekleniyor. Bu tipe, nesne dönüşümü temel tip olduğundan, nesnel dönüşüm diyeceğiz ve (ND) ile göstereceğiz.

İkinci tipi özne durumunda bulunabilen olumlu cümleler temsil ediyor. Bunu söylerken matrise bağlı olarak birinci temel tipe giren cümleleri ayrı tutuyoruz. Gene aynı kısıtlayıcı koşula bağlı olarak tümleç durumunda bulunabilen cümleler ve dilek, istek bildiren fillere bağlı nesne durumunda bulunabilen cümleler aynı gruba giriyor. Bu tipte, tarzı ve yardımcı fiili gösteren öğeler kalıyor, zamanı gösteren öğe kayboluyor. Fiil -me eki yardımıyla isimleştiriliyor. Bu şekilde isimleşmiş olan fiil, öznesiyle ilişkisini göstermek için, -si ilişki ekini alıyor ve bu şekliyle özne durumunda bulunuyor. Bu şekliyle eke, ikinci isimleştirici ek (İE2) adını verdik. Nesne durumunda bu eke ayrıca -ni nesne eki eklenir.

Soru ekiyle yapılmış olan soru cümleleri üçüncü temel tipi meydana getiriyor. Bu cümlelerin, hangi durumda bulunurlarsa bulunsunlar, fiilin olumlu ve

olumsuz olarak tekrarlanması gibi yalnız bu gruba özge biçimsel özellikleri var. Bu grupta da fiil tarz, yardımcı fiil ve zaman öğelerini koruyor.

Yukarıda üç grupta topladığımız dönüşümlerin ortak özelliği, bunların hepsinin çerçeveleyici dönüşümler olmaları. Yani dönüşüm, bir cümleyi bir başka cümlenin meydana getirdiği çerçeveye yerleştiriyor. Bu yerleştirme, değiştirme şeklinde oluyor. Matrisin iğreti ögesinin yerine dönüştürülmüş cümle konuyor.

Bir de türkçede izafet adı altında toplanan dönüşümler var. Bu dönüşümlere daha ileri götürülmüş dönüşümler gözüyle bakılabilir. Gerçekten de çerçeveleyici dönüşümlerde fiil, isimleşmekle birlikte az çok tarz, zaman gibi öğelerini koruyabildiği halde ve cümle dizimsel özelliklerini koruduğu halde, asıl isimleştirici dönüşümlerde fiile ait bütün öğeler kaybolmakta, dizimsel ilişkiler önemli ölçüde değişikliğe uğramaktadır. Bu tip dönüşümlerde iki anlamlılıkla sık sık karşılaşılması, dizimsel ilişkilerin son derece basitleşmiş olmasının doğal sonucudur.

Buraya kadar elde edilen sonuçları, N.Ruwet'nin fransızca için elde ettiği sonuçlarla karşılaştırmak, birbirinden çok farklı iki dil olan türkçe ve fransızcada geçerli olan dönüşüm kuralları arasında son derece ilgi çekici benzerlikler bulunduğunu ortaya koyuyor. N. Ruwet'ye göre fransızcada asıl isimleştirici dönüşümler üç dönüşüm kuralına göre işliyor. Bu kuralları T_{nomin sv}, T_{nominos} ve T_{ae} olarak isimlendiriyor. ²².

Birinci kuralı N. Ruwet şöyle formüleştirebilir: ²³

X - SN - Y
1 2 3

SN - Aux(etre-PP) - V - Prep-Z → 1-Art- 6-Ne - de-4 -7 -3
4 5 6 7

Condition 2: qq ch.

Kuralda birinci dizi matrisi gösteriyor. 2 ile gösterilen SN matrisin değiştirilecek ögesi. Bizim için asıl önemli olan ikinci diziyi daha kolay anlaşılması için türkçe için kullandığımız işaretlerle gösterirsek :

İG - YF(Edilgen) - F - Ed-Z → 1-Art- 6-İE-de-4-7-3
4 5 6 7

Şimdi bu kuralı türkçe için verdiğimiz kural [10] ile karşılaştıralım :

İ - X - F-(Tz-YF)- Zm → 1-(n)in-2 - 3 -İE -(s)i
1 2 3 4 5

Fransızca için verilen formüldeki 4. ve 6. öğeler türkçe için verilen formüldeki 1. ve 3. öğelere karşılık oluyor. Birinci formülde bulunan edilgen ögesi, geçişli

fiillerde nesne ile fiil arasındaki ilişkiyi dönüştürmektedir. Formül, etken fiillerden yalnız geçişsiz olanları dönüştürebilir. Türkçede edilgen fransızcadada olduğundan çok farklıdır. Hattâ bir bakıma fransızcadaki anlamı ile bir edilgenin türkçede bulunmadığı söylenebilir. Türkçede edilgen fiille yapılmış cümleler fransızcadada belgisiz zamir *on* yardımı ile yapılmış cümleleri karşılar. Edilgen fiille ve asıl özneye *tarafından* kelimesi eklenerek yapılan cümleler daha çok bir zorlamadır. Dilin zorlama olmaksızın kullanıldığı zamanlar böyle bir cümle kurmaktan kaçınılması, bu çeşit cümlelerin daha çok resmî dilde ve tercümelerde yer alması da bu kanıyı doğrular niteliktedir. Bu bakımdan her ne kadar türkçede nesne ve fiil arasındaki ilişkiyi edilgen bir cümleden dönüştürmek olanağı bulunamaz gibi görünürse de *Mektup alındı*, *Cam kırıldı* cümlelerinin şekil bakımından geçişsiz fiillerde olduğu gibi ve aynı dönüşüm kuralına göre *mektubun alınması*, *camın kırılması* şeklinde dönüştürülebileceği açıktır. Türkçede edilgen, bir dönüşüm kuralı ile değil de bir dizim kuralı ile sokulduğundan edilgen eki almış olan fiil tabanını yeni bir fiil tabanı saymak ve böylece formülde hiç bir değişiklik yapmadan edilgen cümlelerdeki nesne ve fiil ilişkisini dönüştürmek daha kolay ve daha uygun görünüyor.

Fransızcadada nesne ve özne arasındaki ilişkiyi dönüştüren kuralı N. Ruwet şu şekilde formüleştiriyor.

$$\begin{array}{ccccccc}
 \text{Tos} & & \text{X-SN - Y} & & & & \\
 & & 1 & 2 & 3 & & \\
 & & \text{SN - aux-V}_{1X} & - & \text{SN} & -(\text{Prép-SN}) & \longrightarrow 1-6-de-4-7-3 \\
 & & 4 & 5 & 6 & 7 &
 \end{array}$$

Türkçe için verilen kuralı şu şekilde formüleştirmiştik :

$$\begin{array}{ccccccc}
 \text{Kural [11]} & \dot{I} & - & \dot{I} & - & \text{Ed- F-(Tz-YF)-Zm} & \longrightarrow 1-(n)\text{in} -2 -(s) \\
 & 1 & & 2 & & 3 & 4 & 5
 \end{array}$$

Fransızcadaki 4. ve 6. öğelerin türkçedeki 1. ve 2. öğelere karşılık olduğu göz önüne alınırsa iki dönüşüm arasında, yapının simetrikliği dışında çarpıcı bir benzerlik bulunduğu görülür. O kadar ki, N.Ruwet'nin formüle (Prép-SN) grubunu eklemek suretiyle karşılamayı düşündüğü bazı dönüşümler²⁴ türkçede de benzer problemler yaratmaktadır. Genellikle canlı kabul edilen bir özne ile kullanılan ve sevgi, saygı vb. duyguları ifade eden fiillerin, öznelere ve nesnelere ile ilişkilerini dönüştüren kuralı şu şekilde formüleştirdik :

$$\dot{I} - \dot{I} - F_d -(\text{Tz-YF})-Zm \longrightarrow 1-(n)\text{in}-2-(y)e-(\text{karşı})-3-\dot{I}E3\text{-si}$$

Görüldüğü gibi, cümlelerin nesnesi (y)e veya (y)e karşı eklenerek dönüştürüyor ki, durum fransızca için verilen kuralın bağlandığı koşullara uygun düşüyor²⁵.

N.Ruwet *T_{de}* diye isimlendirdiği üçüncü dönüşümü etraflı şekilde incelemiyor. Bu dönüşümü, isimleştirici dönüşüm uygulanmış bir diziye uygulanan

bir ek dönüşüm olarak ele alıyor. *La défaite de İena* ve *L'amour de Dieu* gruplarının *La défaite de quelqu'un à İena*, *L'amour de quelqu'un pour Dieu* dizilerinden dönüştürülebileceğini söylüyor. Gerçekten de verilen kural söz konusu örnekleri dönüştürebilir. Ancak *Le train de Paris*, *L'heure de dîner* gibi gruplar aynı kurala göre dönüştürülemezler. Oysa kuruluş bakımından verilen örnekler arasında bir yakınlık bulunduğu açık. Her dört örnekte de *de* ile bağlanan ikinci isim sıfat değerindedir ve birinci isme determinan olmakta, başka bir deyişle onu belli bir sınıfa bağlamak suretiyle daha belirli yapmaktadır. Dolayısıyla bu örneklerle türkçede tayinsiz izafet adı altında incelenen örnekler arasında benzerlikler vardır. Şu halde türkçe için geçerli olan dönüşüm kuralının aşağıdaki cümleleri de dönüştürüp dönüştüremeyeceğini görelim.

Napoleon a défait les prussiens à İena.

L'homme aime Dieu.

Le train va à Paris.

L'enfant dîne à cette heure (il prend son dîner à cette heure)

Yukarıdaki cümlelere T_{on} uygulanırsa şu cümleler elde edilir:

On a défait les prussiens à İena.

On aime Dieu.

Le train va à Paris.

On dîne à cette heure (on prend le dîner à cette heure)

Elde edilen cümlelere birinci plana çıkarmak istediğimiz öğeye göre T_{qu} dönüşümü uygulayalım.

La défaite qu'on a eue à İena

L'amour qu'on éprouve pour Dieu

Le train qui va à Paris

L'heure où l'on prend le dîner

Elde edilen son şekillerden hareket ederek dönüşüm kuralını yazalım.

SN - qu-SN - aux-V - (Prep)-SN \longrightarrow 1- de - 4

1 2 3 4

Dönüşüm koşulu: de-Prep: de

Ulaşılan sonucu tanımsız izafet için saptadığımız dönüşüm kuralı ile karşılaştıralım.

$$\underset{1}{\dot{I}}-(\text{Ed}) - \left[\begin{array}{c} \text{Fgz} \\ \text{Fgl} - \left[\begin{array}{c} n \\ il \end{array} \right] \end{array} \right] - \underset{3}{(y)} \text{ en} - \underset{4}{\dot{I}} \longrightarrow 1-4-(s)i$$

Görünüşteki ve dönüşümdeki benzerliğe rağmen, iki dilin dizimsel özellikleri sebebiyle birinci formüldeki 1. ve 4. öğelerin ikinci formülde sıra ile 4.

ve 1. öğelere karşılık olduğu düşünülürse iki sonucun birbirine paralel değil simetrik olduğu anlaşılır. Bundan başka, dönüşümü gösteren öge birinci formülde ikinci isimden önce, ikinci formülde ise ikinci isimden sonra gelmektedir. Öte yandan verilen kuralların her iki dilde aynen ve sınırsız bir şekilde işlendiğini sanmak büyük hatâ olur. Biz burada sadece benzerlikleri yakalamaya çalışıyoruz. Saptanacak benzerlikler dil öğretimini kolaylaştırmakta faydalı olabilir. Teknik amaçlarla yapılacak karşılaştırmalarda ise benzerliklerin yanı sıra farklılıkların da titizlikle ve noksansız olarak saptanması ve formülleştirilmesi zorunludur.

Çerçeveleyici düşünömler adı altında topladığımız üç dönüşümden nesnel dönüşüm fransızcadaki qu dönüşümü T_{qu} ile bir çok bakımlardan benzerlik göstermektedir. Fransızcada bu dönüşüm bütün çerçevenilmiş cümleleri kapsadığı halde türkçede, istek ve dilek bildiren fiillere bağlı olanlar dışında kalan nesne durumundaki bütün olumlu ve olumsuz cümlelerle her durumdaki, soru kelimesiyle yapılmış soru cümlelerini kapsar²⁷. Fransızca için T_{qu} şöyle formülleştiriliyor :

$$\text{Matris: } \begin{array}{ccc} X & - & SN & - & Y \\ & & 1 & & 2 & & 3 \end{array}$$

$$\text{Cümle : } \begin{array}{c} P^{28} \\ 4 \end{array} \longrightarrow 1 - qu - 4 - 3$$

Bu formülde X herhangi bir cümlede isim grubundan önce gelen kısmı, Y isim grubundan sonra gelen kısmı göstermektedir. P ise herhangi bir cümledir. Görüldüğü gibi, bu dönüşümde cümle bütün dizimsel özelliklerini korumaktadır. Türkçede nesnel dönüşümü, olumsuz cümleleri ve soru kelimeleriyle yapılmış soru cümlelerini de kapsayacak şekilde genel olarak şöyle formüleştirebiliriz:

$$\text{Matris : } \begin{array}{ccc} X & - & \Delta & - & Fx-Z \\ & & 1 & & 2 \end{array}$$

$$\text{Cümle : } \begin{array}{ccccccc} 1 & - & (\text{soru}) & - & \dot{I} & - & F-(Tz-YF) & - & (Olz) & - & Z_m \\ 3 & & & & 4 & & 5 & & 6 & & 7 \end{array}$$

$$\text{Dönüşüm : } \longrightarrow 1 - 3-(n)\text{in} - (\text{soru}) - 4 - 5-(6) - (Olz)-7-\dot{I}E1-2$$

Görüldüğü gibi, türkçede dönüşen cümle büyük ölçüde bağımsızlığını kaybetmekte, fiil isimleşmekte ve fiille öznesi arasındaki bağlantı iki ayrı ekle gösterilmektedir. Fakat öznenin ikinci veya üçüncü tekil şahsı gösteren bir zamir olması halinde özne ve özne eki olmayacağından dönüşümü gösterme görevi isimleştirici eke kalır. Netice olarak denilebilir ki, dönüşümü gösteren asıl öge isimleştirici ektir. Bu öge fransızcada dönüştürülen cümlelerin başında bulunduğu halde türkçede dönüştürülen cümlelerin sonunda bulunmaktadır. Öbür öğeler basit cümledeki yerlerini koruyor.

Türkçede işlediğini gördüğümüz ikinci dönüşüm, öznel dönüşüm adını alıyor. Aşağıda görüleceği gibi, bu dönüşümle N. Ruwet'in Tsubjonctif adını verdiği dönüşüm arasında benzerlikler var.

Matris : $\Delta - Q - F - Z$
 1 2

Cümle : İ - İ - F-(Tz-YF)-Zm \longrightarrow 3-(n)in-4-5-(6)-İE2-1-2
 3 4 5 6 7

Tqu Matris : X - SN - Y
 1 2 3

Cümle : P \longrightarrow 1-qu-4-3
 4

Tsubj ²⁹ 1 - qu-SN-Y-Tps-3 \longrightarrow 1-qu -SN -Y-Subjonctif-3

İncelemelerimiz sırasında, öznel dönüşümün matrisle ilgili bazı koşullara bağlı olduğunu saptamıştık. Nesne durumunda bulunan cümlelere bu dönüşümün ancak matrisin fiili özellikle dilek ve istek bildiren fiillerden birisi olduğu zaman uygulandığını söylemiş ve gene matrisin fiiline bağlı olmak şartıyla ve fakat çok daha yaygın bir şekilde özne ve tümleş durumunda bulunan cümlelere uygulandığını söylemiştik.

N.Ruwet de subjonctif dönüşümünün uygulanmasını bir takım koşullara bağlıyor. Bu koşullar arasında en ilgi çekici olanlarını, cümlenin özne durumunda bulunması, mümkün, garip gibi bazı sıfatlara bağlı olması, istek ve duygu bildiren bazı geçişli fiillerin nesnesi durumunda bulunması şeklinde sıralıyor³⁰. Sıralanan koşullardan birincisi ile ikincisi özne dönüşümü ile, üçüncü koşul ise istek ve dilek bildiren fiillere bağlı nesne dönüşümü ile paralellik gösteriyor. Bu paralelliğin yanı sıra, ayrılan taraflar da var. Örneğin, fransızcada subjonctif dönüşümü uygulamayı zorunlu kılan koşullardan birisi de matrisin olumsuz olması. Matris olumlu olduğu zaman *je crois qu'il viendra demain, il est vrai qu'il est venu un peu tard* şeklinde dönüştürülen cümleler, matris olumsuz olduğu zaman *Je ne crois pas qu'il vienne demain, il n'est pas vrai qu'il soit venu un peu tard* şeklinde dönüştürülmektedir. Oysa türkçede dönüşüm fiile bağlıdır. *Yarın geleceğini sanıyorum, Biraz geç geldiği doğru, Yarın geleceğini sanmıyorum, Biraz geç geldiği doğru değil* cümlelerinde de görüldüğü gibi sonucu etkilemiyor.

İki dönüşüm arasındaki bir başka benzerlik te dönüşümün cümlede zaman ögesini ortadan kaldırması, daha doğrusu zaman ögesi ile yer değiştirmesi³⁰. Türkçede özne dönüşümünde aynı olaya tanık olduk. Dönüşümü gösteren İE2 eki zaman ögesinin yerini alıyordu. Bu benzerlik, derin bir ayrılığı da beraberinde getiriyor. İE2 eki türkçede hem dönüşümü gösteriyor hem de bu dönüşümün bir çerçeveyici dönüşüm olduğunu gösteriyor. Oysa fransızcada dönüşümü, zaman ögesinin yerini alan subjonctif, çerçeveyici niteliği de cümlenin başına

eklenen *qu* gösteriyor. *qu* bütün çerçeveyici dönüşümlerde ortak olduğundan subjonctif dönüşüm de kendiliğinden, doğal olarak aynı gruba giriyor. Türkçede aynı şeyi yapmak zorlama olur, yapmacık olur. Bu sebeple türkçede öznel dönüşümü ayrı bir dönüşüm olarak kabul etmek daha uygun gibi görünüyor.

N.Ruwet soru cümlelerinin dönüştürülmesini etraflı şekilde incelemiyor. Tqu nün soru cümleleri için de geçerli olduğunu söylemekle yetiniyor³¹. Gerçekten de soru cümleleri başka bir cümleye nesne olarak sokuldukları zaman soru kelimesi, basit cümlede de olduğu gibi, cümlede başında bulunuyor. Bu kelimeler çoğu kez relatif denen kelimelerle ve çerçeveyici dönüşümün karakteristik işareti olan *que* kelimesi ile yakınlıklarını gösterecek şekilde *qu* ile başlarlar. Soru cümleleri içinde fiil ve öznenin yer değiştirmesi yoluyla veya *est-ce que* yardımı ile yapılan cümleler, türkçede soru eki ile yapılmış cümlelere karşılık oluyor. Fransızcada bu cümlelerin dönüştürülmesi öteki soru cümlelerininine paralel, ancak dönüştürme *si* yardımı ile yapılıyor. Türkçede ise soru ekiyle yapılan soru cümlelerinin dönüşümü öteki soru cümlelerinin dönüşümünden gerek şekil gerek ilke bakımından çok farklı. Bu cümleleri öteki çerçeveyici cümlelerle bağdaştırmak olanağı yok. Bu bakımdan türkçede bu tip dönüşümü ayrı bir dönüşüm tipi olarak kabul etmek zorunluluğu var.

Sonuç olarak denilebilir ki, kuralların işleyişindeki farklılıklara ve dönüşüm tiplerinin gerek dayandıkları ilkeler ve yaygınlıkları bakımından, gerek bağlı oldukları koşullar bakımından bazan önemli ölçüde değişmelerine rağmen, birbirinden çok uzak ve çok farklı iki dilde, dar bir konuda saptanan benzerlikler insanı şaşırtacak kadar çarpıcı ve derin. Ulaşılan sonuca bakarak neden dilcilerin bugün tekrar 17. yüzyılda *Grammaire Générale et Raisonnée* ile başlatılan bir amaca, bütün dünya dilleri için geçerli olacak bir gramer yaratabilmek amacına yönelindiklerini bir dereceye kadar anlamak mümkün oluyor.

NOTLAR

1- Fransızcada durum biraz daha değişik görünüyor.

L'enfant est malade. (1)

Le malade est mort. (2)

L'enfant malade ne va pas à l'école (3).

İsim olan *malade*, sıfat olan *malade* dan önünde bulunan artikl ile ayırddedilebilir. Gerçekten de sözlükte isim olarak yer almayan herhangi bir kelime önüne artikl konmakla isimleşebilir. Örneğin *le quand*, *le pourquoi*, *le qu'en dira-t-on*, *le bon* önlerine artikl alarak isimleşmişlerdir. Öte yandan determinanı olmadığı müddetçe *Pierre* artikl almamaktadır. Oysa isim dendiği zaman ilk akla gelen özel isimlerdir.

2- Gösteren, gösterilen ve işaret (*signifiant*, *signifié* et *signe*)

3- Özneyi tanımlama problemi üzerinde durmuyoruz. Yalnız fransızcada edilgen fiillerin ve şahıssız fiillerin öznelerini tanımlamakta karşılaşılan güçlükleri hatırlatmakla yetiniyoruz. Türkçede edilgen fiillerin öznesi için de durum aynı. Örneğin, *Çaresine bakıldı* denildiği zaman öznenin olsa olsa belirsiz olduğu söylenebilir ki, tanımlamakla belirsiz demek arasındaki fark, varla yok arasındaki fark kadar büyük.

4- Eşdeğer şekillerden eşdeğer şekiller çıkarılırsa geriye gene eşdeğer şekiller kalır. İncelememizin bundan sonraki kısmında analize daha fazla genellik ve esneklik kazandırabilmek için eşdeğerliliği birinci plana alıyoruz.

5- Araya konan kelime sessizle bitiyorsa (s) ve (y) yok kabul edilecek \bar{i} seslisi ses uyumunun gereklerine uyacak.

6-	4				
	3	has	gel	hasta	gel
	2	ta			
	1		di		di

7- C: cümle	İG: isim grubu	YG yüklem grubu
İ : isim	F: Fiil	Zm: zaman
Zf : zarf	Ø: sıfır	

8- Bak. *T.Banguoğlu, Anahatlariyle Türk Grameri, İstanbul Maarif Matbaası, 1946. [yazarın izniyle çoğaltılmış teksir] sayf. 24.*

9- Fransızca gramerlerde bu durum, türkçe gramerlere kıyasla daha ayrıntılı olarak incelenmiş ve çeşitli yapıların anlam değerlerindeki farklılık açıklığa kavuşturulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bak. *M. Grévisse, Le Bon Usage [7.Baskı] Paris, 1959, sayf. 346-348. W. von Wartburg ve P.Zumthor, P-ecis de Syntaxe du Français Contemporain, Edit. A. Francke S.A. [2. Baskı] 1958. sayf. 307-311.*

10- Ayrıca ortak dönüşümlerin saptanması, yabancı dil öğretiminde büyük kolaylıklar sağlayacağı gibi makina ile çeviri konusunda da pek çok probleme çözüm getirecektir. Böylece üretimsel gramer, kuramsal alanda olduğu kadar uygulama alanında da güçlü ve verimli görülüyor. Çeşitli dillerde isimleştirici dönüşümleri ilgilendiren konularda araştırmalar yapılmıştır. Lâtince, ingilizce ve fransızca için bak. *E.Benvéniste, Problemes de Linguistique Generale, Gallimard, 1966. sayf. 140-148. N.Chomsky, Syntactic Structures [8.Baskı] Mouton, 1969. sayf. 88-89. N. Ruwet. Introduction à la Grammaire Generative, Plon, 1968. sayf. 214-222.*

11- İki anlamlılık, farklı iki alt yapının dönüşüm yoluyla benzer bir üst yapıya kavuşması sonucu ortaya çıktığı için bir yandan dönüşümlere işaret etmesi öte yandan da alt yapıya ulaşma olanağı hazırlaması bakımından üretimsel gramerde büyük önem taşımaktadır.

12- Bak. T. Banguoğlu, ayn. Es. Sayfa. 24.

13- Bu isim gerçekten yadırganmakta, insan daha çok kâğıt kese, kâğıt torba gibi bir şekil beklemektedir. Bununla birlikte günlük yaşantımızda sık sık kullanılmaktan da geri kalmıyoruz.

14- İncelenen örneklerde özne-tümleç ve tümleç-nesne ilişkilerini ifade eden bu yapı, *kitap sevgisi* [*kitabı sever*], *başarı ümidi* [*başaracağını ümideder*], *yangın korkusu* [*yangından korkar*] gibi cümlelerde de görüldüğü gibi bir tümleç veya nesne ile fiil arasındaki ilişkileri de ifade edebilir.

15- Matris, bir ögesi yerine aynı değerde dönüştürülmüş cümle konan bir cümledir. Δ iğreti ögeyi, yani yerine dönüştürülmüş¹ cümle konan ögeyi gösteriyor.

16- Fx, bilmek fiili ile ortak dizimsel özellikler gösterdiği varsayılan fiiller için kabul edilmiş bir sembol, Fy ise dilek ve istek bildiren fiiller için kabul edilmiş ortak bir semboldür. [] Seçime bağlı ögeleri, () ise isteğe bağlı ögeleri gösteriyor. Ayrıca *Mehmet kitap okumasını biliyor* ve *Mehmet kitap okumayı biliyor* şeklindeki dönüşümler, başka tip dönüşümler olduklarından burada onlardan söz etmeyeceğiz.

17- Tarz kelimesini burada, tam karşılığı olmamakla birlikte Fransızcadaki aspect kelimesi karşılığı olarak kullanıyoruz.

18- Sevgi, saygı, ilgi gibi çeşitli duyguları ifade eden fiillerle yapılmış cümlelerde, aşağıdaki örneklerde de görüleceği gibi, cansız nesne ya sığata dönüşürülmüş bir tamlayan şekilde veya *e* [*karşı*] ekiyle cümleye girer :

Mehmet kitabı sever ——— *Mehmet'in kitap sevgisi*

Mehmet Ali'yi sever ——— *Mehmet'in Ali'ye karşı sevgisi*

Mehmet babasını sayar ——— *Mehmet'in babasına karşı saygısı*

Mehmet Ali ile ilgilenir ——— *Mehmet'in Ali'ye karşı ilgisi*

19- Fiil grubundaki olumsuzluk ve zaman öğelerinin değişmesi dönüşümü etkilemez. Bu sebepten bütün grubu bir öge gibi kabul ederek işlem yapacağız. Ayrıca fiil çeşitli tümleçler de alabilir. Q bütün bu tümleçleri temsil etmektedir. Çeşitli tümleçler dönüşümde blok halinde aktarıldıkları için ayrı bir numara vermedik.

20- Matris Δ -sıfat -YF şeklinde olunca her zaman dönüşüm olanağı yoktur. Genel olarak bu durumda dönüşüm sığata bağlıdır. Ayrıntılı bilgi edinilebilmesi için özne ve nesne dönüşümü gerektiren sıfatların sınıflandırılmış olması gerekir.

21- Her ne kadar -e, -de, -den hal takısı, ile ve için ise edat denirse de gerek dizimsel özellikleri gerek cümlede yükledikleri görev bakımından aralarında benzerlik var. Tek farkları son ikisinin kelime oluşu. Fakat bazan bir

ek gibi kendilerinden önce gelen kelimeye eklenebiliyorlar. Aslında iki grubun birbirinden ayrılması yazı dilinin alışkanlığından gelmiş te olabilir. Biz açıklamayı kolaylaştırmak için hepsini aynı ad altında topluyoruz.

22- Tnomin sv özne ile fiil arasındaki ilişkiyi dönüştüren kural, Tnominsö özne ile nesne arasındaki ilişkiyi dönüştüren kural, T_{de} açıklığa kavuşturulmaması olmakla birlikte bir tümleş ile fiil veya bir nesne ile bir tümleş arasındaki ilişkiyi dönüştüren kural.

Ayrıca fransızcada ve türkçede İ- sıfat-YF şeklinde bir cümleyi de benzer şekilde İ-(n)in-S-İE(ğ)ji olarak dönüştürmek olanağı vardır. Örneğin *L'eau est transparente* ——— *La transparence de l'eau* [su berrak----suyun berraklığı], *Le ciel est bleu*———*Le bleu du ciel* [gök mavi---göğün mavis]. Bak. *J. Dubois, Grammaire Structurale du Français, Larousse, 1967. sayf. 29-32.*

23- Bak. *N.Ruwet, Introduction à la Grammaire Générative, Plon, 1968, sayf.219 ve d.*

24- *Le choix de l'auteur par l'éditeur, l'amour de l'homme pour Dieu, l'amour de Dieu pour l'homme* yalnız özne ve nesne arasındaki ilişkiyi değil, özne, nesne ve fiil arasındaki ilişkiyi dönüştürmektedir. Dolayısıyla bu dönüşümü bir özne-nesne dönüşümü Tnomin os olarak ele almak gerçeğe uygun değil. Dönüşüme giren [Prép-SN] grubu sanki dikkate alınmıyor. Sonra değişik iki ilişkiyi aynı formülle dönüştürebilmek için cümle zorlanıyor, neticede çıkmaza düşülüyor. Ruwet, *l'amour de l'homme pour Dieu* cümlesini *l'homme éprouve de l'amour pour Dieu* cümlesinden dönüştürmeye çalışıyor. Bu, sunuş bakımından belki de bir kolaylık sağlıyor ama öte yandan neticede *admirernin admirationdan* türemiş olması gereği ile karşı karşıya kalınıyor. Kanımızca sonda karşılaşılan çıkmaz, çıkış noktasının yanlış olmasından doğuyor. Denilebilir ki, başlangıçta görülen kolaylık aslında bir tuzaktır. Öte yandan böyle bir formül *le choix de l'auteur par l'éditeur* cümlesi ile *l'amour de l'homme pour Dieu* cümlesini aynı paralele koyuyor ki kanımızca hatalı. İkinci cümlede fiil etken. Birinci ise edilgen bir cümleden dönüştürülmüş. Verilen formülde bu durum açık değil. Formüle etken ve edilgen arasında seçim yapmayı sağlayacak bir koşul da eklenmiş değil.

25- Bak. *N.Ruwet, Introduction à la Grammaire Générative, Plon, 1968,sayf. 362.*

26- Verilen formül bu haliyle fransızcadaki bütün benzer grupları dönüştürebilmek olanağından yoksundur. Örneğin, *le verre à vin, moulin à vent, moulin à café, machine à écrire, machine à laver* vb. aynı şekilde dönüştürülemezler. Bu örneklerde edatla giren öğeyi dönüşmüş bir şekil olarak düşünmek ve eklenecek yeni koşullarla kuralı bu cümleleri de kapsayacak şekilde genişletmek denenebilir.

Örneğin verilen koşulu

$$\text{de-} \left[\begin{array}{c} \text{Prép-SN} \\ \text{Prép-inf.—SN} \end{array} \right] \cdot \left[\begin{array}{c} \text{de} \\ \text{Prép} \end{array} \right] \text{- SN}$$

vent dışındaki grupların da aynı formülle dönüştürülmesini sağlar.

27- Türkçe için sıfatlaştırıcı dönüşümleri ve *ki* yardımı ile yapılan dönüşümleri bir tarafa bırakıyoruz.

28- P → SN - Aux-V - SN - Z. Bak. N. *Ruwet* ayn. es. sayf.363.

29- Daha önce verdiğimiz için seçim koşullarını burada tekrarlamıyoruz.

30- Bak. N.*Ruwet*, *Introduction à la Grammaire Générative*, Plon, 1968, sayf. 404-406; "Introduction à la Grammaire Générative" *Langages*, Décembre 1966. sayf. 114-115.

31- N. *Ruwet* yer değiştirmeyi şöyle gösteriyor:

X - qu - SN - TPS - Y → 1 - 2 - 3 - subjonctif - 5
1 2 3 4 5

BAŞVURULAN ESERLER

BANGUOĞLU T., *Ana Hatlariyle Türk Grameri*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1946.

BENVENİSTE E., *Problèmes de linguistique Générale*, Gallimard, 1966.

CHOMSKY N., *Syntactic Structures*, Mouton, 1969.

DUBOİS J., *Grammaire Structurale du Français*, Larousse, 1967.

GREVİSSE M., *Le Bon Usage*, Paris, 1959.

RUWET N., *Introduction à la Grammaire Générative*, Plon, 1968.

—, "Introduction à la Grammaire Générative", *Langages*, Déc, 1966.

SAUSSURE F. de, *Cours de Linguistique Générale*, Payot, 1967.

WARTBURG W. von,

ve ZUMTHOR P., *Précis de syntaxe du Français Contemporain*, A. Francke, Berne, 1958.

FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI

- İbrahim KAFESOĞLU Malazgirt Meydan Muharebesi. Ank. 1958, 16 s.
- M. N. OĞUZTÖRELİ Bir diferensiyel Denklem Vasıtasıyla Tarif Edilen Bir Moromorf Fonksiyon Sınıfı. Ank. 1959, 90 s.
- M. N. OĞUZTÖRELİ Bir Algebroid Fonksiyonlar Sınıfı Hakkında. Ank. 1959, 51 s.
- Melâhat ÖZGÜ Das Dichten in der Dichtung Stefan Georges. Ank. 1959, 63 s.
- M. N. OĞUZTÖRELİ Tetefuksiyen Katsayılı İkinci Mertebeden Linear Bir Diferensiyel Denklem Hakkında. Ank. 1960, 42 s.
- Şinasi TEKİN Kuanşi im Pular. Ank. 1960, 57 s.
- M. N. OĞUZTÖRELİ Hartman ve Wintner'in Bir Teoremi Hakkında. Ank. 1960, s. 27 s.
- İsmail TUNALI Felsefenin Işığında Modern Resim. Ank. 1960, 114 s.
- Orhan ACIPAYAMLI Türkiyede Doğumla ilgili Adet ve İnanmaların Etnolojik Etüdü. Ank. 1961, 172 s.
- Lindelöf E. ULRİCH Analize Giriş. Çev. M.N. Oğuztörelî, Ank. 1961, 650 s.
- Benedetto Groace İfade Bilimi ve Genel Lingüistik Olarak Estetik. Çev. İ. Tunalı, Ank. 1963, 127 s.
- H.Z.KOŞAY - H. Vary Pular Kazısı. Ank. 1964, 109 + 111 s.
- Hüseyin SESLİ Yahya Kemal. Ank. 1963, 149 s.
- Mustafa AKDAĞ Büyük Celâli Karışıklıklarının Başlaması. Ank. 1963, 88 s.
- Abdurrahman ÇAYCI La Question Tunisienne et la Politique Ottomane Ank. 1963, 200 s.
- Arthur HÜBSCHER Çağdaş Filozoflar. Çev. İ.Tunalı, Ank. 1963, 127 s.
- Niyazi AKI XIX. Yüzyıl Türk Tiyatrosu Tarihi. Ank. 1963, 171 s.
- Burhan PEKİN Purusya Mavisî... Ank. 1964, 722 s.

- Suavi YALVAÇ Zoolojiye Giriş. Ank. 1965, 216 s.
- Orhan TÜRKDOĞAN Erzurum ve Çevresinde Sosyal Araştırmalar. Ank. 1965, 107 s.
- Hüseyin ÜNAL Seyreltik Asit-Baz ve Tuz çözeltilerinde PH Hesapları. Ank. 1965, 26 s.
- İhsan ÇATALTAŞ Asetik Asit-Su Mettylcylepen Tane Üçlü Sisteminde 15, 25, 40 Derecelerde Mayi Fazla Arasındaki Denge Gaz Fazı Kromatografisi ve Ekstraksiyon. Ank. 1965, 74 s.
- Selâhattin OLCAY Erzurum Ağzı. Ank. 1966, 130 s.
- Selâhattin OLCAY Doğu Trakya Yerli Ağzı. Ank. 1966, 92 s.
- Ahmet TÜREK İbn Mukbil Divanı. Ank. 1967, 43+197 s.
- H. Z. KOŞAY-H. VARY Güzelova Kazısı. Ank. 1967, 54 + 79 s.
- İhsan ÇATALTAŞ Periyodik Sistem ve Elementler. Ank. 1967, 394 s.
- Mehmet ÖNER Botanik Laboratuvarı. Ank. 1967, 167 s.
- Wilhelm EMRİCH Frans Kafka'nın Dünyasının Tenkidi. Çev. H.Sesli, Erz. 1968, 26 s.
- L. WEİSGERBER Dilbilim Metot Bilgisi. Çev. H. Sesli, Erz. 1968, 40 s.
- L. WEİSGERBER Dünyanın Zihnen Gelişmesinde Dil Alanları. Çev. H. Sesli, Erz. 1968, 23 s.
- Hüseyin SESLİ Dil Alanı Üzerine. Erz. 1968, 13 s.
- Hüseyin SESLİ Muhteva Bakımından Dil ve Gerçek. Erz. 1968, 36 s.
- Turhan Tûfan YÜCE Teşebbüste Hazırlık ve İcra Hareketlerinin Ayrılması Problemi ve Uygun İlet Teorisinin Tatbiki Denemesi. Erz. 1968, 50 s.
- Turhan Tûfan YÜCE Ceza Muhakemesi Hukukunda Hukuk Devleti Esasları. Erz. 1968, 112 s.
- Adolf SÜSTERHENN Ölüm Cezası Lehinde Rasyonel Sebebler. Çev. T.T. Yüce, Erz. 1968, 11 s.
- Orhan TÜRKDOĞAN Salihli'de Türkistan Göçmenlerinin Yerleşmeleri, Erz. 1969, 33 s.

EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI

- Thomas CHABERT Hikâyet-i İbdâ-ı Yeniçeriyân ba-Bereket-ı Pir-i Bektaşiyân Şeyh Hacı Bektaş Velî-i Müslimân. Çev. N. Akı, Erz. 1969, 24 s.
- Hüseyin SESLİ Kelime Alanları ve Kavram Alanları Üzerine. Erz. 1969, 17 s.
- Abdurrahman ÇAYCI Büyük Sahra'da Türk Fransız Rekabeti (1858-1911) Erz. 1970, 247 s.
- Hüseyin SESLİ Abhandunger zur Deutschen Sprache und Literatur. (Alman Dili ve Edebiyatı Üzerine Makaleler). Erz. 1970, 64 s.
- Kaya BİLGEGİL Tevfik Fikret'in ilk Şiirleri. Erz. 1970, 110 s.
- Kaya BİLGEGİL Ziyâ Paşa. Erz. 1970, 569 s.
- Hüseyin SESLİ Wolfgang Borchert. Erz. 1970, 156 s.
- M. Orhan OKAY Abdülhak Hâmid'in Romantizmi. Erz. 1971, 58 s.